

ÉLETMÓD ÉS TRADÍCIÓ

17.

A sorozatot szerkeszti
Báti Anikó

ÉLETMÓD ÉS TRADÍCIÓ 17.

Muskovics Andrea Anna

BUDA-VIDÉK PRÉSHÁZ- ÉS PINCEKULTÚRÁJA

Építészeti és társadalomnéprajzi
megközelítés (19–20. század)

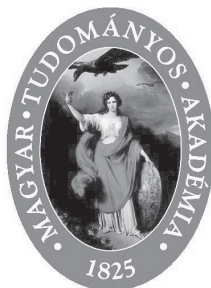

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Néprajztudományi
Intézet

Budapest 2019

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Szerkesztette
Babai Dániel

A nyomdai előkészítést végezte
Mahmoudi-Komor Judit

Borítóterv
Szilágyi Levente

A borító fotó: Töki prэшázak. Czabán Dávid felvétele, 2019.

ISSN 0238-9584
ISBN 978-963-416-191-2

Kiadta
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Néprajztudományi Intézet
H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán utca 4.
Felelős kiadó: Fodor Pál
© Báti Anikó 2019

A nyomás és kötés:
Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	9
BEVEZETÉS	10
FORRÁSOK, MÓDSZEREK	17
A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEIVEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOK A NÉPRAJZI IRODALOMBAN	23
A néprajzi érdeklődés kialakulása	24
Írányt mutató kutatások	25
<i>Vajkai Aurél, a néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati kutatások úttörője</i>	25
<i>Vincze István, a téma rendszerezője</i>	28
<i>Bakó Ferenc, az Egri-völgy kutatója</i>	29
Újabb kutatási irányok és lehetőségek	31
<i>Az épületek társadalomnéprajzi szempontú vizsgálata</i>	31
<i>Változásvizsgálatok és jelenkutatás</i>	37
Szőlészeti, borászati kutatások Buda-vidéken	42
<i>Történeti és néprajzi kutatások</i>	42
<i>Bonomi Jenő, Ofner Bergland kutatója</i>	45
<i>Helytörténeti gyűjtések</i>	46
A SZŐLŐMŰVELÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE	48
Középkori és kora újkori adatok a szőlőművelésre	48
A szőlőművelés virágkora	50
Pusztulás és hanyatlás	57
<i>A filoxéra és következményei</i>	57
<i>A németek kitelepítése és a 20. század második fele</i>	66
ASZŐLŐ-BORKULTÚRA GAZDASÁGI ÉS SZAKRÁLIS JELLEGŰ ÉPÍTMÉNYEI	71
Az építmények rendszerezése	71
Dézsmapincék	72
Szőlőbéli kunyhók és a szőlőhegy egyéb gazdasági jellegű épületei	75
Szagrális emlékek	77

A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEINEK ELHELYEZKEDÉSE	81
Présházak és pincék a szőlőhegyen	82
Csoportosan elhelyezkedő épületek a lakott területen és annak határán	83
Présházak és pincék a lakótelken	87
A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A NÉPI ÉPÍTÉSZET EMLÉKEI	95
Az építkezést befolyásoló tényezők	95
<i>Etnikus jegyek</i>	95
<i>Földrajzi és természeti adottságok</i>	102
<i>Gazdasági és társadalmi tényezők</i>	104
<i>Komplex vizsgálatok</i>	106
Rendszerezési kísérletek, terminológiai kérdések	108
<i>Vincze István csoportosítása</i>	109
<i>A néprajzi összefoglaló munkák rendszerezése</i>	111
<i>Buda-vidék szőlőfeldolgozó és bortároló építményeinek rendszerezése</i>	113
A présházak és pincék építészeti leírása	117
<i>Az épületek datálásának nehézségei</i>	117
<i>Pincék</i>	129
<i>Présházak</i>	140
Forma, falazat, tetőszerkezet	140
Esztétikai jegyek	152
Présházak és pincék: a szőlőfeldolgozás és bortárolás szinterei	158
A présházak és pincék tárolófunkciója	174
A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A MINDENNAPI ÉLET ÉS AZ ÜNNEPEK SZÍNTEREI	178
Rendszerezési szempontok	178
Egyéni kijárás, spontán találkozások	182
Csoportos, szervezett találkozások	187
<i>Alkalomhoz nem kötődő rendszeres találkozások</i>	187
<i>Alkalomhoz kötött összejövetelek</i>	190
A teljes közösséget érintő összejövetelek: a védőszentek kultusza	197
Szükségplakás, menedékhely	200
<i>Pincelakások</i>	200
<i>A présházak és pincék szerepe a második világháborúban</i>	205

HANYATLÁS, MEGŐRZÉS, ÚJÍTÁS A 20. SZÁZAD DEREKÁTÓL NAPJAINKIG	209
A német kitelepítések és a kollektivizálás hatása	209
Átalakulás, megőrzés, újítás	217
<i>Az épületek átalakítása és megőrzése</i>	217
<i>A társadalmi élet újjáéledése</i>	229
ÖSSZEGZÉS	233
IRODALOM	237
FORRÁSOK	259
INTERNETES HIVATKOZÁSOK	261
FÜGGELÉK	262
Képek jegyzéke	262
Rajzok jegyzéke	266
Térképek jegyzéke	267
Táblázatok jegyzéke	267

ELŐSZÓ

Muskovics Andrea Anna PhD dolgozata és ennek átalakított kézírata Buda-vidék szőlő-borkultúrájának, illetve a terület utóbbi háromszáz évének történeti-néprajzi feldolgozását adja. A töröktől felszabaduló területek még a balkáni, nyílt erjesztésű vörös-borkultúra (Kadarka) jegyeit hordozták, de már a nyugat-európai (német-osztrák) hatások is egyre erőteljesebben rajzolódtak ki. Mindezt a német (osztrák) és más nyugat-európai népcsoportok, telepések többhullámú megjelenése és termelőkultúrája biztosította, ami a Dunától délre és nyugatra nagyfokú keveredést okozott. Ez a különbség terminológiában, eljárásban, készítményekben, eszközökben, és természetesen a szomszédság egymásra hatásában is megmutatkozott. Mindezt színesítette és bonyolította a történeti dimenzió, ami nem magától értetődően nyugatról kelet és északról dél felé keverte össze a budai hegyvidék borkultúráját és pinceépítkezését.

A szerző a módszertani kérdések mellett kiterjedt és mélyreható terepmunkát és levéltári kutatásokat folytatott a pincék, présházak, pincesorok határbeli elhelyezkedésével kapcsolatban, alapos kutatásokat végzett a családi és kamarai térképeken, hogy bizonyítsa a jellegzetes „német”, „alsó-ausztriai” pincesorok kialakulását, majd azok jellegzetességeit, esetleg a dézsmapincék hatását a paraszti építményekre. Részletesen vizsgálta a pincék, présházak-borházak morfológiai és genetikai kialakulását, a jellegzetességeikkel, pinceajtaikkal, azok vasalásával, ablaknyílásával és egyéb azonos vagy éppen elkülönülő sajátosságaiikkal.

A kézirat nem csak az anyagi kultúra, a népi építkezés területét gazdagítja példamutatóan, hanem a népi társasmunkát, a pinceszerezést és a pincék környékének funkcióját, funkcióváltozását is bemutatja. A szerző mindezen vizsgálataival a pincék hagyományos hasznosítása mellett új perspektívát nyitott ki a kutatás számára!

Ezzel a könyvvel Muskovics Andrea Anna újabb hiánypótló munkát tett le az etnográfia asztalára.

2019. október 31.

Dr. Csoma Zsigmond DSc.
egyetemi tanár

BEVEZETÉS

Az 1950-es, 1960-as években Vincze Istvánnak köszönhetően mind a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények, mind a prések terén jelentős rendszerezések, összefoglaló tanulmányok születtek,¹ de egy-egy borvidék, kisebb táj vagy régió, illetve egy-egy település ilyen funkciókat betöltő építményeit részletesen, monografikus igénygel bemutató munkák nem említhetők. A témát érintő tanulmányok elsősorban leíró és analízis jellegűek, szerzőik többnyire egy-egy település építményeinek bemutatására törekedtek, ezeket tágabb keretbe nem helyezték. De nem vizsgálták az épületek társadalmi kontextusát sem, a présházakat és pincéket használó embereket általában nem vették figyelembe, pedig ezek a közösség, elsősorban a férfiközösség életében központi szerepet töltöttek be. Az épületeket többnyire mint tárgyakat, objektumokat kutatták, az építészeti leírás mellett esetleg a szőlőfeldolgozás munkafolyamataival, az ennek során használt eszközökkel foglalkoztak. A bennük folyó életre, a társadalommal való kapcsolatukra ritkán tértek ki a vizsgálatok, és ekkor is általában csak egy-egy elemét ragadták meg. Pedig a pincék, a présházak világa biztos és stabil hátteret adott a szőlőhegyi mindennapi életnek, annak szerves részét képezte, emellett szorosan összekapcsolódott a település életével, társadalmával. Ugyanakkor nem egy esetben falut alkottak a falun belül a présház- és pincesorok, a szőlőhegy pedig külön rendtartással, szervezettel, nem egy esetben önkormányzattal rendelkezett. A sorban egymás mellett álló épületek vagy az elszórtan, magányosan a szőlők végében meghúzódó présházak, az alattuk a föld gyomrába fúrt vagy épített pincék sok mindenről tudnának mesélni. A háborús és katasztrófa időszakokban védelmet, a pusztá életet jelentették, de az öregek fürkésző szeme elől menekülő szerelmesek menedékhelyei is voltak, a jeles napoknak, a népi kalendárium által meghatározott és megült ünnepeknek, hagyományoknak, népszokásoknak színhelyül szolgáltak. A társadalomnéprajzi nézőponttól való eltekintés, a pincék és présházak kizárólag tárgyként való felfogása nem ad lehetőséget arra, hogy a témát megfelelő alapossággal feldolgozzuk. Ezen vizsgálandó épületekre tárgy voltuk mellett, mint a társadalmi élet színtereire is tekintenünk kell, a kutatások mindkét irányára szükség van, az adatok egymást kiegészítve adják meg egy monografikus igényű összefoglalás lehetőségét. Kutatómunkám során a kettőt együtt próbáltam használni, célkitűzéseimet, a vizsgálandó kérdéseket ezek figyelembevételével igyekeztem kialakítani, remélve azt, hogy így egy újszerű, komplex forrásokra és módszerekre épülő összegző munka születhet.²

¹ Vincze 1958a, 1958b.

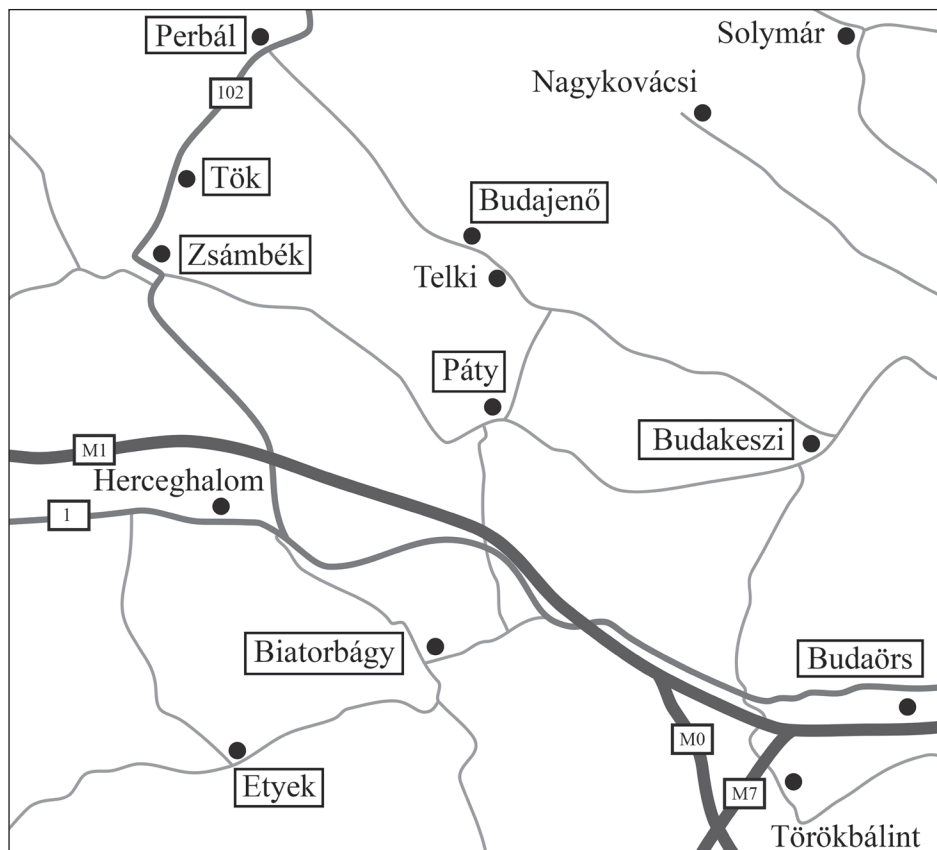
² Az épületek funkciójának, vizsgálati lehetőségeinek összetettségére használom a présház- és pincekultúra elnevezést. Kifejezve azt, hogy ezek építészeti megközelítése mellett szükséges funkciójuk, a közösség életében betöltött szerepük felől is vizsgálni a kérdést.

Kutatási területnek az egykor főleg németek által lakott Buda-vidéket választottam,³ az előzetes terepbejárások ugyanis azt mutatták, hogy a terület prés- ház- és pincekultúrája több szempontból is sajátos jegyeket hordoz magában.⁴ A terület kutatásra alkalmas volta elsősorban elhelyezkedéséből, valamint az évszázadok során lezajlott történelmi, gazdasági változásokból adódik. A 17. század végén, a 18. század első felében betelepített németek, valamint a helyben maradt magyar lakosság életében a szőlőművelés kezdetektől fogva jelentős szerepet játszott, a 19. századra az egyik legfontosabb gazdasági ágazattá vált. A második világháborút követő kitelepítések következtében viszont gyors hanyatlás ment végbe. Mindez jól mutatja, hogy a németek jelentős szerepet játszottak a terület szőlőművelésében, ami valószínűsíti, hogy etnikus jegyek is jellemezték ezt a művelési ágazatot. Fontos a terület kutatása a falvak elhelyezkedése és történetük szempontjából is. A természeti adottságoknak, Buda és Pest közelségének, a kedvező piaci és kereskedelmi lehetőségeknek köszönhetően az 1800-as évek közepére valamennyi település életében jelentős szerepet játszott a szőlőművelés. Ennek a virágzó korszaknak a 19. század végén pusztító floxéra vetett véget. Ezt követően a helyreállítások még bizonyos mértékben megtörténtek, de a kitelepítések, majd a kisüzemi mezőgazdaság szétverése, ezzel az árutermelő szőlő-borgazdaságok szétzilálása az 1950-es években végleg megszüntették a jelentősebb szőlőművelést. Ehhez hozzájárult Budapest közelsége is, a fővároshoz közeli fekvés egyre többeket csábított a vidékre, akik már nem a mezőgazdaságban látták jövőjüket. Mindezek a folyamatok nagy hatással voltak az épületek életére is. A természeti és háborús csapásoknak, a gazdasági és politikai döntéseknek köszönhetően funkciójukban jelentős változások történtek, a szőlők művelésének felhagyása következtében pedig sok gazdátlan épület pusztult el. Az elmúlt években ezzel szemben egyre többen a városból kimenekülve az itt vásárolt pincéjükben

³ Jelen munka az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Európai etnológia programján 2014-ben elkészített és 2015-ben sikeresen megvédett doktori disszertáció könyvvé formált változata. Disszertáció a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma alkotói támogatásával (3802/04054. sz.), valamint Baden-Württemberg szövetségi állam ösztöndíjának (Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa Freiburg) támogatásával készült.

⁴ A mai Pest megye jelentős részén foglalkoztak szőlőműveléssel, az országleírások és vármegye-monográfiák rendszeresen kiemelték ezt a művelési ágazatot. Ahogy Fényes Elek 1842-ben írta, „*a pestmegyei szőlőhegyekben akár a mennyiséget, akár a minémiséget tekintjük, nagy kincse fekszik hazánknak. Itt a bortermesztés mind a dombos vidéken, mind a rónaságon annyira közönségessé lett, hogy alig lehetne néhány helységet előszámlálni, mely szőlőműveléssel nem foglalatzkodnék; 's még napról napra újabb erdőirtások tetetnek.*” (Fényes 1842: 140.) Annak ellenére viszont, hogy szinte az egész vármegye területén folyt szőlőművelés, eltérő súllyal volt jelen a gazdálkodás rendszerében az egyes tájakon, településeken. A források különösen is kiemelik Budát és annak környékét, amely a budai borvidék központi részét alkotta. Az 1893-ban elkészített borvidékbeosztást megelőzően a Buda vidéke, a Budai hegység borvidéke megnevezésekkel találkozni. 1893-ban a terület hivatalos neve Buda-sashegyi borvidék lett. A forrásokban és a szakirodalomban azonban sokszor az egyszerűsített, nem hivatalos budai borvidék elnevezést olvashatjuk. A borvidékről összefoglaló jelleggel lásd: Mód-Simon 2014: 69–74.

1. térkép: A vizsgált terület és környéke
(Készítette: Czabán Dávid, 2019.)

találják meg a kikapcsolódás lehetőségét, de ezáltal az épületek már egy egészen új funkciót kapnak, az egyének, illetve a közösség életében új szerepet töltenek be, sokszor a pihenés lesz a főszerep. A települések elhelyezkedésének, valamint a történelmi eseményeknek köszönhetően tehát sajátos életük volt és bizonyos szinten van a mai napig ezeknek az építményeknek. (1. térkép)

A vidék szőlőtermesztésének jelentőségét jól mutatja, hogy a terület határát Schams Ferenc a szőlőművelés alapján húzta meg. Ő Tétényig jelölte ki ezt a területet,⁵ de Andrásfalvy Bertalan még az ezt követő néhány települést is ide sorolta az 1950-es évek első felében gyűjtött adatai alapján.⁶ Ő elsősorban a szőlő-borkultúra területén végzett vizsgálatait során kutatta a települések kapcsolat-

⁵ Schams 1833: 15.

⁶ Erre vonatkozóan lásd: Andrásfalvy 2011.

rendszerét. Ennek során megállapította, hogy „*a különböző nemzetiségek napjainkig megőrizték nyelvüket és sajátos szellemi kultúrájukat, de megélhetésük, a táj természeti és gazdasági adottságainak jobb kihasználása érdekében szoros kapcsolatot és együttműködést alakítottak ki. Így jött létre a Buda-vidék.*”⁷ Ennek az együttműködésnek példája volt a sokáig működő cseregyerek intézmény, de a szőlő-borkultúra területén is mindez megfigyelhető volt, gondolva itt például az esz-közök vándorlására. A témában a legjelentősebb kutatásokat Óbudán, Etyeken és Pátyon végezte, de az adattári gyűjtések és a fennmaradt fényképek mutatják, hogy Budajenőn, Budakeszin, Budaörsön, Diósdon, Telkiben, Torbágyon és Törökbálinton is kutatott. Mindezek alapján arra a megállapításra jutott, hogy bár Buda-vidék több kisebb központ körül rendeződő vidékből keletkezett, egysége a filoxeráig leginkább a szőlőművelés azonosságán nyugodott.⁸

A terepbejárások, majd az első kutatások alapján mindinkább körvonalazódott bennem is, hogy a szőlő-borkultúra szempontjából ezek a települések kisebb egységet alkotnak, de nyilvánvalóvá vált az is, hogy a politikai, gazdasági, társadalmi változásokra eltérő válaszokat adtak, ezáltal más-más utakra tértek. Ez viszont hozzájárult a táji munkamegosztáshoz, erősítette a települések egymásra utaltságát. Mindezek alapján választottam kutatási területemül az Andrásfalvy Bertalan által is vizsgált térséget, figyelembe véve az azóta eltelt évtizedek változásait.⁹ A művelési ág jelentőségét és a fennmaradt tárgyi emlékeket szem előtt tartva választottam ki a kutatópontokat, külön kiemelve azokat, amelyek a legkarakterisztikusabban mutatják a szőlő-borkultúra kapcsán megfigyelhető eltérő utakat (Budaörs, Etyek, Páty, Tök). Ezeken szélesebb körű vizsgálatok zajlottak, mint a többi gyűjtőponton (Biatorbágy, Budajenő, Budakeszi, Perbál, Zsámbék).

Az első részletesebben vizsgált település Budaörs volt, amely a legszemléletesebben mutatja, hogy a virágzó kultúrának hogyan vetett véget részben a filoxéra, majd miképp pusztította el egy politikai döntés, a németek kitelepítése. Ez, a második világháborút követő pusztulás a többi német településen is megfigyelhető, de a helytörténeti gyűjtések jelentős száma miatt Budaörs alapján mutatható be legszemléletesebben ez az út. A másik fő kutatópont Etyek lett. Ez a település sajátos utat járt be. Bár 1946 után itt is jelentős számban pusztultak el a prэшázak és a pincék, mégis annak köszönhetően, hogy a pezsgőgyártás alapanyagát adta az itt termelt szőlő, a szövetkezeti rendszer alatt is jelentős telepítések történtek,

⁷ Andrásfalvy 2011: 357. Buda-vidéken belül két kisebb egységet különböztetett meg, amelyet egy, a két legmagasabb ponton (János-hegy, Nagykopasz-hegy) áthúzott vonal választ el egymástól. Az északi rész tengelye a Solymári-völgy, a déli a Bécs felé tartó, a hegyek déli lábánál futó régi Mészárosok útja, amely Budaörsön és Budakeszin keresztül kapcsolódik a fővároshoz. (Andrásfalvy 2011: 358.) Ő ez utóbbi területen kutatott.

⁸ Andrásfalvy 2011: 357.

⁹ A vizsgált terület társadalmi és gazdasági jellegű adatairaival a későbbi fejezetekben foglalkozom részletesebben, ezek ugyanis nélkülözhetetlenek az egyes folyamatok megértéséhez.

melynek hatására a művelési ág tovább virágzott, és ma Etyek a borvidék legismertebb települése. Más szempontból, de szintén mintaként szolgál Páty és Tök. Mind a kettőt magyarok lakták, így a kitelepítések következtében végbemenő pusztulás nem érintette egyiket sem. Ennek ellenére a két település különböző utat járt be. A filoxéra következményei leginkább Pátyon mutathatók ki, ahol minimális mértékben történt meg a szőlők helyreállítása. Ezzel szemben Tök a folyamatos szőlőkultúra példája. Ez a négy település különösen jól mutatja, hogy a gazdasági, politikai, társadalmi változásokra milyen eltérő módon reagálhattak az egyes közösségek. Emiatt ezek mintaként szolgáltak, de a különböző kérdések vizsgálatához más településeken is zajlottak gyűjtések, míg egyes témáknál tágabb kitekintésre is szükség volt, hogy az esetleg előforduló helyi jellegzetességeket szemléletesebben ki lehessen mutatni.

Vizsgált időszakként a 19–20. századot jelöltem meg. Ez az a korszak, amikor a préházak és pincék jelentős része felépült, illetve az eszközök használatára, ezáltal az épületek alapvető funkciójára is elsősorban ebből az időből maradtak fenn írásos és tárgyi emlékek. Szintén a 19. századtól, főleg annak második felétől áll rendelkezésre a szőlészeti-borászati szakirodalom, valamint a néprajzi leírások többsége is ezen korszakról számol be, tehát elsősorban erre a két évszázadra vonatkozóan maradt fenn összehasonlítható anyag. A terepi gyűjtések eredményei jórészt a 20. századra, az 1930-as, 1940-es évektől napjainkig terjedő évtizedekre vonatkoznak, míg a korábbi kéziratos, terepmunkán alapuló kutatási anyagok néhány évtizeddel korábbi időkkel kapcsolatban is részletes leírásokat tartalmaznak. A fennmaradt források, a szakirodalom és a terepmunka lehetőségeit figyelembe véve jelöltem ki a vizsgált időszakot, ami természetesen nem szoros határokat jelent. Amennyiben a források lehetővé tették, és a téma kívánta, 18. századi kitekintést is végeztem. Emellett, bár a 19–20. század lett megjelölve, az 1800-as évek első fele elsősorban az épületek kialakulásával foglalkozó fejezetben van jelen. Források hiányában az eszközkészlet, az épületek társadalmi életben betöltött szerepe ebben a korszakban nem vizsgálható. A témával kapcsolatban a levéltári források nagyobb számban a 19. század második felétől állnak rendelkezésre, a terepen végzett munka eredményeképpen pedig a század végétől, de még inkább az 1930-as évektől követhető végig az épületek gazdasági és társadalmi funkciója.

Az 1940-es évek második felétől, elsősorban a német kitelepítéseknek, valamint a kollektivizálásnak köszönhetően az épületek nagy számban veszítették el eredeti funkciójukat, ezzel pusztulásra ítéltetve. A megmaradt szőlőfeldolgozók és bortárolók egy része viszont ismét használatban van, és ezek közül több kívülről eredeti állapotában őrződött meg. Valamennyi pince- és préházson viszont látszik a változás, az eredeti funkciójukat veszített épületek egy részén kisebb-nagyobb átalakításokat hajtottak végre, és ez a folyamat még napjainkban is megfigyelhető. Szükséges tehát annak vizsgálata, hogy ezeket milyen módon és milyen

célből építik át. Kutatni kell, hogy a 21. század elején, amikor a hagyományok, értékek megőrzését, épített kulturális örökségünk helyi értékű vagy országos szintű műemlékként történő bemutatását, megóvását, felújítását, új funkciók kialakítását egyre több település tartja fontosnak, akkor milyen eszközökkel próbálják megvédeni a még meglévő, eredeti állapotukban megőrződött épületeket, milyen új funkciót nyernek a szőlőhegyek a közösség életében, a helyi identitás kialakításában. Abból adódóan, hogy az épületek egy része ma is megvan, illetve hogy funkciójuk, külső képük mind a mai napig változik, elkerülhetetlen a jelenig történő kitekintés. Mindezek a kérdések azonban rendkívül széleskörű vizsgálatokat igényelnek, amelyek egy újabb kutatás témájául szolgálhatnának.¹⁰ Így az egyes kérdések részletesebb kifejtésével elsősorban a kollektivizálás lezárultáig, az 1960-as évekig foglalkoztam, addig, amíg a hagyományos eszközök, formák és funkciók még meghatározók voltak. Kitekintés szintjén viszont szükségesnek tartottam, hogy az elmúlt évtizedekben, illetve a napjainkban lezajló változásokra is felhívjam a figyelmet.

A fejezet elején kiemelt kutatási irányoknak megfelelően munkám alapvetően két nagy részre oszlik, amelyek közül az elsőben a vizsgált épületeket mint tárgyakat mutatom be. Először a pincék és prэшázak elhelyezkedésére, az építkezést befolyásoló tényezőkre, valamint az épületek típusokba sorolására térek ki. Itt a korábbi munkák ismertetése mellett saját kutatási eredményeim alapján Buda-vidék prэшáz- és pincetípusainak rendszerezésére is kísérletet teszek. A további három alfejezet a pincék és prэшázak építési idejével, módjával, az ennek során felhasznált építőanyagokkal foglalkozik. Építésük idejével kapcsolatban nehéz pontos megállapításokat tenni, ugyanis kialakításuk nem volt engedélyhez kötve. Elsősorban a térképek segítségével követhetjük nyomon a változásokat. A pincék nagyobb számban történő megjelenésének időponthoz kötése amiatt is fontos, mert ezáltal kiderülhet, hogy kialakításuk milyen kapcsolatban állt a szőlőművelés gazdasági jelentőségével. Szintén itt mutatom be az épületek esztétikai jegyeit. Az évszámmal és monogrammal ellátott zárókövek, az ajtókon található kovácsoltvas díszítések, a faragott ajtókeretek jelentős művészi-kézműves értékeket hordoznak.

A hagyományos építészeti leírás után következik a funkció vizsgálata. Először a hagyományos szerep bemutatása a célom, azaz az épületeket mint a feldolgozás és tárolás színtereit veszem vizsgálat alá. Itt újra jelentős figyelmet kell szentelni a különböző etnikumokra, a feldolgozás során használt eszközök terén ugyanis

¹⁰ A téma sokoldalúságát jól mutatják Simon András délnyugat-dunántúli kutatásai. Évek óta vizsgálja, hogy a korábban részben gazdálkodási célú, részben hobbikert jellegű szőlőhegyi birtokok milyen mértékben és hogyan alakulnak át szabadidős tevékenységet kínáló területté. Kutatja mindennek a gazdasági és infrastrukturális hatását, társadalmi hátterét. Foglalkoztatják a szőlőhegyi hagyományörző és hagyományteremtő szándékú ünnepek, rendezvények, a különböző turisztikai lehetőségek, a vendéglátás formái. (Simon 2010.)

eltérések állhatnak fenn. A helyszíni terepgyűjtés mellett a hagyatéki leltárak áttekintése lehet segítségünkre a kérdés megválaszolásában. Az eszközkészlet vizsgálata nem csak egyszerűen azt mutatja meg, hogy a magyar és német gazdák mennyiben használtak más eszközöket, de lehetőséget adnak annak kimutatására is, hogy mennyiben igaz a vizsgált területre az a leegyszerűsítő, általános megállapítás, hogy a németek fejlettebb gazdálkodói ismeretekkel rendelkeztek. Az elsődleges funkció mellett azonban már a korábbi századokban is megfigyelhetők voltak továbbiak. Egyrészt termény és gyümölcs, vagy egyéb dolgok tárolására használhatták ezeket, másrészt fontos szerepet töltöttek be a gazdák életében, különböző közösségi szokások kötődhetnek hozzájuk, rendkívüli körülmények között pedig bűvőhelyként, lakásként szolgálhattak. Ezen kérdések vizsgálatára is szükség van ahhoz, hogy a préházakat és pincéket ne csak, mint az idők során szép lassan pusztuló, változatlan funkcióval rendelkező tárgyakat mutassuk be, hanem mint az egykori közösségek életében jelentős szerepet betöltő, a változó körülményekhez alkalmazkodó építményeket szemléljük és elemezzük.

FORRÁSOK, MÓDSZEREK

Az anyaggyűjtés módszerei között elsőként a terepmunkát kell említenem, melyet a 2011-es bejárások után 2012–2014 között végeztem el. Ennek során a résztvevő megfigyelések mellett a fő hangsúlyt az interjúzásra fektettem. Az interjúalanyok kiválasztása során két szempontot tartottam fontosnak. Egyrészt szükséges volt, hogy mindkét nem képviselőivel beszéljek, ugyanis a nők és a férfiak azáltal, hogy egészen más szerepet tölthettek be a szőlő művelésében, a présházakban és pincékben zajló életben, másképp közelítik meg a kérdést, a téma más és más részterületeire vonatkozóan rendelkeznek emlékekkel. Másrészt mind az idősebb, mind a fiatalabb generáció képviselőivel igyekeztem interjúkat készíteni, amely a változásvizsgálatok alapját adta meg.¹¹ Az egyes folyamatokat napjainkig próbáltam bemutatni, még ha a téma gazdagsága a közelmúltat és a jelent illetően részletes kutatásokra nem is adott lehetőséget. Ezek az átalakulások viszont csak akkor érthetők meg, ha az összes generációt figyelembe vesszük, ha több korosztály képviselőinek szőlőhöz, épülethez fűződő viszonyát vizsgáljuk. A terepen gyűjtött adatok egyrészt napjainkra vonatkoznak, de az idősebbek visszaemlékezései alapján az 1930-as évek végéig van lehetőség visszamenni. Így több mint fél évszázadra vonatkozóan végezhettem változásvizsgálatokat, amelyek során lehetővé vált annak bemutatása, hogy a múlt század második felében lezajló jelentős átalakulások milyen mértékben és módon hatottak a szőlő-borkultúrára, annak tárgyi világára, mi játszódott le a gazdáknál, hogyan viszonyultak ezekhez a változásokhoz. A résztvevő megfigyelés és az interjúkészítés mellett a terepmunka során kiemelt hangsúlyt kapott még a széleskörű fotódokumentáció és az építészeti felmérés, melynek segítségével pontosabban, szemléletesebben lehetett bemutatni az építmények fő típusait.¹²

A terepen gyűjtött emlékanyagot, valamint a jelenre vonatkozó recens megfigyeléseket az adattárakban, elsősorban a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Kéziratgyűjteményében őrzött munkákkal egészítettem ki. Ezek a kéziratos gyűjté-

¹¹ A három év alatt 58 személlyel készítettem interjút. Ezek többségének a présházak és a pincék adtak helyet, vagy előre egyeztetett időpontban, vagy spontán találkozás alkalmával. A beszélgetések félig strukturált keretek közt zajlottak, kérdőívet a gyűjtések során nem használtam. A négy kiemelt településnek köszönhetően az interjúk száma az egyes gyűjtőpontokon jelentősebben eltért. Budaörsön nyolc, Etyeken hét, Pátyon hat gazdával beszélgettem. Kiemelkedik Tök, ahol összesen húsz interjút készítettem. Ezt a nagy számot a még ma is viszonylag eleven szőlőhegyi élet tette lehetővé. Amennyiben kor és nem szerint nézzük az adatközlőket, a téma sajátágaiból adódóan elsősorban az idős korosztály volt érintve, az 1920-as, 1940-es évek között született férfiak. A változásvizsgálatok és a női szerepek miatt azonban valamennyi településen igyekeztem a közép- és fiatal generáció tagjaival, valamint egy-egy asszonnyal is beszélgetni. Az 1950-es évek után születettek az adatközlőim körülbelül húsz, a nők pedig közel 28%-át tették ki.

¹² Ebben a fejezetben csak röviden utalok az egyes módszerek, forrástípusok felhasználhatóságára, azok részletesebb elemzésére, forrásértékük bemutatására a későbbi részekben térek ki.

sek egyrészt korábbi időszakokra vonatkozóan szolgálnak információkkal, lehetővé téve a változásvizsgálatot, másrészt olyan témaköröket is leírtak bennük (például a pincelakásokban zajló életet), amelyek gyűjtésére ma már kevésbé van lehetőség.

Ki kell emelni a helytörténeti gyűjteményeket is, különösen azok fotóanyagát. A pincék és prэшázak társadalmi életben betöltött szerepének bemutatása az írott források, valamint a korábbi kutatások hiánya miatt elsősorban csak a 20. század második felétől lehetséges, és arra az időszakra is elsősorban Tökről vannak adatok, ahol a pincekultúra mind a mai napig a legelevenebb. Az egykori találkozási alkalmak vizsgálatához a terepmunka mellett viszont fontos forrásanyagul szolgálnak a fényképek. Ezek több kérdés elemzésére, vizsgálatára is lehetőséget adnak. Hiánypótlók a korabeli felvételek a szőlőfeldolgozás munkafolyamatai terén is, ebben a témában különösen gazdag anyagot őriznek a budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjteményben.

A felhasznált források közt jelentős szerep jutott a levéltári anyagoknak, amelyek egyrészt a terepen történő gyűjtéseken kapott adatok alátámasztásában segítettek, másrészt lehetővé tették a 20. század előtti időkre vonatkozóan a kitekintést. Ilyen irányú kutatásaimat elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában végeztem, ahol a külön fondban található települési anyagok mellett kiemelt figyelmet fordítottam az árvatörvényszéki iratokra,¹³ az úrbéri perekre, valamint a térképekre. Utóbbi kettő elsősorban az épületek elhelyezkedésére szolgál forrásul, valamint a datálási kérdések megválaszolásában segíti a kutatókat. A pincék és prэшázak nem egy esetben közlegelőn történő kialakítása komoly problémát okozott az úrbérrendezés során, így több település esetében részletesen szerepelnek a peranyagban. Az árvatörvényszéki iratok az eszközkészlettel kapcsolatban nélkülözhetetlen források, a 19. század második felének szőlőfeldolgozási gyakorlatára ezekből kaphatunk pontosabb adatokat. Ezek segítségével nyílt lehetőségem arra, hogy a feldolgozás menetét másfél évszázadon keresztül nyomon kövessem. A Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltárában az előbb említettekhez hasonló anyagokat tekintettem át, ugyanis a vizsgált települések közül Etyek ide tartozik. Levéltári kutatásaim harmadik helyszíne a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára volt. Itt elsősorban a térképek, valamint a Tervtár anyagának átvizsgálására volt szükség. Utóbbiak az uradalmi épületekkel kapcsolatban tartalmaznak rajzokat, esetleg rövid leírásokat.

A források közt röviden szólni kell a sajtóanyagról is. A szakajtó közül elsősorban a *Borászati Lapok*ban találni a borvidékkal, valamint az egyes településekkel kapcsolatos leírásokat, amelyek a szőlőművelés történetéhez szolgálnak adalékkul. Szintén fontos egy-egy téma korai történetéhez a helyi sajtó, Buda-vidéken ilyen

---

¹³ Köszönettel tartozom Kocsis Gyulának, aki felhívta figyelmemet erre a forrástípusra, emellett rendelkezésemre bocsátotta az általam kutatott településekre vonatkozó iratszámokat!

jellegű anyag azonban nem maradt fenn. Az egyes településekkel kapcsolatban ez a forrástípus a részletesebb jelenvizsgálatok kapcsán lenne hasznosítható, mivel a napjainkban megjelenő helyi újságok rendszeresen számolnak be a szőlőhegyekhez kötődő fesztiválokról, ünnepekről.

Az anyaggyűjtéssel kapcsolatban utolsóként említhető a szakirodalom, amelyben a lehető legszélesebb körben igyekeztem tájékozódni. Ez teremtette meg annak lehetőségét, hogy a terepen gyűjtött anyagot egy jóval tágabb, nagyobb területet érintő rendszerbe tudjam behelyezni, amely által biztosítva volt az összehasonlító vizsgálat lehetősége. Itt említeném meg, hogy a néprajzi szakirodalom mellett fontosnak tartottam a szőlészeti-borászati szakmunkák áttanulmányozását is.¹⁴ A néprajzi kutatások számára is fontos, első ilyen jellegű magyar nyelvű szakkönyvek a 19. századtól, annak is inkább a második felétől jelentek meg. Tematikájukat tekintve széleskörűek, mind a telepítéssel, mind a művelési folyamatokkal, mind pedig a borkészítés technológiájával foglalkoznak. Ezen művekben többször hangsúlyozták a tárolás fontosságát, a jó minőségű borok megőrzéséhez szükséges megfelelő építmények kialakítását. Ezek az adatok azért fontosak, mert lehetőséget adnak annak vizsgálatára, hogy mindezeket mennyire vették figyelembe a jobbágyi-paraszti építkezések során.

Kutatásom során fontosnak tartottam a nemzetközi kitekintést is, melynek elvégzésére Freiburgban (Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa) nyílt lehetőségem. Ennek során a szakirodalom mellett átnézhettem Bonomi Jenő hagyatékát és valamennyi tanulmányát, melyekben fontos, a mai gyűjtések során már fel nem lelhető adatokat találtam.

A komplex szemléletmód az anyaggyűjtés mellett a vizsgálandó kérdésekben, a feldolgozás módszereiben is megmutatkozott. Ez utóbbiak közt elsőként a tipologizálást, rendszerezést kell kiemelnem, amelyet több esetben is alkalmaztam. Ennek fontosságáról olvashatunk Simon András szőlőfeldolgozás és mustnyerés technológiáját bemutató munkájában. A típusok kialakításának lényege, hogy a nagy mennyiségű anyagban a tájékozódást és az eligazodást segíti, ezáltal az anyagot az elemzésre is előkészíti, alkalmassá teszi.¹⁵ Hasonló elvek vezéreltek engem is. A változatos formák, az ilyen irányú kutatások hiánya miatt úgy gondoltam, hogy ezzel egyrészt mintát adhatok, másrészt fel lehet hívni a figyelmet néhány problémára, harmadrészt pedig áttekinthetővé válik az anyag.

Kutatásom során kiemelt szerepet szántam az esettanulmányoknak is. A terepen megfigyelhető jelenségek, a szőlő-borkultúrában, valamint az épületek életében lezajló folyamatok egy része csak egy-egy települést jellemeztek, de számos

¹⁴ A szőlészeti-borászati szakirodalom 18–19. századi kialakulásáról, valamint a témát érintő részletes bibliográfiát lásd: Csoma 1998b.

¹⁵ Simon 2012: 17.

általános érvényű megfigyelést is tehettem. Jelen munkában arra nincs lehetőségem, de nem is szükséges, hogy ezen példák mindegyikét felsoroljam, elemezzem. Ezért döntöttem amellett, hogy egyes folyamatok, jelenségek bemutatását esettanulmányok, tipikusnak tekinthető utak leírása alapján végzem el.

A komplex módszer leginkább a kutatóndó téma megközelítésében figyelhető meg, az épületekhez tárgy voltuk, tehát népi építészeti leírásuk mellett társadalomnéprajzi szempontból is közelítettem, igyekeztem az azokat használó embereket minden esetben figyelembe venni, a gazdák változó igényeinek tükrében vizsgálni az épületek funkciójában, formájában bekövetkező változásokat. Ez a szemléletmód nem újdonság a magyar néprajzban, a prэшházakkal és pincékkel kapcsolatban is történtek már ilyen irányú vizsgálatok, de a két kutatási irány együttes alkalmazásával több települést is érintő kutatást eddig nem végeztek.

Az építészeti kutatások megindulásakor az épületek építészeti szempontú leírása volt a cél, a gazdák életében betöltött szerepével nem foglalkoztak.¹⁶ A hazai néprajzi kutatásokban először Tálasi István hívta fel a figyelmet a lakóházak vizsgálata kapcsán arra, hogy az azt használó emberről sem szabad megfeledkezni.¹⁷ Később Vajkai Aurél és Gunda Béla is ezen kutatási irány mellett foglalt állást, hosszabb tanulmányokban fejtették ki elképzeléseiket.¹⁸

Vargha László, ellentétben velük, a felmérések szükségességét hangsúlyozta, ezt tekintette a legfontosabb módszernek.¹⁹ Ezzel kapcsolatos meglátásait az 1940-ben megjelent, *A tilalmasi tanyák építkezése* című munkájában fejtette ki. A műszaki felméréseket nem pusztán a jelen állapotok rögzítésének tekintette, hanem történeti kérdések megvilágítását és olyan kérdések megválaszolásának lehetőségét látta ebben a módszerben, amelyek az egyszerű leírás által nem válnak lehetővé.²⁰ Az alaprajzi formák, a felhasznált építőanyagok, a szerkezeti megoldások, valamint a pontos méretek leírásával számos olyan kérdésre is választ adhatunk, amelyek a ma élők emlékezetével már nem lehetségesek. Az emlékezet megkopásával tehát egyre nagyobb szerepük van a műszaki felméréseknek. Ké-

¹⁶ Ez nem csak nálunk jelentett problémát. 1985-ben Hans Jürgen Teuteberg arról számolt be, hogy ha közelebbről megvizsgáljuk a témával kapcsolatban korábban megjelent eredményeket, akkor megállapíthatjuk, hogy ezek a lakásra főleg úgy tekintettek, mint épített környezetre, vagy a berendezéssel foglalkoztak, és csak relatív ritkán úgy, mint szociális cselekménytérrel és ennek a lelki-szubjektív élményértékével. Az építészet és az anyagi tárgyi kultúra tehát sokkal jobban kutatott, mint a lakások használata, nevezetesen a helyiségekben lakó emberek közönséges, mindennapi élete, cselekvésmódja. Az épületek sokoldalú leíró ábrázolása a helyiségeivel és bútorzatával csak indirekt utalásokat ad a tényleges lakóviszonyokra, a lakásban zajló életre. (Teuteberg 1985: 1.)

¹⁷ Tálasi 1946: 29.

¹⁸ Vajkai 1948b.; Gunda 1954.

¹⁹ „A magyar népi építkezés-kutatás legfontosabb feladatának – ha a népi építkezés szerkezetében és szellemében megnyilvánuló építési alapgondolat keresése a cél – a rendszeresen meginduló módszeres műszaki felvételt tekintjük.” (Vargha 1940: 11.)

²⁰ Vargha 1940: 10.

szítésük azért sem lebecsülendő, mivel annak ellenére, hogy az épületeket többnyire élettelen tárgyként vizsgálták, és elsősorban építészeti leírásokra törekedtek, műszaki pontosságú felmérések csak az 1900-as évek második felétől történnek nagyobb számban, és azóta is elsősorban a lakóházak kutatásánál alkalmazzák. Így rendkívül fontos, hogy a még eredeti állapotukban megőrződött gazdasági épületek felmérése is megtörténjen.²¹

A felmérések kérdésére Vajkai Aurél is kitért. Elismerte ezek szükségességét, de hozzátette, hogy a ház formai, szerkezeti részének leírása a kisebbik rész.²² Ez a fel fogás azonban ugyanúgy téves megállapításokhoz vezethet, mint az építészeti felméréseket előtérbe helyező vizsgálatok. A másik hiánynak az tekinthető, hogy a szerzők elméletük fejtegetése során szinte kizárólag csak a lakóházakról beszéltek. Természetesen az ember alkotókedve, tudása, vagyoni helyzete itt tud a leginkább megmutatkozni, az épületeknek ezen típusai változnak a leggyorsabban, leggyakrabban. Talán ezek a legalkalmasabbak arra, hogy az ember felhalmozott tudását kifejezésre juttassák. Mindez viszont nem jelenti azt, hogy az egyéb épületek felméréseire, társadalmi szempontú vizsgálatára ne lenne szükség. Sőt, legalább ilyen fontosak. Egyrészt a gazdasági épületek közös egységet alkottak a lakóházzal, másrészt voltak olyan gazdasági és társadalmi változások, amelyek inkább ezeken hagytak nyomot. Nem egy adat van arra, hogy egy adott társadalmon belül például a vagyonbeli különbségek nem a lakóházon, hanem a gazdasági épületek számában, típusában mutatkoztak meg.²³ Csak Gunda Béla tett említést ezekről az építményekről. Kiemelte, hogy a gazdasági melléképületek nemcsak

²¹ A szőlőfeldolgozás és bortarolás építményei kapcsán Bakó Ferenc és Vajkai Aurél fektetett erre jelentős hangsúlyt, több száz rajz, felmérés kötődik a nevükhöz.

²² Vajkai 1948b: 5–6.

²³ „Amikor ezek a sváb emberek nekiálltak építkezni, nagyon nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a gazdasági udvar nagyon jó kondícióban legyen épületek szempontjából. [...] ...tényleg annyira az volt jellemző, hogy amiket megépítettek gazdasági épületeket, szinte jobb kondícióban voltak, mint maga a ház, mert ez hozta a dohánnyt. Amivel pénzt lehet keresni, arra ők nagyon odafigyeltek.” (Saját gyűjtés – Budajenő, 2012. október 13.) A gazdasági épületek, azon belül is a présházak és a pincék, a bennük található felszerelés értékét Budaörs példáján is jól lehet szemléltetni. Présház égésekor, amelynek közelében nem volt kút, és az odavezető út hosszú és körülményes volt, legtöbbször csak a főfalak maradtak meg. Gyakran elpusztultak a szüretelő edények, a kádak, a puttonyok, sőt maga a szőlőprés is. A tűzkárosult gazdának sokszor évekre el kellett adósodnia, ha ismét mindent fel akart építeni. Ha ilyen baleset egy gazdát különös keménységgel sújtott, akkor a képviselő-testület tagjai házról házra jártak, hogy adományokat gyűjtsenek számára. (Ritter 1996: 134.) Ilyen jellegű adatok más területekről is fennmaradtak. Vajkai Aurél arról számolt be, hogy gyakran a jómódú gazda házának lakórésze pontosan olyan alapterületű volt, mint a szegényé, lakási igényük tehát egyezett, a különbség a ház gazdasági üzemhelyében volt: jómódúnak több volt a kamrája, istállója stb. (Vajkai 1948b: 27.) Ezek vagyonosságot kifejező szerepére utalt Josef Emmert is véleméni gyűjtései kapcsán. A gazdasági épületeket fontosabbnak tartották a lakóházaknál, mert azokból jött a pénz. Emiatt az építkezést is az istállóval és a pajtával kezdték, és majd az ezekből befolyt jövedelemből készült el a szoba a konyhával. (Emmert 1997: 50.)

az elraktározást, a cséplést, az állattartást szolgálják, hanem egyéb, társadalmi- és lakófunkciókat is betölthetnek.²⁴

A népi építészeti kutatások kétirányú megközelítésére az 1940-es, 1950-es években több szerző is felhívta a figyelmet, igaz, többnyire az egyiket a másik fölé helyezték.²⁵ Véleményem szerint viszont azonos szinten kell ezeket kezelnünk, a két irány nem választható el egymástól, ugyanis az épületek tárgyként való, valamint az épületek társadalmi szempontú vizsgálata különböző témakörök elemzését, különböző kérdések megválaszolását teszik lehetővé.²⁶ Annak ellenére viszont, hogy több mint fél évszázada mind a kettőre felhívták a figyelmet, az igazán komplex jellegű kutatások még váratnak magukra. Reményeim szerint mostani munkámban ezt a két kutatási irányt sikerül ötvöznöm.

---

²⁴ Gunda 1954: 83.

²⁵ Ez a komplex szemléletmód Vajkai Aurél *A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében* című tanulmányában, valamint Bakó Ferenc egri pincékről szóló munkájában érezhető leginkább. (Vajkai-Wagenhuber 1938.; Bakó 1961.)

²⁶ Hasonló problémák voltak Németországban is, sokáig az egyes kutatási irányok élesen elkülönültek. Az 1930-as években kialakult a szerkezetkutatás, amely a ház típusán és alaprajzán túlmenően már a helyiségek felosztását és a ház individuális karakterét is figyelembe vette. Az épületeket már nem csak időtlen típusokként ábrázolták, hanem mint történeti forrást nyújtó objektumok szerepeltek. A szerkezeti kutatás azonban olyan nagy jelentőségre tett szert, hogy minden további házkutatással kapcsolatos szemléletmódnak az előfeltétele lett, a további kérdésfeltevéseket háttérbe szorította. Jelentős változást a svájci Richard Weiss hozott az 1940-es évek közepén, aki a házban zajló életre helyezte a hangsúlyt. (Weiss 1946.) Hasonlóan a ház- és családközösség állt a középpontban Karl-Sigismund Kramernél. (Kramer 1964.) Ezzel viszont „természetesen csak egy másik végletbe estek, és ez félreértésekhez vezetett, miszerint az építészeti, a földrajzi és a néprajzi házkutatás egymástól függetlenül létezik, s a néprajz tulajdonképpeni házkutatásában a ház bizonyos részeit jogi és vallástörténeti alapon magyarázza”. (Assion-Brednich 1984: 11.) Joachim Hähnel javasolta elsőként, hogy a tipológiai és földrajzi eloszlást ne csak a házforma, hanem az épület-, a felosztás- és a funkciószerkezet szerint alakítsák ki. (Hähnel 1969.) Ezt az elméletét később Konrad Bedal terjesztette és bővítette ki, aki szerint a szerkezetkutatás mellett a ház strukturális vizsgálatának is azonos helyet kell adni, a ház komplex szemlélésére van szükség, melyben az épület- és térstruktúra, az anyagi oldal mellett a ház funkcionális és társadalmi szerkezete is a kutatás tárgya. Az épületszerkezethez tartozik az építőanyag, az építésmód, az épületechnika vizsgálata. A térszerkezet az egymás mellett és az egymás fölött található helyiségekkel foglalkozik. A funkciószerkezet a térszerkezet funkcionális oldalát mutatja, amelynél a funkció alatt a használatot, a ház egészének és annak részeinek a használatát értjük, míg a társadalmi szerkezet a házon belüli társadalmi felosztást foglalja magába. (Bedal 1978.) (Összefoglaló jelleggel lásd: Baumhauer 1988: 97–100.)

A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEIVEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOK A NÉPRAJZI IRODALOMBAN

A Kárpát-medence szőlő- és borkultúrájának vizsgálata a magyar néprajztudomány kutatásain belül jelentős területet alkot. A vizsgálatok több résztémával foglalkoznak, amelyek közül először a szőlőművelés, valamint a szőlőfeldolgozás és borkezelés munkafolyamatairól és eszközkészletéről jelent meg monografikus szintű összefoglalás.²⁷ A szőlőhegyi rendtartással kapcsolatban szintén több elméleti, összegző jellegű tanulmány született.²⁸ A szőlőműveléshez, a borkészítéshez, az újborhoz kapcsolódó szokásokról is napvilágot látott már az ország teljes területét átfogó munka.²⁹ Ugyanez viszont nem mondható el a gazdasági ághoz kapcsolódó építmények kutatása terén.

A népi építészet a szőlő- és borkultúrához hasonlóan a néprajztudomány egyik legkutatottabb területe. Vannak olyan résztémák, amelyek akár két szakterületnek is a kutatási körébe eshetnek, és kell is, hogy essenek. Ezek közé tartoznak a gazdálkodás különböző ágaihoz kapcsolódó építmények is, amelyek vizsgálata mind a népi építészet, mind a gazdálkodás kutatóinak feladata. Szükséges, hogy a témát mind a két terület felől vizsgáljuk, a gazdálkodás rendszere, annak alakulása ugyanis az épületek formájára, funkciójára rendkívül nagy hatással volt és van mind a mai napig. A gazdasági épületek kutatásánál tehát minden esetben szükséges az építészeti jegyek, a szerkezeti megoldások mellett a gazdálkodás rendszerét, az adott művelési ág történetét is ismernünk.³⁰ Mindezek ellenére a szőlőtermeléssel és a borkészítéssel kapcsolatos, az azokhoz kötődő épületek mindkét terület fő érdeklődési köréből sokáig kiestek.³¹ Bár az elmúlt száz év században sok tanulmány jelent meg, igazán átfogó, rendszerező munkák csak kis számban vannak, és a monografikus igényű kutatások is váratnak még magukra.

Jelen munka keretében nem feladatom, hogy részletes kutatástörténetet adjak, ahogy az sem, hogy az eddigi eredményeket minden kérdésre kitérve elemezzem. Azon munkák megemlítését azonban, amelyek jelentős fordulópontot jelentettek a vizsgált téma tudománytörténetében, valamint az újabb kutatási irányok ismerte-

²⁷ Csoma 1994–1995.; Simon 2012.

²⁸ Belényesy 1958.; Vajkai 1958b.; Vincze 1961.; Égető 1985.

²⁹ Csoma 1999, 2004.

³⁰ Ezt hangsúlyozta Tálasi István is: „Egyébként a gazdálkodás mindenkori iránya és fejlettsége megmagyarázza eredetüket és értelmüket, beosztásukat és elhelyezésüket, a népmozgalmi tényezők viszont a sajátos formákat...” (Tálasi 1946: 28.)

³¹ Dám László a paraszti állattartás és a pásztorkodás építményeivel kapcsolatban már 1995-ben felhívta erre a figyelmet. (Dám 1995b: 39.)

tését viszont több szempontból is fontosnak tartom. Egyrészt a rendszeresen meghivatkozott, ma is alapmunkának számító, évtizedekkel ezelőtt íródott tanulmányok kritikai, elemző értékelésével eddig kevésbé foglalkoztak, így több esetben az új kutatási eredmények figyelembe vétele nélkül történik ezen munkák adatainak átvétele. Másrészt több olyan elméletet is szeretnék kiemelni, amelyek eddig, annak ellenére, hogy a mai kutatásokhoz fontos irányvonalként szolgálhatnak, nem kaptak kellő figyelmet. Végül, de nem utolsósorban pedig az a cél vezérelt, hogy a témával a jövőben foglalkozni kívánó kutatók számára egy elemző áttekintést adjak a vizsgálandó kérdések előzményeiről, a témában rejlő kutatási lehetőségekről.

A néprajzi érdeklődés kialakulása

A szőlőművelés néprajzi szempontú vizsgálatával először Jankó János foglalkozott. 1902-ben Balaton-mellékéről megjelent munkájában külön fejezetet szentelt a szőlőnek.³² Ebben olvashatunk a különböző fajtákról, a szőlőművelés munkafolyamatairól, a szőlő feldolgozása során használt eszközökről. Ez a kutatások akkori állapotához viszonyítva egy részletes, sok szempontra kiterjedő fejezetnek tekinthető. Művében röviden érintette a szőlő feldolgozására, a bor tárolására létrejövő épületeket is, és ezekkel nem a szőlőművelésen, hanem az építészetben belül, a melléképületek kapcsán foglalkozott. A gazdasági épületek néprajzi kutatásokon belül elfoglalt helyét viszont jól mutatja, hogy a szerző mindössze öt és fél oldalban tárgyalta ezeket, melyen belül a prэшázaknak és pincéknek 25 sort és három fényképet szentelt,³³ ráadásul, ahogy később Vajkai Aurél írta, „vitatható tartalommal”.³⁴

Gönczi Ferenc Göcsejről és Hetésről szóló monográfiájában tért ki a szőlőfeldolgozás és bortárolás épületeire. Jankóval ellentétben ő a gazdálkodás fejezetben, a szőlőművelésen belül tárgyalta a borospincék kérdését, de egy másik részben a szőlőhegyi élettel, a pinceszerezéssel kapcsolatban is közölt adatokat.³⁵ A szerző csak rövid leírást adott az épületekről, a helyiségek száma szerint pedig egy fejlődési sort állított fel. Számos témát érintett, az alaprajzok mellett foglalkozott a szőlő feldolgozásának eszközkészletével is. Figyelme az épületek mellett a szőlőhegyi rendtartásra, valamint a szőlőművelés főbb munkafolyamataira is kiterjedt. Munkájában több kutatási szempontot is felvetett, és bár részletesebben nem foglalkozott a témával, meglátta a felmérések és rajzok jelentőségét, felfigyelt a szőlőhegy társadalmi életben betöltött szerepére.

³² Jankó 2010: 251–283. (Első megjelenés: 1902.)

³³ Jankó 2010: 217–219.

³⁴ Kritikát elsősorban a német és magyar pincetípus kapcsán tett megállapításával szemben alkalmazott. (Vajkai-Wagenhuber 1938: 15, 24.)

³⁵ Gönczi 1914: 118–121, 574–579, 579–582.

Mind Jankó Jánosnál, mind Gönczi Ferencnél fontos kérdések merültek fel, de ezeket részletesebben nem fejtették ki. Jankó Jánosnál megjelent az etnikumok szerepe, felismerte, hogy egy kisebb területen belül is eltérőek lehetnek az épületek. Gönczi Ferenc komplex módon látta a szőlőhegyet, számos, csak jóval később felvetett témát is érintett, például a pinceszerezés jelentőségét. Leírásában együttesen jelenik meg a szőlőhegyen, a pincékben jelenlévő gazda, valamint az épületek alaposabb, rajzzal szemléltetett leírása. Bár mindkét kutató a vizsgálható témák széles körét vetette fel és számos módszerre történt felhívás, mégis hosszú időnek kellett még addig eltelnie, míg a préházak és a pincék a kutatók érdeklődési körébe kerültek.³⁶

Írányt mutató kutatások

Vajkai Aurél, a néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati kutatások úttörője

A néprajzi jellegű kutatások szükségességére először Vajkai Aurél hívta fel a figyelmet,³⁷ aki 1938-ban megjelent tanulmányában ezek hiányáról volt kénytelen beszámolni.³⁸ A szőlőre úgy tekintett, mint a paraszti élet egyik lényeges kiegészítő részére, amelynek fontos a néprajzi vizsgálata. Átgondolt kutatási koncepcióját mutatja, hogy elsődleges feladatnak az eszközök és használati módjuk lehető legrészletesebb leírását tartotta, mivel „*az eredet, különböző hatások*

³⁶ Mindezt jól tükrözik a századfordulótól megjelenő szakfolyóiratok is. Az *Ethnographiában* egészen a 20. század közepéig nem találni pince- és préházleírásokat, a *Néprajzi Értesítőben* pedig 1931-ben olvashatunk először a témával kapcsolatos írást. A Zselicség tárgyi néprajzával foglalkozó Ébner Sándor tett említést a boronapincékről, amelyeket a faépítkezés szempontjából a legváltozatosabbnak tartott. (Ébner 1931: 101–105.) Két évvel később Mura-mente préházairól és pincéiről, elsősorban azok tüzelőberendezéséről közölt adatokat Seemayer Vilmos, aki a lakóház ősi formáját vélte felfedezni a boronapincékben. (Seemayer 1933: 49–51.) A kutatások elmaradására hívta fel a figyelmet Tóth János, aki szerint „*a magyarságtudomány tárgyi feldolgozásának egyik legértékesebb és legelhanyagoltabb területe ez*”. (Tóth 1940: 221.) A változások lassú folyamatát mutatja, hogy Füzes Endre még 1982-ben is arról írt, hogy bár a téma aránylag kutatott, „*mégis úgy hisszük, további regionális és történeti vizsgálatra lenne szükség a teljesebb kép érdekében*”. (Füzes 1982: 84.)

³⁷ Az első néprajzi jellegű kutatások bemutatását követően Vajkai Auréllal, Vincze Istvánnal és Bakó Ferencsel foglalkozom részletesebben. Természetesen további személyekre is ki lehetne térni (Csoma Zsigmond, Kecskés Péter, Lukács László), de mivel az ő kutatómunkájukban az általam vizsgált épületek nem központi helyet foglaltak el, így eredményeiket a későbbi fejezetekben, az egyes témákkal kapcsolatban mutatom be.

³⁸ Életének, munkásságának összefoglalását lásd: S. Lackovits 2003. Szőlészeti-borászati kutatásainak értékelését lásd: Csoma 2003.

bonyolult kérdését csak megfelelő nagy anyagismeret birtokában kísérelhetjük megoldani”.³⁹ Ez jelentős tudománytörténeti fordulópontnak tekinthető. Szakított a 20. század első felét jellemző kutatási gyakorlattal, amikor kevés anyagból is következtetéseket, általánosításokat próbáltak levonni, és az eredetkérdések megválaszolására törekedtek. Ő volt az első, aki a gazdálkodáson belül a népi-paraszti szőlőművelést mélyrehatóan kutatta, felfigyelt néprajzi-etnológiai sajátosságaira, speciális táji-történeti adataira, a kistáji különbségekre, a történeti okokra. Hangsúlyozta a tárgykör sokoldalúságát, valamennyi résztéma kutatását.⁴⁰ A részletes és nagyszámú szőlőhegyi vizsgálatokat tekintette a későbbi összehasonlító kutatások alapjának. A témát érintő komplex szemléletmódját jól mutatja, hogy önálló tanulmányban foglalkozott a szőlőhegyi önkormányzatok, a hegyközségek kérdésével, de több írása jelent meg a szőlőfeldolgozás és bortárolás céljaira létrejövő építményekkel kapcsolatban is. Gyűjtései során érintette a szőlőbirtoklással kapcsolatos kérdéseket, figyelme kiterjedt a szőlőművelés munkafolyamataira, a művelési ághoz kapcsolódó szokásokra, a paraszti és városi kölcsönkapcsolatokra. Azoknak a tárgyaknak és használati módoknak az összesített rajzát kívánta adni, amelyek az újkori, városi műveltségi javak elterjedése előtt éltek a parasztok kezén.

Teljessegre, komplexitásra törekvése nemcsak a témák, hanem a források és módszerek tekintetében is megmutatkozott. Kiemelt jelentőséget tulajdonított a terepmunkának, amelyet jól mutat az a több száz prэшáz- és pincefelmérés, amit a Balaton északi partján és a Balaton-felvidéken végzett. A terepmunka mellett nem feledkezett meg a történeti források értékéről és a régészeti leletekről sem. Az épületek korának meghatározásában kiemelt szerepet tulajdonított a térképeknek.

Munkássága kiemelkedő fontosságú abból a szempontból is, hogy felhívta a figyelmet az épületeket használó emberek vizsgálatára, akik hatással vannak azok életére. Ez az irány már 1938-as tanulmányában is megmutatkozott, de részletesen egy évtizeddel később foglalkozott a kérdéssel.⁴¹ 1948-ban megjelenő és irányt adó munkájában elismerte, hogy bár az eddigi kutatások többnyire magas tudományos szinten mozogtak, a külföldi házkutatás elveit figyelembe véve, de egyrészt csak sovány nyersanyaggal, kevés adattal dolgoztak – ami miatt sok bennük a fejtegetés, a könnyen kimozdítható elmélet –, másrészt pedig hiányzott a valós élet levegője, azaz figyelmen kívül hagyták az embert. Ezt jól mutatták a fényképek is,

---

³⁹ Vajkai-Wagenhuber 1938: 16.

⁴⁰ „...ott azonban a szőlőművelés és bortermelés, mint élettevékenység minden vonatkozásban feltárandó; így nem hanyagolható el a szőlőnek és az azzal járó tengernyi vesződésnek helyzete a parasztság életében és társadalmában.” (Vajkai-Wagenhuber 1938: 16.)

⁴¹ Vajkai 1948b.

amelyeknek elsődleges célja az volt, hogy típust mutassanak be, az épületet, mint műalkotást szemléltessék, tehát nem eleven valóságként, amiben emberek élnek.⁴²

Mind a tematikát, mind a módszereket figyelembe véve ez az egységes kép leginkább 1938-as tanulmányában mutatkozik meg, amelyben átfogó, komplex képet igyekezett adni Veszprém vármegye déli részének paraszti szőlőműveléséről és borgazdálkodásáról.⁴³ A témának ez az első jelentős néprajzi tanulmánya, amely munkaeszköz-történeti szempontból is figyelmet érdemel. Ebben foglalkozott a szőlőművelés történetével, a szőlőbirtoklás rendjével, a szőlő művelésével és feldolgozásával kapcsolatos munkafolyamatokkal, a tárolás kérdésével és nem utolsósorban magával az emberrel, a szőlőhegyhez kapcsolódó szokásokkal. Kutatása elsősorban terepmunkán alapult, de nem csupán a jelen állapotok leírására törekedett. Az újszerű dolgokat igyekezett történeti keretbe ágyazni, kereste ezek megjelenésének, elterjedésének okát, miközben mindvégig igyekezett a tárgyakkal bajlódó embert is figyelembe venni.

Az épületeket lakó és használó emberek szerepét annyira fontosnak tartotta, hogy a népi építkezés kutatásáról szóló elméleti, tudománytörténeti szempontból is fontos munkájában az ilyen irányú vizsgálatokat az építészeti leírások fölé helyezte.⁴⁴ Ennek ellenére neki sem sikerült minden esetben ebben a szemléletmódban elkészítenie tanulmányait. A kimondottan préházakkal és pincékkel foglalkozó írásaiban nála is az építészeti leírásra helyeződött a hangsúly. Ezen munkái viszont szintén több szempontból jelentősek. Ő volt az első, aki nagyszámú felmérést készített a szőlő-borgazdálkodással kapcsolatos építmények terén, amellyel rendkívül értékes anyagot hagyott az utókorra.⁴⁵ Rajzaival, fényképeivel olyan épületek százait dokumentálta, amelyek ma már nem láthatók. Népi építészeti tanulmányai jól tükrözik ezt a hatalmas terepmunkát, valamint az ott végzett precíz adatrögzítést, amelyek követendő példaként szolgálnak.⁴⁶ Javaslatokat adott a típusok rendszerezésére, figyelme kiterjedt a szőlőhegy változó képére. Az épületek átalakulásával, funkcióváltozásával kapcsolatban vizsgálta a gazdálkodás rendszerét, a változások mögött kereste a gazdasági és társadalmi okokat.

Vajkai Aurél a hazai néprajzi szemléletű szőlészeti-borászati kutatások első képviselője, akinek tanulmányai mind a mai napig meghatározóak. A mind a té-

---

⁴² „Van a házkutatásnak tehát olyan és az újabb felfogás szerint a legsúlyosabb területe, aminek kutatástörténetéről vajmi keveset mondhatunk.” (Vajkai 1948b: 23.) Emberközpontú kutatási szemlélete minden más témájában is megfigyelhető. „Az egész paraszti társadalmat az emberen keresztül közelítette meg: az egyént, a különös képességekkel rendelkező személyeket és közösségeket. Az ember reakcióit bizonyos jelenségekre, ill. jelenségekkel szemben a lélektanban jártas kutató szemével figyelte és írta le egész pályája alatt.” (S. Lackovits 2003: 8.)

⁴³ Vajkai-Wagenhuber 1938.

⁴⁴ Vajkai 1948b: 6.

⁴⁵ A témával 1937-től foglalkozott, rendszeres terepbejárásokat 1951 és 1955 között végzett.

⁴⁶ Vajkai 1956, 1958a, 1963, 1966.

mák, mind a kutatási módszerek szempontjából jellemző komplexitás, a későbbi kutatások számára nélkülözhetetlen több száz felmérés, a tárgyakat és épületeket használó emberek vizsgálati témává tétele mind olyan módszerek és irányok, amelyeket figyelembe kell venni.⁴⁷ Egy ilyen vizsgálat adhat lehetőséget egy kisebb vagy nagyobb táj, de akár egy település jelen témát érintő monografikus szintű összefoglalásához.

Vincze István, a téma rendszerezője

Az 1950–1970-es években Vajkai Aurél mellett a téma másik jeles kutatója Vincze István volt, a magyar szőlő-borkultúra rendszerezője.⁴⁸ A témával kapcsolatban egyedül ő végzett az ország egészére kiterjedő rendszerezési kísérleteket. Első ilyen jellegű munkája a metszőkésekről és a metszésmódokról jelent meg 1957-ben. Ezt egy évvel később a présekéről és sajtókról, valamint a bortároló építményekről szóló tanulmányai követték.⁴⁹ Tipológiai rendszerezéseiben a földrajzi elterjedéssel foglalkozott, de műveiben jelen van történelmi szemléletű igénye is. Rendszerezéseire, típusalkotásaira most nem térek ki részletesen – ezeket a későbbi fejezetekben még érintem –, néhány általános érvényű megállapítást viszont tenni kell. Mind Vajkai Aurélnak, mind Vincze Istvánnak úgy kellett elvégeznie kutatásait, hogy a feldolgozás során összehasonlíto anyaggal alig rendelkeztek. Szemléletmódjukban, kutatási módszerükben viszont jelentős különbség figyelhető meg. Vajkai Aurélnak a résztemák minél alaposabb megismerése volt a célja. Úgy gondolta, hogy csak ezek elvégzése után van lehetőség egy összehasonlíto, monografikus szintű vizsgálatra. Ezzel szemben Vincze István a rendszerezést, a típusalkotást helyezte kutatásai középpontjába. A lényerés eszközeiről alkotott típusrendszere ma is érvényben van, és bár az újabb kutatások eredményeinek köszönhetően kisebb pontosításokat végeztek rajta, alapjaiban mind a mai napig ezt használjuk. Nem így van viszont a bortároló és szőlőfeldolgozó épületek esetében. Az ország egészére vonatkozóan állított fel egy rendszert, de nem minden esetben tudta egyértelműen elkülöníteni a típusokat, illetve túl sok altípust állapított meg. Ezáltal

---

⁴⁷ Természetesen vannak olyan megállapításai, amelyek ma már korrekcióra szorulnak vagy szorultak már a korábbi évtizedekben is. Mindezek azonban semmit nem vonnak le munkásságának jelentőségéből, ugyanis figyelembe kell venni, hogy anyagához összehasonlíto adatokkal nem igen rendelkezett, így következtetéseket elsősorban csak saját gyűjtési adatai alapján tehetett.

⁴⁸ Életéről, munkásságáról lásd: Kodolányi, ifj. 1983.

⁴⁹ Vincze 1957, 1958a, 1958b.

rendszerzése bonyolulttá vált, amit később Kecskés Péter egyszerűsített le.⁵⁰

Vincze István munkásságának másik részét az eredetkérdéssel kapcsolatos vizsgálatok alkotják, annak igénye, hogy a hazai anyagot nemzetközi keretbe illessze. Nem elégedett meg a különböző témákhoz kötődő eszközök Magyarország területére vonatkozó rendszerzésével, összehasonlító vizsgálatokra törekedett. Ennek érdekében bejárta a szomszédos országok legfontosabb bortermő területeit, de kutatásokat végzett Bulgáriában és a Kaukázusban is. Vizsgálatainak indítékát hazai kutatásainak eredményei kínálták, amelyek elsősorban a munkaeszközök történeti-néprajzi elemzésére alapozva borkultúránk két alaprétégét adták meg.⁵¹ Az összehasonlítás mellett e kutatásokat nélkülözhetetlennek tartotta a genezis feltárása érdekében is. A jelenségek eredetét, kapcsolatait igyekezett megismerni abban a szilárd meggyőződésében, hogy a kultúrában elhatárolható, különböző korokhoz kapcsolódó rétegek megismerése a történelem távoli, homályos szakaszainak megvilágításához is hozzájárulhat. Megpróbálta bemutatni azokat a történeti rétegeket és kulturális hatásokat, amelyek a magyar borkultúrát alapították. Vizsgálatainak eredményeképpen kimutatta a magyar szőlő-borkultúra kettős eredetét (kelta–római és keleti hagyományok), a különböző formák vizsgálata során etnikus eredethez kötődő megállapításokat is tett.

Ifj. Kodolányi János Vincze István temetési búcsúbeszédét így fejezte be: „Vincze Istvántól azzal a meggyőződéssel búcsúzik tudományunk, hogy tanulmányai nemcsak az újabb kutatások bázisaként, hanem újabb kutatásokra serkentőként élnek tovább.”⁵² Kijelentésével teljes mértékben egyetérthetünk, kutatási eredményei nélkülözhetetlenek és hiánypótlóak a mai vizsgálatok számára. Rendszerzési kísérleteinek hiányosságai, tévedései viszont szükségessé és indokolttá teszik a további kutatásokat, valamint az épületek, eszközök kistájakat érintő rendszerzését, mert csak ezután válik lehetővé, hogy egy, a teljes Kárpát-medencét érintő tipizálást elvégezhessünk.

Bakó Ferenc, az Egri-völgy kutatója

Vajkai Aurélhoz hasonlóan egy tájegység jeles kutatója volt Bakó Ferenc is.⁵³ Kutatásai széles területet fogtak át, de ezek között is kiemelkednek Északkelet-

⁵⁰ A *Rendszerzési kísérletek, terminológiai kérdések* című fejezetben ezzel részletesebben is foglalkozom, amit azért tartok elengedhetetlennek, mivel az elmúlt évtizedekben zajló kutatások során nem egyszer kritikai észrevételek nélkül vették át ezt a felosztást, több esetben megelégedve az újabb kutatási eredményekről, a helyi sajátosságokról.

⁵¹ Ilyen irányú kutatásai leginkább a présekről és a bortároló edényekről szóló munkáiban jelennek meg. (Vincze 1975, 1984.)

⁵² Kodolányi, ifj. 1983: 450.

⁵³ Életéről lásd: Paládi-Kovács 1998a, 1998b.; Ujváry 1999.

Magyarországon, elsősorban az Egri-völgyben végzett településnéprajzi és népi építészeti vizsgálatai.⁵⁴ Az épületeknek nemcsak a kutatását, hanem a megőrzését is fontosnak tartotta, elindítója volt a helyben megőrzött népi műemlékek tájházként, múzeumi kiállítóhelyként való hasznosításának.

Munkásságát a precizitás, a teljességre törekvés jellemezte mind a dokumentálásban, mind a terepmunkában, mind a források feltárásában. Minden egyes forrásadatát szigorú kritikai elemzés alá vette, megállapításait alaposan mérlegelte, több oldalról bizonyította. A források széleskörű felhasználása és alapos vizsgálata tette lehetővé, hogy a tárgy történeti kérdéseket legalább a 18. század derekáig, de esetenként a 16–17. századig visszakövessen. Nagy jelentőséget tulajdonított a lakosság társadalmi tagozódásának és kontinuitásának a településformák alakulásában.

Elsősorban a Zagyva völgye, Sátorlajújhely, a Hernád völgye és Tokaj városa között elterülő bortermelő nagytáj tufába, löszbe vagy homokkőbe vájt pincéit kutatta. 1991 és 1995 között harminc településen közel kétszáz pincét járt be. Kiemelten foglalkozott az uradalmi pincékkel, mint a bortárolásra szolgáló épületek legkorábbi példányaival. A témát érintő tanulmányai több szempontból is irányt mutatóak, a terepmunka és a történeti források kombinálásával korábban nem érintett kérdésekkel (például datálás) kapcsolatban tett megállapításokat.

A prэшázak és pincék kutatása során az egyik legfontosabb, de egyben legnehezebben megválaszolható kérdés, hogy mikor alakították ki ezeket. Pontosabban a ma látható, jórészt 19. századi évszámmal ellátott épületek mellett vannak-e korábbiak, illetve hogy beszélhetünk-e középkori, kora újkori előzményekről. A tanulmányok többsége a meglévő épületek leírására törekedett, történeti kérdésekkel nem foglalkozott. Bakó Ferenc ezzel a kutatási iránnyal szakítva a pincék korának tanulmányozása során a történeti forrásokhoz nyúlt. Megállapította, hogy kialakulásuk kezdetét, történetét konkrét adatok révén szinte lehetetlen megismerni, de a kutatások segítséget kaphatnak a településtörténet és az összehasonlító néprajz eredményeiből. A települések birtoklástörténetének irodalmi, levéltári emlékeit kutatva kereste azokat a személyeket, családokat, egyházi vagy világi szervezeteket, amelyek számításba jöhetnek, mint a legrégebb pincék létrehozói. Ezek alapján nem egyszer a kora újkorra vezette vissza egyes pincék, pincecsoportok történetét. Bakó Ferenc kutatásai felhívják a figyelmet arra, hogy bár a történeti adatok felkutatása nem egyszerű, de mégis szükséges, egy adott terület prэшáz- és pincekultúrájának megértéséhez nélkülözhetetlen az előzmények ismerete. Ezen vizsgálatok elvégzésére különösen azokon a területeken van szükség, ahol biztosan tudni, hogy a szőlőművelésnek a török hódoltságot megelőzően is nagy szerepe volt, ahol már ekkor jelentős világi vagy egyházi uradalom működött.

---

⁵⁴ Népi építészeti, településnéprajzi kutatásairól lásd: Paládi-Kovács 1998b. Paládi-Kovács Attila nekrológiájában nem foglalkozott Bakó Ferenc pincekutatásaival.

Jelen munka szempontjából különösen értékesek még Bakó Ferenc barlanglakásokkal, pincelakásokkal kapcsolatban tett megállapításai, amelyekre pincekutatásai során többször is kitért.⁵⁵ A hegyoldalba vájt lyukak, üregek, pincék lakásként történő használata több Buda-vidéki településen is általános volt. Vizsgálatai megerősítettek abban, hogy bár funkciójukban eltérhettek a pincéktől, kialakításuk tekintetében viszont nem, és nem egyszer együtt fordultak elő, illetve a körülmények megváltozása miatt a pincék elveszíthették tároló funkciójukat és lakássá alakulhattak át. Éppen ezért – ha nem is teljes részletességgel –, de szükség van a vizsgálatukra, történetük nem különíthető el a kizárólag a szőlő feldolgozását és a bor tárolását szolgáló épületekétől.

Bakó Ferencnek a préházak és pincék kapcsán végzett jelentős, összefoglaló jellegű vizsgálatait jól mutatja, hogy 81 évesen egy nagy kutatási tervet készített; az észak-magyarországi borpincék átfogó kultúrtörténetét, néprajzi monográfiáját szeretne volna megírni. A nagyszabású terv kivitelezésére sajnos nem maradt ideje, pedig monografikus, összegző, történeti adatokat is felvonultató jellegénél fogva mintául szolgált volna a későbbi kutatások számára. Északkelet-Magyarország földalatti világát nála jobban senki sem ismerte.

Újabb kutatási irányok és lehetőségek

Az épületek társadalomnéprajzi szempontú vizsgálata

Az építészeti kutatások ily módon történő felfogása nem új keletű tudományunkban. A társadalmi szervezet és az építkezés közötti kapcsolatokra Lewis Henry Morgan figyelt fel először. 1881-ben megjelent munkájában rámutatott arra, hogy az észak-amerikai indiánok társadalmi állapota építkezésükben is megtestesül.⁵⁶ Megállapításai évtizedekig visszhang nélkül maradtak. Hasonlóképpen nem kapott figyelmet Rudolf Meringer osztrák kutató írása sem. A felsőnémet parasztházról szóló munkájában kitért a kutatások akkori hiányosságaira. A legszükségesebbnek a házban zajló élet vizsgálatát tartotta. Mint írta, nem elég néhány alap- és homlokzati rajzot mutatni, hanem minden esetben a lakókkal is foglalkozni kell. Tudni kell, hogy az egyes személyek mit csinálnak reggeltől estig, hol tartózkodnak, milyen eszközöket használnak. Minden helyiség csak akkor lesz elképzelhető, felfogható, ha az ember tudja, hogy a házbeli élet melyik ré-

---

⁵⁵ Összefoglaló jelleggel lásd: Bakó 1977.

⁵⁶ Gunda 1954: 84.

sze játszódik benne.⁵⁷ Az ember építkezésre, az épületek funkciójára gyakorolt hatására tehát már a 19. század utolsó harmadában felhívták a figyelmet, ennek ellenére még évtizedeket kellett várni ezen kutatási irányzat szélesebb körben történő elterjedésére. Mindezt jól mutatja, hogy a témával kapcsolatban később megjelent írárok is többnyire Richard Weiss 1946-os munkáját tekintették kiindulópontnak, megfedkezve Morgan és Meringer munkásságáról.

Richard Weiss 1946-ban hívta fel arra a figyelmet, hogy nem az épülettel és a lakással, hanem magával az építkezés folyamatával és a házban zajló élettel kell foglalkozni. A népi építkezést és a településnéprajzot csak úgy lehet a néprajz egészével összekötni, ha az építőre és a lakókra is tekintettel vagyunk.⁵⁸ Vagy, ahogy Mohrmann mondta, nem az eszközöket, az élelmiszert és a viseletet, hanem a munkát és a gazdaságot, az étkezést és az öltözködést kell vizsgálni.⁵⁹

Ugyanebben az évben történtek meg az új szemléletű kutatásra történő felhívások a magyar néprajztudományban is.⁶⁰ Tálasi István a lakóházak vizsgálata kapcsán tért ki arra, hogy minden esetben az azt használó embert is tanulmányozni kell. Ő elsősorban a lakóház beosztásának vizsgálata kapcsán emelte ki a családszociológiai vonatkozásokat, ezáltal a lakóházat használó embereknek a

---

⁵⁷ Meringer 1896: 265–266.

⁵⁸ Weiss 1946: 87. Weiss rendkívül nagy hatással volt a német nyelvű területek kutatóira. Karl-Sigismund Kramer 1964-ben foglalta össze a kérdéssel kapcsolatos elképzeléseit. Hangsúlyozta, hogy a megjelenő munkák többsége elsősorban a ház és az udvar fejlődéstörténeti és különösen építészettörténeti problémák szempontjából történő megvilágításával foglalkozik, és bár eközben egészen kitűnő eredményeket érnek el, mégsem szabad teljes mértékben ezzel a kutatási iránnyal egyetérteni. Bármennyire is magas ugyanis a tudományos értéke, fennáll annak a veszélye, hogy minél jobban belemerülnek az építéstechnikai részletekbe, annál inkább elvész a rálátás az élet egészére. (Kramer 1964: 31.) Öt évvel később jelent meg Joachim Hähnel tanulmánya, amelyben hangsúlyozta, hogy a szerkezetkutatás mellett a térszerkezeti vizsgálati módszert, valamint a funkcióvizsgálatot is alkalmazni kell, ugyanis a szerkezetkutatás csak a ház részeit látja, a lakóegységek belső elrendezésformáját, egymásba kötődését. A helyiségeknek ez az összefüggése azonban a tér egységében is megvan, amiből már következtetni lehet arra, hogy mi történt a házban. Ebből a vizsgálatból pedig következik a funkcióvizsgálat módszere, ami az ingatlan egészét, mint lakó- és gazdálkodási egységnek a belső funkcionális eloszlását, valamint az egyes épületek, épületrészek és terek, helyiségek funkcióját vizsgálja. A komplex értelmezésénél a vizsgálati módszereknek ez a hármassága elkerülhetetlen. (Hähnel 1969.) Ezeket az elméleteket alkalmazta Peter Assion és Rolf Wilhelm Brednich a délnyugati német területek falusi építészeti kultúrájáról szóló munkájában. (Assion–Brednich 1984.)

⁵⁹ Mohrmann 1988: 123.

⁶⁰ Részletesen nem fejtette ki, de fél évszázaddal korábban Herman Ottó már utalt az ember és a természet kölcsönös, egymást alakító hatására, valamint az ember szerepére hajléka fejlődésének történetében. „...az ember hajléka magával az emberrel fejlődött s valamilyen módon az emberre alakító hatással volt a természeti viszonyok összessége; ugyanez nyomta rá bélyegét hajlékára is.” (Herman 1899: 230.)

szerepét.⁶¹ Később a népi építkezés kutatásának módszeréről írt tanulmányában Vajkai Aurél és Gunda Béla is hasonló nézeteket fejtett ki, utóbbi pedig már a gazdasági épületek ilyen szempontú vizsgálatára is utalt.⁶²

Az új irányú kutatásokkal kapcsolatos fő irányvonalat Vajkai Aurél már tanulmánya elején megfogalmazta. Meglátása szerint, „*minthogy a házat annyi szál fűzi a parasztság életéhez – mondhatnók: a ház fogja azt össze –, az építkezés lényege csakis a benne élő emberrel összefüggésben ragadható meg*”.⁶³ Bár elismerte a felmérések szükségességét, annak mégis kisebb szerepet szánt a házkutatásban, ugyanis a túlzottan alapos mérnöki felvételekből pont a parasztház szelleme hiányzik, az a teremtő mozdulat, ami minden népi alkotásra jellemző. A házat használatáról történő megfigyelés elsődleges oka abban keresendő, hogy a ház látható, érzékelhető, felmérhető, a kutatók emiatt könnyen figyelmen kívül hagyták a házban lakó embert.⁶⁴ Ezáltal pont azt nem vették észre, hogy a lakóházak nemcsak lakótérként szolgálnak, hanem a benne élő emberek ott dolgoznak, ünnepelnek, gyászolnak.⁶⁵ Gunda Béla kutatástörténeti áttekintése során szintén arra a megállapításra jutott, hogy a morfológiai, szerkezeti elemeket vizsgáló kutatók az építkezéskutatást összetévesztették az épületek felmérésével, a lakóházat elszakították a benne lakó embertől és a társadalomtól. Ősi, igen gyakran nehezen követhető formákból és nem emberi szükségletekből, igényekből indultak ki, amikor a fejlődését vizsgálták.⁶⁶

Sajnálatos módon Vajkai Aurél új irányba mutató nézeteit a későbbi, szőlőhegyi építményekkel kapcsolatos kutatásai során kevésbé alkalmazta. A préré-

⁶¹ „...beosztását történeti illetőleg származási, valamint fejlődési és társadalomközi tényezőktől függően kell szemlélünk, nem felejtkezve meg a családsszociológiai vonatkozásokról sem. Így jó lenne tudni, vajon a múlt században még általánosságban fennálló nagycsalád hogyan használta a házat lakásul, mi volt a családostódnak szerepe a házbeosztás módosulásában stb.” (Tálas 1946: 29.) Az ilyen irányú kutatásokon belül az egyik úttörő munkának Juhász Antal Tápé építészetét bemutató írását tekinthetjük. A közel hatvan oldalas tanulmány egy jelentős részét az *Élet a házban* című fejezet teszi ki. Ennek már bevezetősorai is szemléletlenül mutatják a szerző célkitűzését, komplex szemléletmódját. „Hogyan él a tápéi ember a házban? – erre igyekszünk feleletet adni, s tudjuk, hogy ez sok szempontú vizsgálódást kíván.” Juhász Antal foglalkozott az egyes helyiségek funkciójával, a lakóházhoz kötődő szokásokkal, a benne végzett munkákkal. Kitért arra a kérdésre, hogy a benne lakók milyen módon gondolják az épületet, vagyis a ház élettörténetét kutatta az építéstől a pusztulásig. Nem feledkezett meg a lakóházhoz kapcsolódó hiedelmekről sem. (Juhász 1971. különös tekintettel: 477–498.)

⁶² Vajkai 1948b.; Gunda 1954: 83.

⁶³ Vajkai 1948b: 3.

⁶⁴ Vajkai 1948b: 6.

⁶⁵ Az ember lakóházhoz fűződő viszonyáról, elsősorban a fennálló érzelmi kapcsolatról, ennek okairól és megnyilvánulásairól lásd: Dankó 1992.

⁶⁶ „Az építkezés kutatói közül csak kevesen próbálkoztak meg azzal, hogy a lakóház fejlődését nemcsak kulturális kölcsönzésekkel, az átadás és átvétel különböző eseteivel, az embertől elszakított technikai konstrukció változásával magyarázzák, hanem keressék a fejlődés belső tényezőit, okait, azokat a gazdasági és társadalmi tényezőket, amelyek a hagyományok keretein belül vagy a hagyományoktól elszakadva új új hagyományokat teremtve alakítják a népi építkezést.” (Gunda 1954: 83.)

zakról, pincékről szóló tanulmányai elsősorban építészeti szempontból közelítik meg a vizsgált épületeket, az azt használó emberrel kevésbé foglalkoznak. Pedig már 1938-ban megfogalmazta, hogy a szőlőhegy életformát, változatosságot ad, „a szőlőhegy a paraszt társadalmi élet fontos színtere, a szőlőhegyi élet szokásaiban régi hagyományok töredékei lappanganak”.⁶⁷ Kivételnek – 1938-ban megjelenő tanulmánya mellett – a csereszegtomaji házról szóló írása tekinthető.⁶⁸ Ebben hangsúlyozta, hogy a ház problematikája több oldalról közelíthető meg. Egyrészt felvételezni kell a kutatás idején fennálló házakat, morfológiai képet szükséges adni az építkezésről, de a ház változásának, alakulásának, fejlődésének vagy éppen a hanyatlás körülményeinek vizsgálata is elengedhetetlen. A házban élő organizmust látni, van születése, változatos élete, romlása, végpusztulása. Mindebben viszont az ember játszik szerepet, ezért ismernünk kell az épületet használók házban zajló életét, az ember és a ház viszonyát. Meg kell nézni, hogy mi a ház feladata, szerepe az ember életében, milyen funkciókat tölt be, mennyiben otthon, munkaterület és szórakozóhely.

A most említett elméleti jellegű munkák elsősorban a lakóházzal foglalkoznak, néhány esetben hangsúlyozzák csupán, hogy ezen kutatási irány a gazdasági épületek kapcsán is figyelembe veendő.⁶⁹ A gazdálkodás különböző ágazataihoz kapcsolódó épületek valóban elsősorban valamilyen munkavégzés vagy bizonyos termények, eszközök tárolása céljából jöttek létre. Emiatt természetes volt, hogy építészeti leírásuk mellett funkciójuk vizsgálata felé ezen irányból közelítettek. Én sem vonom kétségbe, hogy a gazdasági rendeltetésű építmények elsődleges funkciója a munkavégzés és a tárolás. Ennek megfelelően a szőlőbirtok az épületekkel együtt elsősorban gazdasági üzemhelyet jelent, a szőlő feldolgozásának, a bor tárolásának és kezelésének a helyszínét. Ugyanakkor ezek a gazdák mindennapi és közösségi, társadalmi életében is jelentős szerepet tölthettek be, így ezekre az épületekre is hatással volt az azt használó ember. Bár a szőlő az egyik legmunkaigényesebb növény volt, a bor is állandó kezelést, munkát igényelt, de ezek mellől sosem hiányozhatott a közösségi élet. A szőlőnek a gazdák életében betöltött szerepét talán Vajkai Aurél fogalmazta meg a legszemléletesebben: „Kétségtelen, hogy egyforma és aggodalmas életébe a magasabb művelődési szintbe tartozó szőlőművelés széles, derűsebb részeket vágott.

---

⁶⁷ Vajkai-Wagenhuber 1938: 194.

⁶⁸ Vajkai 1948a: 54.

⁶⁹ Hähnel megállapítása szerint az elsődleges érdeklődés a térszerkezeti értelmezések terén hagyományosan a lakóépületeket érintették, de ez a szemléletmód a házkutatás területéhez tartozó minden építési feladat genezisének vizsgálatánál érvényben van, tehát a gazdasági és a technikai épületeknél is. Hangsúlyozta, hogy a funkciószerkezeti elemzésekre a gazdasági épületek és helyiségek vizsgálata terén is nagy igény lenne, mindenekelőtt az egyes kategóriák további differenciálásánál. (Hähnel 1969: 56–58.)

A szőlőgazdálkodás és bortermelés a maga igen változatos feladataival, részben inkább szellemi, mint testi erőket igénybe vevő foglalatosságaival a paraszti élet kedves munkái közé tartozik, vasárnapi munka, sok helyen nem is számít munkának. [...] De nemcsak a szőlőművelés munkájának színessége, a csekélyebb fáradság, de maga az egész szőlőhegy, a fák közt megbúvó pince, a zöldelő hegyoldal, nem kevésbé a bor a paraszti élet egyik érdekes és értékes részévé alakították a szőlőbéli foglalkozást. A szőlőhegyen való tartózkodás és elbabrálás a falusi ember legkedvesebb élettevékenysége... [...] A szőlőhegy életformát, változatosságot ad akár a mindennap kiballagó magános öreg gazdának, akár a csoportosan pinceszerező nagyobb társaságnak, a szüretelőeknek.⁷⁰

A kutatások során tehát a hagyományos építészeti leírás, az elsődleges funkció bemutatása mellett elengedhetetlen, hogy az épületek, mint élettelen tárgyak vizsgálatán túllépjünk. Szükséges annak tanulmányozása, hogy milyen szerepet játszanak a szőlőhegyi életben, mit jelentenek a gazdák számára, használóik igényeinek alakulásával, hogyan változik meg funkciójuk, berendezésük, milyen átalakításokat végeznek rajtuk. Ezáltal válik lehetővé, hogy a préházak és pincék valós élettörténetét, egy adott társadalom életében betöltött szerepét megismerjük. Emellett szükség van az ilyen jellegű vizsgálatokra azért is, hogy az épületek építészeti jegyeiben, a formában, a berendezésben bekövetkező változásokra pontosabb választ tudjunk adni. Az épület és az azt használó ember ugyanis szoros kölcsönhatásban állt és áll a mai napig egymással.

A pincék és préházak társadalmi életben betöltött szerepére tehát már az első kutatások is felfigyeltek, konkrét vizsgálatok mégis csak kis számban történtek. Többnyire ezek is egy-egy elemet ragadtak ki, és az egyes témákat tekintve sem beszélhetünk arányos megoszlásról. Nagy részük a szőlőhegy védőszentjének ünnepével, az ahhoz kötődő szokásokkal foglalkozik, azoknak is elsősorban egyházi oldalával, a liturgikus rész melletti profán jellegű eseményeket sokszor csak érintőlegesen mutatják be.⁷¹ A pincékben zajló életet, a spontán és szervezett találkozásokat, az épületek menedékként szolgáló szerepét, valamint titkos szerelmi találkozóknak helyet adó funkcióját általában csak érintették, részletes, elemző vizsgálatokat nem nagyon végeztek a kutatók. Pedig a préházak és pincék ilyen irányú funkciójának felismerése nem új tudományunkban, Gönczi Ferenc már 1910-ben felfigyelt ennek jelentőségére. Göcsejrel kapcsolatban számolt be arról, hogy a gazdák gyakran, némelyek naponta kijárnak a hegybe. A szokással kapcsolatban arról is írt, hogy ha nyitott pincét talál valaki, akkor oda bátran betérhet,

---

⁷⁰ Vajkai-Wagenhuber 1938: 191, 194.

⁷¹ Példaként lásd: Muskovics 2011: 26–28.

mindig szívesen fogadják a másikat. Ugyanígy bemehet koldus, vándor, bárki idegen. Gönczinél már ekkor megjelent a pinceszerezés fogalma, amin a pincéről pincére járást értette.⁷²

Bárh János 1992-ben publikálta tanulmányát a hajósi pincefaluban zajló prostitúcióról.⁷³ Ez a munka témáját és megközelítésmódját tekintve úttörő jellegű kutatás volt, és mind a mai napig a téma egyetlen részletes feldolgozása. A szerző egyik fontos felismerése, hogy nem országosan elterjedt, általános néprajzi jelenséggel állunk szemben, hanem egy olyan társadalmi tünetről, női jövedelemszerzési gyakorlatról van szó, amely a hagyományos paraszti társadalom keretei között csak azokon a helyeken formálódhatott ki, ahol különleges települési és munkaszervezési adottságok, társadalmi szokások tették lehetővé, hogy a férfitársadalom többsége időlegesen, de tartósan, a közösség által elfogadott jogcímen kiszakadjon a faluközösség egészének szigorú erkölcsű világából. A kutatás szép példája annak, hogy az épületeket nem szabad elszigetelten vizsgálni, a szokás valódi jelentőségének, a közösség életében betöltött szerepének megértéséhez a település- és gazdaságszerkezetet, a munkaszervezési formákat is figyelembe kell venni. Annak ellenére, hogy egy társadalmi szempontú vizsgálatról van szó, bizonyos mértékben az építészeti bemutatásra is szükség van. Az épületek elhelyezkedése, formája, a településsel való kapcsolatának ismerete által érthetjük meg a szokás valós tartalmát.

A préházakban és pincékben zajló társadalmi élet bemutatásának szép példája Kemény Attila nyomtatásban is megjelent szakdolgozata, amely tematikáját tekintve a legszélesebb körű összefoglalás.⁷⁴ A szerző elsődleges célja az volt, hogy mind a spontán, mind a szervezett alkalmakat bemutassa. Ennek során nemcsak a pincékben zajló eseményekre terjesztette ki a figyelmét, hanem a szőlőben végzett munkák társadalmi jellegű alkalmaira is. Kemény Attila mind a régi, mind az új szokásokkal foglalkozott, így nyílt lehetősége a változásvizsgálatokra, valamint arra, hogy megállapítsa a hagyományos formák változatlan fennmaradását, illetve módosulását. A munka tematikáját tekintve rendkívül széleskörű, a későbbi kutatások számára mintául szolgálhat. Bár elsősorban leíró munkáról van szó, feltétlen kiemelendő, hogy a szerző saját gyűjtései, interjúi alapján írta le egy település préházakhoz és pincékhez kötődő társadalmi szokásait, ezáltal közelebb hozva témájához az olvasót.

⁷² Gönczi 1910: 163. („Tavaszi s nyári időben sűrűen vonulnak ki, főleg a gazdák, kik különben elég gyakori, némelyek – ha a batárban van a pince – mindennapos vendégei a hegynek. A vidékiek a pákai fátában, vasárnap, miséről kimenet, családotól együtt a hegyre vonulnak s ott költik el ebédjüket. Régi, öröklött szenvedély, vagy mondjuk: szokás ez. A hajdani közös családi életnél a teljes hatalommal rendelkező gazda reggel, miután kiadta a parancsot, elővette bőrtarisznyáját, abba kenyeret, füstölthúst, vagy hájat, (főleg ezt!) tojást, nyers krumplit, vagy száraz körtét, foghagymát, túrót, a gurgulába paprikássót tett, ezzel nyakába vetette még az elmaradhatatlan szíjjas csutorát s így felszerelten ballagott a hegyre.”)

⁷³ Bárh 1992.

⁷⁴ Kemény 2015.

Az utolsó munka, amelyre röviden ki kell térni, Vajkai Aurélnak a már említett, *Élet a csereszégtomaji házban* című tanulmánya.⁷⁵ Az előző kettőtől jellegében eltér, mivel a szerző nem egyes funkciókat vizsgált, hanem a házban zajló életet, a hegyközségi ember életét. Ember és ház viszonyát igyekezett feltárni, azt, hogy hogyan élt egy dunántúli hegyközségi ember a házában, mire használta fel annak helyiségeit, mi volt a hegyközségi ház funkciója. A tanulmány rendkívül személetesen mutatja be, hogy egy eredetileg gazdasági funkcióval rendelkező épület hogyan válhat lakóházzá, hogyan őrződnek meg a régi szerepek, hogyan tudnak tért nyerni az új funkciók, és mindezek hogyan hatnak a ház kinézetére, belső elrendezésére.

Itt most csak három, de talán a legfontosabb kutatásokról számoltam be, amely munkák mindegyike mintaértékű. Tematikájuk sokszínűsége pedig jól tükrözi, hogy a prэшázak és pincék gazdasági szerepük mellett a társadalom életének fontos színterei voltak, és ha megváltozott formában és mértékben, de még napjainkban is azok.

Változásvizsgálatok és jelenkutatás

A társadalomnéprajzi jellegű kérdések megválaszolása mellett a másik újabb kutatási irány az épületek átalakításával, megőrzésével, valamint napjainkban betöltött funkciójával foglalkozik.

A népi kultúra mindig is változott, a 20. század közepén viszont rohamosan gyorsult fel ez a folyamat. Viszonylag rövid idő alatt drasztikus átalakulások zajlottak le, így ezen okoknak és az ezek következtében lezajló átalakulásoknak a vizsgálata ma már nélkülözhetetlen. Ezt személetesen mutatja, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum is szükségesnek tartotta kiállításainak társadalmi-, földrajzi- és időhatár szempontjából történő kibővítését. Ennek jegyében született meg a 20. századi épületegyüttes gondolata, amelynek kutatási eredményei tanulmánykötetben is napvilágot láttak.⁷⁶ Mint írják, a legutóbbi évtizedek változásainak vizsgálatára nagy figyelmet kell fordítani, ezek alapján van ugyanis lehetőségünk „*a jelenkori vidéki NÉPI építészet és életmódbeli változások megfelelő mélységű felméréséhez is, hozzájárulnak a modernizáció előrehaladásának dokumentálásához, s lehetőséget teremtenek a hagyományos formák továbbélési törvényszerűségeinek megértéséhez*”.⁷⁷

Magyarországon az 1970-es évek végén növekedett meg az igény a kortárs jelenségek vizsgálata iránt. E mögött azok a nagy gazdasági, szociális, társadalmi,

---

⁷⁵ Vajkai 1948a.

⁷⁶ Cseri-Sári 2009.

⁷⁷ Cseri-Sári 2009: 5. Ugyanígy a Néprajzi Múzeum feladatai közé is felvették a jelenkutatást, tárgyak, kiállítások és kiadványok – elsősorban a *MaDok-füzetek* sorozat – mutatják a néprajzi muzeológia ezen új irányzatát.

politikai átalakulások, modernizációs hatások álltak, melyek következtében az egész társadalom megváltozott, az életmódban gyökeres változások zajlottak le.⁷⁸ Ez óhatatlanul érintette a néprajz bevett gyakorlatát, de emellett a nemzetközi kutatások irányváltásai is új feladatok felé ösztönözték tudományunkat. Mindez viszont nálunk drasztikus fordulatot nem eredményezett, a jelenkutatás melletti legfőbb érv a történetiség elvének következetes érvényesítése volt, mely a tanulmányozott folyamatoknak a jelenig tartó követésére ösztönzött.⁷⁹ Ez az új irány nagy szerepet kapott az életmódvizsgálatokban, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kutatásainak köszönhetően pedig a népi építészet terén bekövetkező változásokra különösen nagy hangsúlyt helyeztek. Ezek azonban elsősorban a lakóházakkal foglalkoztak, a gazdasági épületek átalakulásával, az azokat érintő funkcióváltással kapcsolatban még kevés vizsgálat folyt. Ebben szerepe lehetett annak, hogy az elmúlt évtizedekben jelentős részüket lebontották, vagy pedig felhagytak használatukkal. Abból adódóan, hogy funkciójuk elvesztése után értékük még inkább lecsökkent, sok esetben átalakításukra, megóvásukra sem áldoztak.

Az elsősorban a lakótelkeken lévő gazdasági épületek közül mára valóban sok eltűnt, a részben a határban, részben a belterület szélén elhelyezkedő préházakkal és pincékkel viszont más a helyzet. Ezen gazdasági jellegű épületeknél az elmúlt egy-két évtizedben jelentősebb fellendülés figyelhető meg. A szőlőborkultúra újra felvirágzik, a pincebirtoklás egyre többek számára válik fontossá. Ezáltal a korábban elhagyott épületek egy részét ismét használatba veszik, ezeket viszont már az újabb igényekhez alkalmazkodva újíttják fel. Itt is fontos tehát, hogy a külső átalakítások, az új építészeti jegyek mellett a funkcióváltásra is kitérjünk. Az építészeti és társadalomnéprajzi megközelítés együttes alkalmazása tehát a napjainkat érintő kutatásoknál is nélkülözhetetlen. Ezeknek az épületeknek a változást vizsgálataira azonban nem csak az építészeti formák, valamint az egyének életében játszott szerepük szempontjából van szükség. A szőlőhegyek egyre jelentősebb funkciót töltenek be a helyi identitás kialakításában, egyre fontosabb színhelyeivé válnak a turizmusnak. Újra felelevenített, revitalizált, vagy teljesen újonnan kialakított szokások, ünnepek színtereivé alakulnak, a hagyományok átadásának, átvételének fontos helyszínei lesznek. Ez az új szerep a közösségi rendezvények terén, illetve ezzel összefüggésben a szőlőhegy, az épületek hagyományos képének, formájának megőrzésében is megmutatkozik. A préházak és pincék tehát egyrészt, mint épített örökségek őrződhetnek meg, másrészt viszont a rendezvényeknek köszönhetően a helyi identitás kialakításában,

---

⁷⁸ A legfontosabb tényezőkről lásd: Füzes 1987: 142–143.

⁷⁹ A jelenkutatás három évtizedes történetéről összefoglaló jelleggel lásd: Fejős 2003.

a hagyományok megőrzésében is fontos szerepet játszhatnak, amely által szellemi kulturális örökségünk részévé is válhatnak.⁸⁰

A gazdasági, társadalmi, politikai változások már az 1950-es évek előtt kihatottak ezekre az épületekre, funkciójukban, alaprajzukban változásokat eredményezhettek. Szükséghelyzetben ideiglenes lakóházzá váltak, a közösségi életben betöltött jelentős szerepük miatt kisszobát, mulatórészt alakítottak ki, a társadalmi és gazdasági változások következtében állandó lakássá válhattak. Mindezek viszont jelentősen nem változtatták meg a külső képüket, nem alakítottak ki tömegesen tájba nem illő épületeket, elsődleges funkciójuk mindvégig megmaradt.⁸¹ Ezzel szemben a 20. század második felétől tömegével veszítették el gazdasági szerepüket, meggondolatlan, koncepció nélküli átépítések kezdődtek.⁸² Az épületek típusai, azok elhelyezkedése, a szőlőművelés jelentősége természetesen erősen befolyásolja az átalakításokat, bizonyos szinten azonban mindenütt megfigyelhetők ezek a folyamatok, vizsgálatukra egyre nagyobb szükség van.

A témát érintő változást vizsgálókat szükségességére Olajos Csaba és Schildmayer Ferenc figyelt fel először. Olajos Csaba az 1990-es évek elején végzett miskolci kutatásai során a borházak építészetében négy korszakot különített el. Kimutatta, hogy a 19–20. század fordulóján megjelentek a polgárság pihenésére, szórakozására szolgáló épületek, majd az ezt követő évtizedekben tovább zajlottak az átalakítások. Ebben fordulat az 1970-es években következett be, amikor felmerült annak az igénye, hogy eredeti állapotukban próbálják megőrizni az épületeket.⁸³ Schildmayer Ferenc a préházak és pincék külső képében történő változásokkal Balaton-felvidéki kutatásai során foglalkozott. Mint írta, *„az épületek hasznosításának változása néhány évtizede elindult és napjainkban is zajló folyamat, így aktualitása alig kétséges, annál inkább, mert mind pozitív, mind negatív példákról lehetne beszámolni”*.⁸⁴ Az itt található épületek iránt elsősorban a városi lakosság részéről nőtt meg az érdeklődés, és ennek következtében az új tulajdonosok kezén vagy lakóházként, vagy nyaralóként élnek tovább. A hasznosítás-változás alapvető kérdése az épület alkalmas-

⁸⁰ A kulturális örökség megőrzésének szándéka az utóbbi évtizedekben mind több területre terjedt ki, már nemcsak az épített környezetre, a művészeti alkotásokra, a régészeti leletekre használják a fogalmat, hanem a szellemi kulturális javak is a részévé váltak. Részletesen lásd: Csonka-Takács 2006.

⁸¹ Erre hívta fel a figyelmet Schildmayer Ferenc is. Elismerte, hogy a Balaton-felvidéken a változások már a filoxéra következtében megindultak, de megállapítása szerint, ennek jellege más volt, és a 20. század végi drasztikus változásokkal nincs kapcsolatban. (Schildmayer 1997: 311.)

⁸² Mindezek szoros összefüggésben vannak a lakóházaknál megfigyelttel, igaz, az új formák és elemek gyakran késve jelennek meg a gazdasági épületeknél. Ezt mutatja Füzes Endre felosztása is, aki a falusi építészet és lakáskultúra 20. század második felében végbemenő alakulásában öt korszakot különböztetett meg. Míg azonban a lakóházak új formái már 1945-től megjelentek, addig a hagyományos gazdasági épületek szinte teljes eltűnése, illetve átépítése csak a negyedik fázisban, az 1960-as évek végétől vált igazán jellemzővé. (Füzes 1987: 140–142.)

⁸³ Olajos 1993: 244–259.

⁸⁴ Schildmayer 1997: 311.

sága az új igényekhez. A másik fontos kérdés, hogy mennyire kompromisszumkész az új tulajdonos, a funkció megváltozása mekkora módosításokkal jár. Az egyik véglet, amikor a legkisebb apróságot is megőrzi, a másik, amikor a terület és birtokszerzés a lényeg, de az új tulajdonos nem törődik a tájjal, az épület abban elfoglalt helyével, hanem lebontja azt, és épít helyette egy olyat, ami gyökeresen ellentétes a korábbival, ezáltal idegen elemként jelenik meg környezetében.⁸⁵

Az átalakítások azonban nem csak a külső jegyekben mutatkoznak meg, hanem a funkcióban is. Ahogy már korábban is írtam, ezek az épületek nemcsak az egyének, hanem a közösség életében is fontos szerepet tölthettek be. Kisebbségi társaságok rendszeres összejöveteleinek voltak a helyszínei, de sok helyen a teljes lakosságot érintő pincebúcsúk profán részének is ezek adtak helyet. Ugyanakkor a funkciók, az épületekhez, a szőlőhegyekhez kötődő szokások sem változatlanok. Az épületek átalakításához hasonlóan, és azokkal összefüggésben, az elmúlt két évtizedben felgyorsultak ezek a folyamatok, amelyek háttérében elsősorban a gazdasági funkció háttérbe szorulása és a turizmus, a helyi identitás kialakításának előtérbe helyezése áll.

Ujváry Zoltán megállapítása szerint ahhoz, hogy egy szokás módosuljon, fel kell tételeznünk számos más változást is az azt hordozók életében, és lehetséges, hogy valamely szokás megváltozása a megváltozott jelenségek sorában csak az utolsó helyet foglalja el.⁸⁶ Ezen okok gazdasági, politikai és társadalmi jellegűek is lehetnek, és mindezek a szőlő-borkultúrához kötődő szokásokban is jól kimutathatók, különösen a második világháborút követő események kapcsán. Az államosításoknak, az új politikai irányvonalnak köszönhetően a védőszentek kultusza számos településen nyomtalanul eltűnt. De ugyanígy hatása volt a német kitelepítéseknek, hisz az új telepések más nemzetiségűek, de gyakran más vallásúak is voltak, így ez a szokások egy részének gyors eltűnéséhez vezetett. Az újabb jelentős, igaz más irányú fordulatot pedig a rendszerváltás váltotta ki, ami példátlan politikai és gazdasági átalakításokat eredményezett. Az ideológiai korlátok megszűnése következtében viszont egy legalább ilyen mértékű kulturális változás is lezajlott, melynek keretében a történelmi emlékezet szabad formálásával lokális kultúrák és hagyományok szabadultak fel. A kulturális emancipáció, egyenjogúsítás egyik fontos jelzője, indikátora az ünnep lényegének átalakulása volt. 1990 után Magyarországon a naptárban át kellett írni az ünnepeket. Az átalakuló politikai ünnepkultúra mellett viszont az egyes kisebbségi-nagyobb közösségek ünnepei is rendkívül változatos módon alakultak. Számos helyi közösség igyekezett olyan módon újrafogalmazni és kommunikálni önképét, hogy az minél eredetibb, egyedi és autentikusabb legyen. Az önkép építését számos helyen valamilyen margi-

---

⁸⁵ Schildmayer 1997.

⁸⁶ A szokások változásáról részletesebben lásd: Ujváry 1980.

nális unikum megtalálásával érték el, több esetben a paraszti kultúra valamely már eltűnt eleme lett ez a fellelt erőforrás. Ahol pedig történeti, természeti vagy kulturális sajátosság nem volt, ott ezen egyediséget kognitív építéssel, ritualizációval, megalkotott ünnepekkel lehetett gyorsan megvalósítani.⁸⁷ Mindezek a szőlő-borkultúrával kapcsolatosan is megmutatkoznak, az új ünnepeket nem egyszer Szent Orbánhoz vagy Szent Mártonhoz kötik, a közösségi ünnepeknek, fesztiváloknak pedig a szőlőhegy, a pincesor ad helyet. Az események jellege azonban megváltozott, a vallási rész napjainkra szinte teljesen háttérbe szorult. Ebben nagy szerepe volt a művelési módok és technikák változásának, aminek hatására a szőlőműveléshez kapcsolódó ünnepi alkalmak, jeles napok rendszere átalakult. A mára lassan kivesző, az idős szőlősgazdák emlékezetében tovább élő szokásrend elsősorban a közösség belső szükségleteit elégítette ki, szerepe a termés megóvására szorítkozott, illetve a szőlőmunkák éves ritmusát szabályozta. Az új szokásrend alkalmi is jórészt a szőlő és a bor szempontjából kritikus időszakokhoz kötődnek, de természetesen szerepük nagyrészt megszűnt, hiedelemtartalmuk háttérbe szorult.⁸⁸

A szőlőhegy élete és építkezése korábban is változott, az elsődleges funkció azonban nem veszett el, a szőlőhegyek képében drasztikus változtatásokat nem hajtottak végre, a gazdák életét hagyományos szokásrend határozta meg. A 20. század második felében viszont a politikai, gazdasági és társadalmi változások gyökeresen alakították át a szőlőhegyek világát, és mindezek az átalakulások a mai napig zajlanak. Míg azonban a 20. század második felében egy jelentős pusztulás ment végbe, addig napjainkban a szőlő-borkultúra bizonyos szintű felvirágzásának lehetünk a tanúi, amelynek keretében a korábban elhagyott pincék egy része ismét megnyílik, élettel telik meg. Az elmúlt években ezekre az új funkciókra, a megjelenő új ünnepekre, azoknak a közösség életében betöltött szerepére több kutató is felfigyelt. A vizsgálatok jelentős része elsősorban egy-egy település egy-egy ünnepével, fesztiváljával foglalkozott.⁸⁹ Illés Péternek köszönhetően azonban monografikus munka is született a témában, egy nagyobb terület, a Vasi Hegyhát példáján mutatta be a szőlőhegy társadalmának alakulását, annak a közösség életében betöltött új szerepét.⁹⁰ Érdeklődésének középpontjában a szőlőhegyi gazdaközösségek története, tájhasználat, kapcsolatai, valamint egymásra hatásuk megismerésének igénye állt. A szerző a közösségek tör-

---

⁸⁷ Pusztai 2003: 14–15.; Schell 2007: 57–59. További példaként lásd: Pócs 2004.; Schell 2009. A magyarországi németekkel kapcsolatban lásd: Sz. Tóth 2005.; Marinka 2009.

⁸⁸ Mód–Simon 2002: 46–47.

⁸⁹ A szőlő-borkultúrával kapcsolatos újjáéledő vagy teljesen újonnan kitalált szokások kutatására példaként lásd: Mód–Simon 2002: 49–139, 2004.; Simon 2010. Különösen is nagy jelentősége van a Szent Orbánhoz kötődő ünnepeknek. Ezeket vagy a régi szokások alapján elevenítették fel az 1980-as évektől, vagy teljesen újonnan lettek bevezetve. Ennek során általában szobrot is állítottak a szent tiszteletére. Ezek közül is a legismertebb a hajósi Orbán napi borünnep vált, amelyről monografikus szintű feldolgozás is született. (Prosser-Schell 2009. További példaként lásd: Lukács 1988.)

⁹⁰ Illés 2010, 2017: 11–27.

ténete felől közelített a témához, és ennek során nemcsak a gazdálkodásban és a tájhasználatban bekövetkező változásokat érintette, hanem az építészet, a funkció átalakulásának kérdését is. A legszélesebb körű vizsgálatokat Oszkón végezte, ezzel a településsel önálló tanulmányban is foglalkozott.⁹¹ Ennek példáján mutatta be a kulturális identitás és a helybeli kulturális örökség viszonyát, célja a paraszti kultúrának, mint örökségnek a reprezentatív bemutatása volt. Oszkó jó példája annak, hogy az eredetileg az épületek megmentésére létrejövő Hegypásztor Kör hagyományápoló tevékenysége miként szélesedik ki, hogyan teremti meg a szőlőhegy által azt a bázist, amely a kulturális identitás megfogalmazására ad lehetőséget, utal a közös gyökerekre, így mint a kollektív emlékezés lehetséges gyakorlata jelenik meg.

A most említett néhány példa jól mutatja, hogy a szőlőhegyek, a prэшázak és pincék jelenvizsgálata kapcsán is szükséges mind az építészeti, mind a társadalomnéprajzi szempontokat figyelembe venni, a kettő egymástól nem független. Az épületek átalakítása összefügg az igények, szükségletek megváltozásával, amelyek azonban nem csak az egyének életében jelentkeznek, hanem a teljes közösséget is érintik. A szőlőhegyek, a szőlő-borkultúra egyre jelentősebb szerepet játszik a hagyományok átadásában, megőrzésében, a helyi identitás kialakításában. Ezáltal az épületek nemcsak építészeti szempontból válnak fontossá, hanem a szellemi, kulturális javak átadásának is részei lesznek.⁹²

Szőlészeti, borászati kutatások Buda-vidéken

Történeti és néprajzi kutatások

Az északkelet-dunántúli borvidékek közül az egyik leginkább kutatatlan területnek a történeti budai borvidék tekinthető. Csupán néhány történész⁹³ és néprajzosok által végzett kutatásról lehet beszámolni, pedig Földes László már 1953-ban hangsúlyozta ennek fontosságát. „*E vidék élettörténete sok szempontból más, mint az ország többi részéé, így néprajzi képeének kialakulása is másként történt s ma is sok érdekes problémát vet fel.*”⁹⁴ A kutatások azonban nemcsak a szőlő-borkultúra terén hiányosak. Jelentősebb gyűjtések csak kis számban történtek, a

⁹¹ Illés 2002. Oszkóval kapcsolatban lásd még: Zágórhidi Czigány 2000.

⁹² A szőlőhegyi eseményeknek a társadalom életében betöltött szerepére az egyik legjobb példa a bolyi hűsvéthétfői Emmausz-járás, amelyet *A szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzéké* is felvettek. Ez a több mint száz évre visszanyúló bibliai gyökerű szokás a német nemzetiséghez köthető, de később a magyarok is átvették. A szokásról részletesen lásd: Csoma 1989.

⁹³ A legjelentősebb történeti összefoglalás Budáról készült, de ebben a környező településekről nem olvashatunk. (Dvihalý 1932.)

⁹⁴ Földes 1953: 1.

terület elkerülte a néprajzosok figyelmét. Ennek okára pontos magyarázatot nem tudok adni, lehetséges, hogy a főváros közelsége, az ennek hatására viszonylag korán meginduló polgárosodás miatt a kutatók nem tartották néprajzi szempontból jellegzetes területnek, hiányolták az igazán karakterisztikus elemeket. Pedig a terület kutatása fontos lenne. A 16–17. század folyamán a vidék szinte teljesen lakatlanná vált, csak néhány település maradt kontinuus. A Rákóczi-szabadságharcot követően nagy tömeget érintő betelepítések zajlottak le, ezáltal egy nemzetiségileg és vallásilag tagolt vidék alakult ki. A 20. század politikai eseményei (kitelepítések, kollektivizálás) szintén jelentősen befolyásolták a népi kultúrát.

A vizsgált területet érintő első jelentősebb néprajzi kutatások az 1950-es évek elején zajlottak. Ekkor működött a Pátyi Munkaközösség, amelynek keretében Andrásfalvy Bertalan, Földes László, Füzes Endre, Hofer Tamás, Istvánovits Márton és Szabó Mátyás folytatott gyűjtéseket. A kutatások számos témakört érintettek. A szőlő-borkultúrával, azon belül is az épületekkel Hofer Tamás, valamint Andrásfalvy Bertalan foglalkozott részletesebben.⁹⁵ Utóbbi később kiszélesítette kutatási területét és több Buda-vidéki településen is végzett gyűjtéseket. A *Néprajzi Értesítő*ben 1954-ben jelent meg *A pátyi Pincehegy* című tanulmánya.⁹⁶ Ebben részletesen foglalkozott a borospincékkel és alapos képet adott a pincelakásokról, az azokban zajló életéről. Ez a munka nélkülözhetetlen volt kutatásaim során, elsősorban azért, mert az 1950-es évek első felében a föld alatti épületekben zajló életre még számos adatot lehetett gyűjteni, de ma már ez a téma nehezen kutatható. Andrásfalvy Bertalannak ezen korai írásán kívül még egy tanulmánya említhető.⁹⁷ 1954–1955-ben Óbudán végzett kutatásokat. A gyűjtött anyagból már akkor elkészített egy vázlatot, ami 2013-ban jelent meg. Ebben elsősorban Óbudáról olvashatunk, de több alkalommal érintette az általam vizsgált településeket is. Bár a tanulmányban a vázlat szó szerepel, mégis egy adatokban rendkívül gazdag, a szőlő-borkultúra egészére kiterjedő összegzést kapunk, amely személetesen mutatja be Buda-vidék településeinek a fővárossal és egymással fennálló szoros kapcsolatát.

Mind az építményekre, mind a szőlőművelés általános történetére vonatkozóan további értékes gyűjtések találhatók a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivum Kézirat- és Fényképgyűjteményében. Az elsősorban az 1950-es és 1970-es évek között készült fotók rendkívül értékes dokumentációk. Segítségükkel a régi formák bizonyos szintű leírására is lehetőség nyílik. A gyűjtési anyagok közül kiemelendő az 1970-ben, a Műemlékvédelmi Hivatal vezetésével történt népi épí-

---

⁹⁵ A gyűjtések jelentős része kéziratban maradt, ezek a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivum Kéziratgyűjteményében találhatók meg. (Hofer 1952a, 1952b.; Andrásfalvy 1953a, 1953b, 1954b.)

⁹⁶ Andrásfalvy 1954a.

⁹⁷ Andrásfalvy 2013.

tészeti felmérés.⁹⁸ Ennek során elsősorban a lakóházakkal foglalkoztak, de több esetben pincéket és prэшázakat is dokumentáltak. Az előbbiekről szóló leírások azért fontosak, mert az ott megfigyelhető építészeti jellemzők a most vizsgált épülettípusoknál is előfordulhatnak.

Fontos anyagok találhatók még a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Ezek közül is kiemelendő Földesné Györgyi Erzsébet 1981 szeptemberében, az etyeki Öreg- és Új-hegyen végzett gyűjtése. Ennek során tíz épületet mért fel.⁹⁹ Szintén itt kutatott Kecskés Péter. 1981-ben a Nagy Gödör (Körpince) valamennyi épületéről fotódokumentációt készített, illetve tíz épületet részletesebben is leírt.¹⁰⁰ A harmadik gyűjtés, amit ki kell emelni, Pátyon zajlott. Itt Erdélyi Zoltán mért fel részletesebben öt prэшázas lyukpincét, de emellett számos más épületről készített fényképes dokumentációt.¹⁰¹ Ezen gyűjtéseknek, felméréseknek köszönhetően Etyek és Páty 1970-es évek közepi, 1980-as évek eleji épületállományáról viszonylag teljes képet kaphatunk. Jól mutatják a kitelepítések, illetve a kollektivizálás következtében végbemenő pusztulást, a pincék nagyobb számban történő elhagyását, az épületek állagában bekövetkező romlást.

Fontos még megemlíteni Kocsis Gyula 2013-ban megjelent írását, amelyben az egykori Pest-Pilis-Solt vármegye árvtörvényszéki iratanyaga alapján tett kísérletet arra, hogy a szőlőfeldolgozás és borkészítés terén jelentkező különbségeket bemutassa.¹⁰² A szerző az írott források alapján foglalkozott a szőlőterületek nagyságával és az előforduló épületekkel is, de igazán részletesen a leltárakban található eszközkészletet elemezte. Ezáltal a 19. század második felére, tehát egy olyan időszakra vonatkozóan kapunk adatokat, amely emlékezzettel már egyáltalán nem érhető el. Kocsis Gyula egy, a szőlő-borkultúra terén eddig kevésbé használt forráscsoportot elemzett, ezáltal tanulmánya mind módszertanában, mind a felvetett kérdések kapcsán mintavértékű.¹⁰³

A most említett publikációk, illetve kéziratos anyagok azok, amelyek a területre és a témára vonatkozó legfontosabb korábbi kutatási eredményeket tartalmazzák. Ezen tudományos munkák mellett meg kell említeni a helytörténeti feldolgozásokat is, amelyekben szintén értékes adatok találhatók. Mindezek előtt azonban foglalkozni kell Bonomi Jenővel, aki az 1930-as évektől széleskörű kutatásokat végzett a budai hegyvidék településein. Kimondottan az általam vizsgált

---

⁹⁸ A vizsgált területen Földes László, Földesné Györgyi Erzsébet, Molnár Balázs, Molnár István, Morvai Balázs és Nagy Lászlóné kutatott.

⁹⁹ Földesné 1981.

¹⁰⁰ Kecskés 1983.

¹⁰¹ Erdélyi 1976.

¹⁰² Kocsis 2013.

¹⁰³ Az inventáriumokat a szőlőhegyi építmények kutatása során először Benda Gyula használta fel. A Keszthely környéki szőlőskertek építkezését vizsgálta a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében. (Benda 1997.) Később önálló kötetben a forrásokat is közölte: Benda 2005: 49–166.

témában nem gyűjtött, számos publikációjában viszont hiánypótló, rendkívül értékes adatokra bukkanni.

Bonomi Jenő, Ofner Bergland kutatója

A budai hegyvidék talán legjelentősebb kutatója Bonomi Jenő (Eugen von Bonomi).¹⁰⁴ Kutatásait 1930-ban kezdte meg Budaörsön, de már kezdetektől fogva nem csak azt jegyezte fel, ami szorosan a témájához tartozott, hanem minden mást is.¹⁰⁵ Már ekkor elhatározta, hogy ezt a néprajzi szempontból sokat ígérő vidéket teljesen felkutatja. Érdeklődése elsősorban a németekre terjedt ki, de a többi itt élő népet sem hagyta figyelmen kívül és idővel távolabb fekvő területekre is elutazott bizonyos témák kapcsán. Közel 15 éven keresztül végezte néprajzi gyűjtéseit. 1944 decemberében el kellett hagynia Budapestet, majd Németországba kényszerült távozni. Ennek során gyűjtési anyagának jelentős része elpusztult, a majd másfél évtizednyi kutatómunkából szinte csak az maradt meg, amit 1944-ig publikált.¹⁰⁶ Ő azonban ezt követően sem hagyott fel a gyűjtésekkel. Bár kutatási területétől megfosztották, idővel újra felvette adatközlőivel a kapcsolatot és tovább végezte az adatgyűjtést Németországban.¹⁰⁷

Bonomi Jenő a budai hegyvidékhez, vagy, ahogyan ő nevezte, *Ofner Bergland*hoz földrajzi értelemben 24 német települést számított, amelyek közvetlen Buda körül helyezkednek el. Célja az volt, hogy mind a szellemi, mind az anyagi kultúra valamennyi jelenségét megismerje. Kutatásai során a legnagyobb szerepet a terepmunkának szánta, hisz néprajzi szempontból egy teljesen feltáratlan vidékről volt szó. Nem feledkezett azonban meg a történeti forrásokról és a sajtóanyagáról sem. Ezeket állandó kritikával kezelte. Ahogy írta: „*Felületes munkát nem szeretnék kiadni a kezem közül. Ebből adódik a tökéletességre törekvő szorgalmam.*”¹⁰⁸

Bár célja a népi kultúra összes jelenségének leírása volt, ezt nem sikerült megvalósítania, gyűjtései jelentős részét a vallási néprajzi témák tették ki. Az anyagi kultúra terén csak kis számban végzett kutatásokat, az állattartással és a táplálkozással kapcsolatban jelent meg tanulmánya. Ugyanakkor számos más, folklór tárgyú írásában találhatunk egyéb témákra, például a szőlő-borkultúrára vonatkozó adatokat. Éppen ezért fontosnak tartottam, hogy teljes munkásságát áttekintsem. Ennek során az egyes tanulmányokban elszórtan apró adatokra bukkanhattam, ame-

¹⁰⁴ Életről, munkásságáról részletesebben lásd: Bonomi 1965b.; Tafferner 1980.; Retterath–Schätzle 2007.

¹⁰⁵ Az egyházi év szokásanyagáról készített szakdolgozata 1933-ban jelent meg. (Bonomi 1933.)

¹⁰⁶ Bibliográfiáját lásd: Tafferner 1980: 297–302.

¹⁰⁷ A Németországban gyűjtött néprajzi anyaga Freiburgban (Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa) található. A hagyatékkal kapcsolatban lásd: Retterath–Schätzle 2007: 197–207.

¹⁰⁸ Tafferner 1980: 290.

lyek munkám szempontjából különleges értékkel bírnak. Bonomi Jenő az 1930-as években több olyan szokást gyűjthetett össze, amelyekre ma már nem kaphatunk adatokat. Ezek nem egy esetben a pincebeli életre vonatkoznak. Munkásságának áttekintése tehát egyrészt ezen elszórt adatok miatt volt nélkülözhetetlen, másrészt pedig azért, mert ő volt az első, aki néprajzi szempontból vizsgálta a budai hegyvidéket, amelynek részét alkotja az általam kutatott terület is. Úttörő jellegű munkásságával ő maga is tisztában volt, ahogy önéletrajzi tanulmányában írta, „*a Budai-hegységgel összefonódott a nevem, mert a néprajzi irodalomba én vezettem be*”.¹⁰⁹

Helytörténeti gyűjtések

A területre vonatkozó kutatások másik jelentős csoportját a helytörténeti gyűjtések adják, amelyek bár nem szakmai szemmel közelítenek a témához, de számos értékes adat található bennük. A helytörténeti jellegű munkák közt egyrészt megemlíthetők a településekről szóló falumonográfiák,¹¹⁰ amelyek jelen témára vonatkozóan is tartalmaznak hosszabb-rövidebb leírásokat, másrészt pedig azok a kutatások, amelyeket kimondottan a szőlő-borkultúrával kapcsolatban végeztek. Ezek eredményei hol jobban, hol kevésbé használhatók fel, elsősorban annak függvényében, hogy mennyire részletes vizsgálatot végeztek, a gyűjtést végző mennyire volt alapos. Ezek közül hármat szeretnék röviden ismertetni.

Elsőként Hajdú Erzsébetnek a zsámbéki szőlőművelésről szóló leírását említhetem.¹¹¹ A szerző széleskörűen foglalkozott a témával. A németek betelepülésének ismertetése után először a szőlőművelés történetéről kapunk áttekintést, majd a jelentősebb szőlőfajtákról, a szőlőművelés munkafolyamatairól olvashatunk. A szerző külön fejezetet szentelt a szüret szokásainak, amelynek során érintette a szüreti mulatságokat és a borkezelést is. Az eszközök eredeti, német elnevezéseinek összegyűjtése jelentős értékkel bír, napjainkban ugyanis ezekre egyre kevésbé emlékeznek.

Hasonló jellegű munkával rendelkezünk az egykori Torbágyról. Rack Áron nagyszüleivel készített interjút, tanulmánya elsősorban erre az anyagra épül.¹¹² Hajdú Erzsébethez hasonlóan a történeti áttekintést követően foglalkozott a szőlőfajtákkal, a szőlőmunkákkal, a szőlő feldolgozása során használt eszközökkel. Elsődleges célja a szőlőművelés szakszókincsének összegyűjtése volt. Munkája, hasonlóan a többi helytörténeti íráshoz, leíró jellegű, de adatgazdagsága folytán nélkülözhetetlennek bizonyult kutatásaim során.

¹⁰⁹ Bonomi 1965b: 281.

¹¹⁰ Ezek közül a legjelentősebbek: Hauser 1985 (Budaörs).; Riedl 2008 (Budaörs).; Geng 2005 (Etyek).; Rokolya 2009 (Páty).; Szabó 1986, 2009 (Páty).; Jelli 1996 (Zsámbék).

¹¹¹ Hajdú 1979.

¹¹² Rack 2004.

A témát érintő harmadik helytörténeti összefoglaló Budaörsről tartalmaz adatokat.¹¹³ 1998-ban a honismereti szakkör hetedikes diákjai végeztek különböző témákban gyűjtéseket, többek közt a település szőlőművelésének történetével kapcsolatban. Ez a munka elsősorban szintén az egyes eszközök régi elnevezéséről közöl értékes adatokat.

A helytörténeti gyűjtések közül azokat mutattam be, melyek mind tartalmukban, mind a témához való kötődésükben a legjelentősebbek. Mindezek mellett elengedhetetlen volt a falumonográfiák áttekintése, valamint a helytörténeti gyűjtemények megismerése, amelyek elsősorban a megőrzött eszközöknek, valamint a fennmaradt fotóanyagoknak köszönhetően értékes bázisai voltak a kutatásnak.

---

¹¹³ Szőlőművelés Budaörsön 2001.

A SZŐLŐMŰVELÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Középkori és kora újkori adatok a szőlőművelésre

A szőlőművelés igen korán meghonosodott Budán és környékén, a 14. századtól egyre több oklevélben olvashatunk ezzel kapcsolatos adatokat. Ekkor már alig volt a Duna jobb partján olyan falu, amelynek írott forrásai ne említenék a szőlőt. A vizsgált területről fennmaradt középkori oklevelek is több településsel kapcsolatban utalnak jelentőségére. Ebben nagy szerepet játszhatott a telki apátság, valamint a zsámbéki premontrei kolostor, amelyeknek a misebor biztosítása érdekében szüksége volt saját szőlőterületekre. Nagy jelentőséggel bírt Buda közelsége is, ami megfelelő piacot jelentett.¹¹⁴

A zsámbéki premontrei kolostor első okirati említése 1258-ból való. IV. Béla birtokadományról szóló oklevelében arról olvashatunk, hogy a szerzetesek a falu egyharmadához megkapták az ahhoz tartozó erdő felét, kettő szántót, egy rétet és kettő szőlőterületet.¹¹⁵ 14. századi adattal rendelkezünk Budaörsről. 1363-ban a sági konvent előtt a garamszentbenedeki apát saját maga és a Visegrád melletti Szent András monostor apátja nevében tiltakozott az ellen, hogy telepeseik itt szőlőket ültessenek, ugyanis azok adóját nem fizetik, a szőlőket pedig az óbudaiaknak adják el.¹¹⁶ Budakeszről több 14. századi adat is fennmaradt, 1351-ből és 1355-ből is szőlőadományozásról számolnak be az oklevelek.¹¹⁷ Jelentős volt a szőlőművelés Budajenőn is. Az apátság szolgálatában álló lakóiról tudjuk, hogy leginkább föld- és szőlőművelők voltak, egy 1339-es oklevél pedig szőlőhegyet említ a településen.¹¹⁸ Perbál és Tinnye szőlőtermesztésére egy 1401-ben lezajlott határjárás utal.¹¹⁹

A szőlőművelés történetében az első töréspontot a 16–17. századi török háborúk jelentették, amikor Buda-vidék nagy része lakatlanná vált.¹²⁰ Korábban általános volt az a nézet, hogy a törökök, mivel nem fogyaszthatták a bort, erőszakkal irtották a szőlőket. Mára bebizonyosodott, hogy mindez nem igaz, mert bár alkoholt nem ihattak, de a bor fontos adó és kereskedelmi cikk volt, a szőlőt pedig

¹¹⁴ Buda középkori szőlőművelésének történetét lásd: Dvihally 1932: 3–21.

¹¹⁵ Hajdú 1979: 104.

¹¹⁶ Bártfai Szabó 1938: 121.

¹¹⁷ Bakács 1982: 190, 206.

¹¹⁸ Földes 1953: 17.; Bakács 1982: 159–160.

¹¹⁹ Bakács 1982: 316.

¹²⁰ Legkorábban Perbál és Torbágy vált pusztává, az 1546-os adóösszeírásban már nem szerepelnek. Budajenő először az 1559-es összeírásban jelenik meg rájuk nélkül. Budaörsöt 1596 elején hagyták el lakói, Zsámbékot pedig 1635 után. Etyeket 1626-ban még lakotként említették, később viszont elnéptelenedett. Budakeszire 1606 végén visszatértek egykori lakói, ez a település 1686-ban vált ismét lakatlanná. (Káldi-Nagy 1985: 330, 640.; L. Gál 1988: 26–44.; Geng 2005: 21.)

egyéb módon is hasznosították, például pekmez¹²¹ készítéséhez.¹²² A művelési ág 16. századi jelenlétét mutatják a budai szandzsák összeírásai is. A mindvégig lakott Tökön 1562-ben még 1500 pint musttizedet szedtek be. Ez később lecsökkent, de szűk harminc évvel később is még 560-at írtak össze.¹²³ Az egész századra vonatkozóan rendelkezünk ilyen adatokkal Budaörsről, Budakeszről, Etyekről és Zsámbékról is, igaz, ezek mértéke jóval kisebb, mint Tökön.¹²⁴ Természetesen a török elleni háborúk a szőlőművelésben is nyomot hagytak, de teljes pusztulás nem következett be, a szőlőterületek egy része művelés alatt maradt. Ennek egyértelmű bizonyítéka Horváth P. Bernárd, későbbi perjel 1689-ben, a rendfőnöknek írott levele, amelyben kijelentette, hogy Zsámbékon igényes szőlők léteznek. A folytonos szőlőművelést mutatja az is, hogy a török kiűzését követő évekből is több forrásban olvashatunk erről a művelési ágról. Zsámbékon a 18. század elején például a Zichy család négy szőlőskertet is birtokolt, Tökön pedig 1715-ben 57 kapás¹²⁵ szőlőt írtak össze.¹²⁶ Mivel a Rákóczi szabadságharc évei alatt nem valószínű, hogy ekkora területet telepítettek be, így ez minden bizonnyal a török pusztításokat túlélő szőlő volt.

A fellendülés Buda 1686-os visszafoglalását követően kezdődött meg, amiben jelentős szerep jutott a szerbeknek, akik a török uralom vége felé nagy számban érkeztek dél felől. Ők kezdték a Gellért-hegy oldalára telepített szőlőket megművelni, de egészen Budaörsig birtokoltak területeket. Szőlőművelésük alapja a Fekete Kadarka volt, ami a borok terén is váltást eredményezett; ugyanis míg a középkortól, mint világos, aranyszínű bor szerepelt a budai, a 18. század első felétől már a később híressé váló sashegyi, budai vörösborról számolnak be a források.

A 17. század végén meginduló fellendülést bizonyos mértékben a Rákóczi szabadságharc törte meg. A vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében már 1703 végén azt jegyezték fel, hogy a bor hiánya miatt több helyen kénytelenek az itt állomásozó katonáknak sört szállítani. Budával és Pesttel kapcsolatban ekkor még azt írták, hogy e két városnak bőven van bora,¹²⁷ hamarosan viszont Buda környékén is jelentkeztek a problémák. 1715-ben az országos összeírás Zsámbékról már a

¹²¹ Főzéssel besűrített szőlőmust. Lásd: Andrásfalvy 1961.

¹²² A szőlők folyamatos jelenlétét szemléletesen mutatta be Dvihalý Anna Mária Buda példáján. A korabeli források elemzése alapján arra a megállapításra jutott, hogy a török megszállás nem korlátozta Buda bortermelését, helybeli és környéki fogyasztása a régi maradt. A várnak a hódoltság korában rendkívül nagy szerepe volt, így a töröknek érdekében állott, hogy határa ne maradjon műveletlenül. Az adófizetők megtartása érdekében törekedtek a békés egymás mellett élésre, így azon területeken, amelyeket a megmaradt lakosság továbbra is művelni tudott, tovább folyt a szőlőkultúra. (Dvihalý 1932: 22–25.) A budai szőlők állapotával kapcsolatban lásd: Evlia Cselebi... 1904: 229, 246, 251–252.

¹²³ Káldi-Nagy 1985: 654–655.

¹²⁴ Káldi-Nagy 1985: 235–236 (Etyek), 360–361 (Budakeszi), 469–470 (Budaörs), 713–715 (Zsámbék).

¹²⁵ Országos szőlőmérték, az egy kapával egy nap alatt megkapálható területet jelölte. (Bogdán 1987: 69.)

¹²⁶ Jelli 1996: 297.; Betfia 1940: 31.

¹²⁷ Borosy 1987: 62–63.

következőket jegyezte fel: „*A szőlőskertek jelenleg tönkre vannak menve, el vannak pusztulva és keveset teremnek; az intenzíven művelő szőlős gazdánál viszont 2-3 vödör bort is hoz.*”¹²⁸ A minőség és mennyiség tehát a háborús évek végére jelentősen lecsökkent, de fontos hangsúlyozni, hogy a szőlőtermesztés teljesen nem pusztult el.

A szőlőművelés virágkora

A török háborúk alatt Buda-vidéken egyedül Bián, Pátyon és Tökön maradt meg a református magyar lakosság, a többi falut újra kellett telepíteni. Bár a 17. század utolsó két évtizedében nagyobb számban érkeztek rácok, a Rákóczi szabadságharc alatt többségüknek menekülnie kellett. A földesurak jobbágy és munkaerő hiányában nem tudták megművelni birtokaikat, így mielőbb szükség volt új lakókra. Buda környékére elsősorban katolikus németek érkeztek, egyedül Perbálra telepítettek nagyobb számban szlovákokat, és ezek a nemzetiségi viszonyok a 19. századot is végigkísérték. (1–2. táblázat) A telepítések sikeresek voltak, a regnicoláris összeírás szerint 1715-höz képest 1728-ra többszörösére nőtt a családok száma. A növekedés vármegyei és járási viszonylatban is kiemelkedő, de ezzel párhuzamosan itt nőtt meg leginkább a zsellérek száma.¹²⁹

A szőlőművelés fellendítését a telepítő földesurak adókedvezményekkel igyekeztek támogatni, az új telepesek többéves adómentességet kaptak a szőlők után. A szőlők telepítése azonban hosszú éveket, évtizedeket vett igénybe, és Zsámbék példája jól mutatja, hogy a kezdeti években a németek sem fordultak minden esetben a szőlőművelés felé. Mindez azért érdekes, mert velük kapcsolatban általános megállapítás szokott lenni, hogy megérkezésük után rövid időn belül magyarányú telepítésekbe kezdtek.¹³⁰ Ezzel szemben Zsámbékon 1725–1726-ban a 41 magyar gazdától 81 vödör (körülbelül 40,5 hektoliter) adó érkezett, míg a 42 némettől, akik ekkor adómentességet már nem élveztek, csak nyolc vödör (körülbelül négy hektoliter). Egy 1727-es földesúri összeírás szerint pedig,

---

¹²⁸ Jelli 1996: 297.

¹²⁹ A telepítésekben jelentős szerep jutott a Zichy családnak, akik Budakeszire 1698-ban, Budaörsre 1720-ban, Perbálra pedig 1736-ban telepítették az első német családokat. Zsámbékon 1690 elején sülyesztették jobbágyi állapotba a magyar katonákat, majd az 1710-es években megkezdődött a németek betelepítése is. Torbágyra 1699-től, Budajenőre 1703-tól érkeztek az első új lakók. Etyeken 1720-ban kezdődött meg a jezsuiták támogatásával a németek betelepítése. (L. Gál 1988: 64–69.; Dóka 2008: 272, 280.; Geng 2005: 42–44.) A vármegye regnicoláris összeírását lásd: Borosy 1997.

¹³⁰ Csoma Zsigmond szerint a németek etnikai és mentalitásbeli sajátosságai többek közt a megtelepedés utáni gyors szőlőtelepítésekben mutatkozott meg. (Csoma 1991a: 277, 1991b: 99.)

Település	Népességszám	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb	Beszélni nem tudók
Bia	2229	1688 (75,7%)	416 (18,7%)	11 (0,5%)	0	0	114 (5,1%)
Budajenő	835	72 (8,62%)	724 (86,71%)	7 (0,84%)	0	0	32 (3,83%)
Budakeszi	3350	200 (6%)	2997 (89,5%)	11 (0,3%)	0	7 (0,2%)	135 (4%)
Budaörs	4376	141 (3,22%)	3886 (88,8%)	23 (0,53%)	0	10 (0,23%)	316 (7,22%)
Eryek	2952	644 (21,8%)	2034 (68,9%)	22 (0,74%)	0	5 (0,16%)	247 (8,4%)
Páty	2317	2193 (94,65%)	49 (2,12%)	3 (0,13%)	0	1 (0,04%)	71 (3,06%)
Perbál	1433	46 (3,2%)	1030 (71,9%)	305 (21,3%)	0	0	52 (3,6%)
Torbágy	1319	40 (3,03%)	1227 (93,03%)	3 (0,23%)	0	0	49 (3,71%)
Tök	1499	1367 (91,2%)	57 (3,8%)	1 (0,07%)	0	20 (1,33%)	54 (3,6%)
Zsámbék	3788	642 (16,95%)	2978 (78,62%)	1 (0,03%)	0	6 (0,15%)	161 (4,25%)
Összesen	24 098	7033 (29,2%)	15 398 (63,9%)	387 (1,6%)	0	49 (0,2%)	1231 (5,1%)

1. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1880-ban
(https://mrtkkt.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php /Letöltve: 2019. szeptember 19./)

Település	Népességszám	Római kato- likus	Református	Evangélikus	Izraelita	Görög kato- likus	Egyéb
Bia	2229	1196 (53,66%)	973 (43,65%)	8 (0,36%)	52 (2,33%)	0	0
Budajenő	835	811 (97,1%)	24 (2,9%)	0	0	0	0
Budakeszi	3350	3310 (98,81%)	34 (1,01%)	1 (0,03%)	3 (0,09%)	0	2 (0,06%)
Budaörs	4376	4340 (99,18%)	21 (0,48%)	12 (0,27%)	1 (0,02%)	1 (0,02%)	1 (0,02%)
Eryek	2952	2655 (89,94%)	241 (8,16%)	1 (0,03%)	55 (1,86%)	0	0
Páty	2317	356 (15,4%)	1893 (81,7%)	0	68 (2,9%)	0	0
Perbál	1433	1413 (98,6%)	10 (0,7%)	0	6 (0,4%)	0	4 (0,3%)
Torbágy	1319	1295 (98,18%)	6 (0,46%)	4 (0,3%)	14 (1,06%)	0	0
Tök	1499	102 (6,8%)	1350 (90,06%)	3 (0,2%)	26 (1,73%)	4 (0,267)	14 (0,93%)
Zsámbék	3788	3319 (87,6%)	36 (0,9%)	8 (0,2%)	425 (11,22%)	0	0
Összesen	24 098	18 797 (78%)	4588 (19,04%)	37 (0,15%)	650 (2,7%)	5 (0,02%)	21 (0,09%)

2. táblázat: Vallási megoszlás 1880-ban
(https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php /Letöltve: 2019. szeptember 19./)

míg az ötven magyar alattvalónak 206 kapás szőlője volt, és mindössze öt nem birtokolt területet, addig a 172 német lakó közül csak 68 rendelkezett szőlővel, amelyek többnyire kis területűek voltak.¹³¹

A szőlők jelenlétét, a fellendülés lehetőségét mutatja viszont, hogy Bél Mátyás Pest-Pilis-Solt vármegyéről szóló, a 18. század első felében írt munkájában Budaörs szőlőhegyére jó termő gyümölcsöt említett és Páty domboldalát is alkalmasnak tartotta a szőlőművelésre. Ekkor viszont még nem beszélhetünk nagyarányú művelésről, mert például Budakeszivel kapcsolatban ugyan feljegyezte a szőlőket, de hozzátette, hogy ezek ekkor még kevés termést hoztak.¹³² A szőlőművelés terjedését jelző adat a vármegye 1728-as összeírása is, amiből viszont jól látszik, hogy bár szőlő a legtöbb település határában termett, ez még korántsem érte el a piacképes színvonalat, a bor nagy részét a lakosok maguk fogyasztották el.¹³³ A lehetőségek viszont adottak voltak egy fejlett szőlőkultúra kialakulásához. Nagyobb jelentősége a 18. század második felében lett, amihez hozzájárulhattak a nyugodtabb körülmények. Egyrészt egy hosszabb ideig tartó háborúmentes időszak következett, másrészt pedig a század első felében többször is jelentős pusztításokat végző pestis visszaszorult, az utolsó nagy járvány az 1730-as évek végén tombolt. A nyugodtabb, stabilabb időszak a lakosságszámban is megmutatkozott, az 1744. és az 1771. évi dikális és taxális összeírások, valamint a lélekösszeírások is folyamatos emelkedést mutatnak.¹³⁴ Tovább növekedett a zsellérek száma is, amelynek elsődleges oka a járás több településére jellemző szűk határ volt, amely nem kedvezett a szántóföldi művelésnek. A zsellérek magas száma viszont pozitívan hatott a szőlőborkultúrára, számukra a felemelkedést, a kiutat a szabadabb jogállású szőlők birtoklása, művelése jelentette. Fontos azonban megjegyezni, hogy az egyes települések határa nem egyformán kedvezett a szőlőnek. A Budaörsön termelt borok egy részét kiváló minőségűnek tartották, több település viszont kevésbé jó (természeti) adottságokkal rendelkezett a borszőlő-termesztést illetően, ezek elsősorban a helyi szükségletek kielégítésére termeltek. Ezt támasztják alá a kilenc pontos kérdőívre

¹³¹ Jelli 1996: 297–298. Zsámbékon egy 1720-as oklevél szerint 61 magyar, 31 német és tíz szerb család élt. (Pati Nagy 1991: 49.) A 18. század végére ez az arány jelentősen átalakult, ekkor a magyarok a lakosság alig egyötödét adták. Husz Ildikó ennek okát a születésszabályozásban és a vegyesházasságokban látta. (Husz 2002: 57.) Etyeken is a század első felében a magyarok voltak többségben, az 1750-es években azonban a németek létszáma és gazdasági ereje növekedett meg. A magyar családok sorsa 1763-ban pecsételődött meg. A helybeli plébános a földesúr, a komáromi jezsuita házfőnök hallgatólagos beleegyezésével megtiltotta az 1763-ban elhalt etyeki kálvinista lelkész református szertartás szerinti eltemetését, amivel nyílt, tettlegességig fajuló összeütközést provokált az addig békében egymás mellett élő, túlnyomórészt német ajkú katolikusok és magyar reformátusok közt. A magyarok többsége élt a szabad költözés jogával. (Geng 2005: 35.)

¹³² Bél 1777: 123, 125.

¹³³ Borosy 1997: 183 (Tök), 191 (Zsámbék), 209 (Budajenő), 223 (Páty), 231 (Bia), 239 (Torbágy), 247 (Budakeszi), 255 (Budaörs).

¹³⁴ Az erre vonatkozó adatokat lásd: Dóka 2008: 324–325, 328–329. Az 1774-es és az 1783-as lélekösszeírás elemzését lásd: Öri 2003.

adott válaszok a 18. század közepéről.¹³⁵ Ezekből megállapítható, hogy minden településen a haszonvételek között szerepelt a szőlő, de mind mennyiségi, mind minőségi különbségek megfigyelhetők. Budajenő, Tök semleges választ adott, csak annyit tudni, hogy voltak szőlőik, boruk elfogadható minőségű, eladásra is alkalmas volt. Gyenge terméssel rendelkezett Perbál és Zsámbék, de még inkább Bia,¹³⁶ Budakeszi¹³⁷ és Páty.¹³⁸ Egy, a pátyiak által 1780-ban írt levél szintén rossz minőségről számol be. Ebben azért kérték a bérleti díj emelésének mellőzését, mert boraik „becstelenek szoktak lenni”, amit alacsony áron tudtak értékesíteni.¹³⁹ Igazán jó minőséget csak Budaörsrel kapcsolatban említettek.¹⁴⁰

Kisebbségi fejlődést mutat Vályi András országleírása, aki leginkább a biai és a torbágyi bort dicsérte. Mind a két falunál jól termő határról írt, ahol „minden javai vagynak”, de „borral leginkább bővelkedik”¹⁴¹ és „szorgalmatos szőlőművelésekből javíttják állapotjokat”.¹⁴² Ezek mellett Zsámbék tett szert nagyobb jelentőségre, ennek lakói kereskedőknek adták el borukat.¹⁴³ Ezt a 18. században, de főleg annak második felében végbemenő fellendülést a számadatok mellett az uradalmi épületek is bizonyítják. Ekkor épült fel a Zichyek dézsmapincéje Budaörsön, de a feljegyzésekből az is kiolvasható, hogy a nagy mennyiségű bort az uraság Zsámbékon három pincében tartotta.¹⁴⁴ A fellendülés a 19. században is folytatódott. Bár Magda Pál arról panaszkodott, hogy az országban elsősorban mennyiségi és nem minőségi

¹³⁵ Mária Terézia 1767-ben bocsátotta ki úrbrendeleit, amelynek végrehajtása érdekében felmérték a vármegyéi állapotát. Kilenc úrbéri kérdőpontot állítottak össze. Az ezekre adott válaszokból tisztázódtak a természeti adottságokból fakadó haszonvételek, a helység lakosságának földesúrral való viszonya, a határhaználó módja. A vármegyére vonatkozó általános elemzést lásd: Novák 2006: 13–82. A vizsgált településekkel kapcsolatban a kilenc úrbéri kérdőpontra adott válaszok forrásközlését lásd: Novák 2006: 125–127 (Bia), 137–139 (Budaörs), 139–141 (Budakeszi), 274–276 (Budajenő), 308–310 (Torbágy), 363–365 (Páty), 379–381 (Perbál), 500–501 (Tök), 530–531 (Zsámbék). A kérdőpontokra adott válaszok mellett további levéltári források felhasználásával a 18. századi Pest és Pilis vármegye azon régióhoz tartozó települések lakóinak gazdálkodását tekintette át Kocsis Gyula, amelyek a mai Pest megye közigazgatási határain belül voltak. (Kocsis 2008. A vizsgált településekre vonatkozó részt lásd: 393–428.)

¹³⁶ „...Terméketlen szöllejek lévén magok határába, s- egyébben azomban is rajtok savanyú Borok Teremnek, annyiból mindazon által szöllejeknek veszik hasznát, hogy fél esztendő beléi Korcsmájokon magok Termés beléi Borait árulják, de más helyre ritkán adhatják el...” (Novák 2006: 125.)

¹³⁷ „...Ezen helységnek vagyon ugyan szőlő hegye a maga határában, de minthogy savanyú Borok termenek, annak nem sok hasznát veszik...” (Novák 2006: 140.)

¹³⁸ „...Ami ezen helységben lévő Beneficiumokat illeti, vagyon ezen helységnek szőlő Hegye, de mivel hogy Keletemes Bor szőlő Hegyein nem terem, olyan áron, mint más helység beléi el nem adhatják...” (Novák 2006: 364.)

¹³⁹ Kocsis 2008: 401.

¹⁴⁰ „...ezen Helységnek a Nemes Vármegyébe nevezetes szőlő hegye vagyon, mind maga határába; mind pedig Cséky Pusztán, melyet eők birnak, és ottan termet Borait minden Esztendőbe pénzre fordíthatják, és onnét legjobban élelmeket táplálják, ehhez járúl azis, hogy a helységbe fél esztendő beléi Bor Ároltatások a Fölséges Camra alatt Lévén, onnét, mint hogy Ország útjába laknak falunak jövedelme szaporodik;” (Novák 2006: 138.) Budaörs szőlőművelésének jelentőségét mutatja az is, hogy a város 1739-es pecsétjén egy kereszt és két szőlőfürt látható.

¹⁴¹ Vályi 1796 /I./: 205.

¹⁴² Vályi 1799 /III./: 512.

¹⁴³ Vályi 1799 /III./: 680.

¹⁴⁴ Jelli 1996: 298.

termelés folyik, a budai borról pozitívan vélekedett: „*Jeles és híres termése a' Budai veres bor, melly igen jó ízű is, állandó is.*”¹⁴⁵ Fényes Elek településekről szóló rövid leírásai is egyértelműen mutatják a fejlődést. Etyeknek ekkor már szép szőlőhegye volt, de híres, sikeres búzája mellett jelentős szőlőterülettel bírtak a budakeszi és pátyi gazdák is. Bián és Zsámbékon jó bort készítettek, a budaörsi lakosok többsége pedig szőlőművelésből élt.¹⁴⁶ A fellendülés következtében ebben az időszakban jelentősen megnövekedett a préházak és pincék száma. Az épületek kialakításának minden bizonnyal a fajta- és ízlésváltás is kedvezett, ekkor ugyanis a hagyományos, Kadarkára épülő vörösorkultúra már visszaszorulóban volt.¹⁴⁷ A vörösborok készítésénél egyre inkább terjedt az az eljárás, hogy idővel lefejtették a törkölyről és hordóban tárolták. Az ízlésváltásnak köszönhetően pedig egyre inkább a fehér fajták (Mézesfehér, Muskotály, Rakszőlő, Sárfehér, Vörös Dinka) kerültek túlsúlyba, amelyek eltartásához már nélkülözhetetlenek voltak a megfelelő építmények.¹⁴⁸

A 19. század közepére a szőlőhegyek minden település számára biztosították az elegendő mennyiségű bort, és kereskedelmi áruként való értékesítésére is vannak adatok. Az országleírások és vármegye-monográfiák egyben azt is jól mutatják, hogy ezen művelési ág jelentősége fokozatosan növekedett. A kilenc pontos kérdőívre adott válaszokból egyértelműen kitűnik, hogy csak Budaörs rendelkezett igazán jó minőségű borral, de a 18. század végén Vályi András már több településnél is ezt jegyezte fel.¹⁴⁹ Bő öt évtizeddel később Fényes Eleknél már minden esetben olvashatunk arról, hogy a település szőlőhegygel rendelkezett, az 1860-as évekre pedig különös jelentőségre tett szert Budaörs mellett Páty is.¹⁵⁰ A vizsgált települések közül ekkorra ez a kettő kiemelkedett, de Pesty Frigyes a többivel kapcsolatban is általában jó borról számolt be. Egyedül Töknél említett középszerűt, Torbágnál pedig savanyút.¹⁵¹ Az 1860-as évek jelentős fellendülését mutatja az is, hogy Etyeken öt év alatt 240-ről hatszáz holdra nőtt a szőlőterület, egyrészt a kedvező piaci feltételek miatt, másrészt azért, mert a közepes minőségű

¹⁴⁵ Magda 1819: 80, 266.

¹⁴⁶ Fényes 1851 /I./: 131 (Bia), 183 (Budakeszi), 184 (Budaörs), 312 (Etyek), 1851 /III./: 206 (Páty), 1851 /IV./: 334 (Zsámbék).

¹⁴⁷ A balkáni vörösorkultúra egyik jellemzője a pincék hiánya. Részletesen lásd: Andrásfalvy 1957: 63–64.

¹⁴⁸ Galgóczy 1861: 240.; Keleti 1875: 76.; Pettenkoffer 1911: 97.; Andrásfalvy 2013: 18. A fehérborok túlsúlyát jól mutatja Keleti Károly 1873-as statisztikája. Arányait tekintve a vörösbornak legnagyobb szerepe Budakeszin, Pátyon, Tökön és Zsámbékon volt, igaz, ezen településeken is a fehérbor kétszerese volt a vörösnek. (Keleti 1875: 300, 345–346.)

¹⁴⁹ Ebben a folyamatos fellendülésben elsősorban a háború- és járványmentes évtizedeknek és a művelési módok elsajátításának lehetett szerepe. A mennyiségi növekedés emellett annak is köszönhető, hogy a korábbi években, évtizedekben ültetett szőlők ekkora váltak termővé.

¹⁵⁰ „*Térem tiszta buza és kétszeres, árpa és zab, kevés burgonya, és tengeri, rozs semmi. – ebből igen keveset pénzélhetnek a lakosok, – hanem azt a bor termés potolja, – igen kemény tarthatós hegyi borok teremnek, vetekednek a legjobb vidékbeli Magyar borokkal kívált ha tisztán manipulálnák.*” (Pesty 1984: 272. Adatai 1864–1865-re vonatkoznak, ekkor bocsátotta ki felhívását a helynevek gyűjtésére.)

¹⁵¹ Pesty 1984: 64 (Budaörs), 188 (Budajenő), 272–274 (Páty), 421 (Torbágy), 430 (Tök).

legelőterület intenzívebb hasznosításába kezdtek, mivel jelentős állattenyésztés nem honosodott meg. Ez a növekedés itt egészen a filoxéraig megfigyelhető volt, 1880-ra nyolcszáz kataszteri hold szőlővel rendelkezett a település. Ezt a fellendülést jól mutatja a *Borászati Lapok*ban 1870-ben megjelent jelentés: „...s előttünk áll végre Ettyek, melynek bora az 1862. évi kiállításon még fel sem tűnt, s általában mint igen közönséges ismertetett, s most [...] versenyez a híres moóri borral, a kereskedésben pedig majdnem a budaival fizettetik egy áron.”¹⁵²

Pesty Frigyes után a következő jelentős összefoglaló munkák az 1870-es évek végén jelentek meg Galgóczy Károlynak köszönhetően. Ezek a szőlőművelés jelentőségének további növekedését mutatják. A budaörsiek boraikat ekkor már külföldön értékesítették. Feldhoffer Márton, Frank István, Hauser János, Kreiszb Orbán, Schaczal György és Weber Lipót külföldi kereskedőkkel voltak kapcsolatban, évenként nagy mennyiségű bort szállítottak általuk határainkon túlra. Az itt termelt borok minőségét mutatja, hogy három gazda 1873-ban a bécsi világi kiállításon érmet és díszoklevelet nyert.¹⁵³ Az 1870-es évek végére már Torbágy is jelentős szőlőműveléssel rendelkezett, Galgóczy a budaörsit megközelítő borokról számolt be,¹⁵⁴ a pátyi borokat pedig a budaihoz hasonlította, melyeket messze vidékekre elhordtak.¹⁵⁵ Bián a legfontosabbnak tartotta a szőlőművelést, jó minőségű bor termett Tökön, de jó karban voltak a zsámbéki szőlők is, a budajenői borokat pedig pesti és tétényi pincékbe hordták.¹⁵⁶

Ennek a fellendülésnek legszebb példái a még ma is látható pincék, melyek többsége ezekben az évtizedekben épült. Ezzel párhuzamosan viszont – elsősorban a kezelésben jelentkező hiányosságok miatt – egyre súlyosabb problémák jelentek meg. A *Borászati Lapok* 1873-ban a budai borok hanyatlásáról számolt be, aminek az volt az oka, hogy a gazdák egyre inkább a jövedelmezőbb, de kevésbé minőségi fajtákra tértek át. Az írás szomorú jövőképet festett,¹⁵⁷ de a viszonylag kedvező piacnak köszönhetően ekkor még ezek a problémák nem igazán éreztették hatásukat, a hamarosan megjelenő filoxéra következtében pedig nem is tudtak jelentős változásokat előidézni.

¹⁵² A fehérmegeyi Gazd. Egyesület... 1870: 487.

¹⁵³ Galgóczy 1877: 50–52. „A szép fekvésű szőlőhegyeket, melyek a budai Sashegy irányában húzódnak, a nép kitünő gondnal és szorgalommal miveli, s azokon a sashegyihez hasonló igen finom veres bort termel, évenként mintegy 20-30,000 akó mennyiségben, melyet külföldre szokott eladni budaeörsi sashegyi czím alatt, 15, 20, 25 forintjával akónként.” (Galgóczy 1877: 50.)

¹⁵⁴ Galgóczy 1879: 496.

¹⁵⁵ Galgóczy 1877: 58. „Ezt népe kitünő szorgalommal és gondos értelmességgel is miveli; rajta a budaival minden tekintetben vetekedő, jeles bort termel, mely csakugyan rendesen budai név alatt is jó kereskedésbe, s azzal egyenlő áron kelvén, a vidéki vevők által helyben kerestetik meg.” (Galgóczy 1879: 496.)

¹⁵⁶ Galgóczy 1877: 54 (Bia), 64 (Budajenő), 67 (Tök), 69 (Zsámbék).

¹⁵⁷ „Ha 4–6 évig még úgy folytatják, mint megkezdték, a budai bor nem lesz többé az, ami volt s ez oktatlan gazdálkodás sujtani fogja azokat is, kik az eddigi fajt szorgalmasan nevelik. Jó lesz tehát a figyelmeztetést már most tudomásul venni.” (A budai bor... 1873.)

Pusztulás és hanyatlás

A filoxéra és következményei

A filoxéra az egész magyarországi szőlőművelést fordulóponthoz juttatta, „*de az az átalakulás, a mely a vármegye szőlőművelésében a filloxera-pusztítás következményeként beállott, a maga nemében páratlanul áll*”.¹⁵⁸ A vész egy rendkívül virágzó gazdasági ágat semmisített meg, melynek nyomai, ahogy Drucker Jenő írta, „*örökké meg fognak maradni*”.¹⁵⁹ A budai borvidék ezt követően soha többé nem nyerte vissza jelentőségét, az 1870-es években virágzó pátyi szőlőkultúra szinte teljes egészében megsemmisült. Az ország számos más területéhez hasonlóan itt is teljes készületlenségben találta a vész a szőlősgazdákat, amihez hozzájárult a filoxéra pusztításában való kételkedés, valamint a védekezési módok ismeretének a hiánya. Ezt jól mutatja, hogy bár már a pusztítás megjelenése előtti években folyamatosan ellenőrizni kellett a szőlőket, sokszor ezt a fontos feladatot hozzá nem értő emberek végezték. Budakeszi előjárósága 1880. március 26-án jelentette is ezt a problémát. Elpanaszolták, hogy községükben „*oly egyének, kik a szőlővesszők megvizsgálásához kellő képzettséggel birnának nem léteznek*”.¹⁶⁰

A filoxéra a vármegyében 1880. június 13-án Tótfaluban (ma Tahitótfalu) bukkant fel először Málnay Ignác vesszőkereskedő szőlőjében, aki már évek óta látta, hogy szőleje pusztul, de mivel nem ismerte fel a bajt, nem tett róla jelentést. A fertőzés júliusra elérte Szentendrét. A minisztérium még 1880. március 2-án kibocsátott egy rendeletet, amelyben utasította a vármegyei közigazgatási bizottságot, hogy a szolgabírák és a rendes tanácsú városok polgármesterei igyekezzenek megnyerni megfelelő számú szakértőt, akik vállalják településük felügyeletét. A vármegyei közigazgatási bizottság határozata értelmében meg is választották ezeket a személyeket,¹⁶¹ a bajt azonban nem lehetett megakadályozni. 1882-ben a fertőzés a Dunát átlépve elérte Visegrádot, de még ugyanebben az évben a pátyi szőlőket is gyanúsaknak találták.¹⁶² 1885-ben Páty mellett Budajenőn, Etyeken, Perbálon és Tökön is konstataáltak, 1892-re pedig Bia, Budakeszi, Budaörs, Torbágy és Zsámbék szőlőit is ellepte.¹⁶³ 1893-ban már így írtak a budai hegvidékről:

¹⁵⁸ Pettenkoffer 1911: 97.

¹⁵⁹ Drucker 1905: 27.

¹⁶⁰ MNL PML IV.415b. XII.879/88.

¹⁶¹ MNL PML IV.415b. XII.879/88.

¹⁶² A borászati kormánybiztos... 1882: 168.

¹⁶³ Neiger 1886: 4.; Kimutatása ama községeknek... 1893: 181.

„E hegyeknek kivált az alsóbb lejtőit még csak néhány évvel ez előtt is szebbnél szebb szőlőültetvények borították, bő szüretekkel jutalmazva a szőlőmunkások szorgalmát. Ma már kopáron állnak a régi jeles bortermő szőlők. A filoxera annyira elpusztított mindent, hogy a roppant kárt vallott gazdák az utolsó tökét is kénytelenek voltak kiírtani.”¹⁶⁴ Hasonlóan szomorú képet festett 1904-ben Karikó János népköltő Biáról szóló versében. Az idézett versrészlet szemléletesen mutatja, hogy a filoxéra nemcsak a szőlőterületekben, hanem az épületekben és eszközökben is jelentős pusztítást végzett.¹⁶⁵

*Volt borunk, nem fájt a szívünk máséra,
De elpusztítá a kutya filokszéra.*

*Régi jó időkről legtöbbet beszélnek
Tetőtlen prэшázak, beomlott kémények.
Meztelen szarufák s a prés a prэшázba'
Oly borzasztók, mint a holt ember csontváza.*

*Bizony nagy beteg lett a mi szőlőhegyünk,
Évenként tiszter is patikába megyünk.
Remény patikáros biztat és hiteget,
Hogy csak krisztérozuk a szegény beteget.*

A filoxéra pusztítását és a felújítási kísérletek sikerességének mértékét szemléletesen mutatják a statisztikai adatok is. (3–4. táblázat) Budajenőn a teljes szőlőhegy elpusztult. Szinte 100%-os volt a pusztulás Bián, Torbágyon, Zsámbékon és az egyik legjelesebb szőlőtermesztő településen, Pátyon. A szőlőterületek jelentős része lett a filoxéra áldozata Etyeken is, Budakeszin és Budaörsön pedig az ültetvények több mint 70%-a veszett oda. A táblázat adataiból kiolvasható, hogy az egyes települések nem azonos módon reagáltak a helyzetre, a 19. század végén megkezdődő felújítások eredményességében lényeges eltérések mutatkoztak. A helyreállítás Budajenőn, Budakeszin és Budaörsön jelentős mértékben sikerült, de főleg ez utóbbi településen idővel az őszibarack vette át a vezető szerepet,¹⁶⁶ a szőlők

---

¹⁶⁴ Thirring 1893: 536.

¹⁶⁵ Karikó 1904: 238.

¹⁶⁶ Az 1895. évi statisztika egyrészt jól mutatja, hogy ekkor még a gyümölcstermelés terén nevezetes termőfaják nem alakultak ki, másrészt pedig azt, hogy a Budai járás legnagyobb és legfejlettebb gyümölcskultúrája Budaörsön volt. A később kialakult őszibaracktáj kezdeti nyomai itt már megtalálhatók voltak. A jelentős fejlődés a 20. század elején indult meg és egészen a második világháborúig fokozódott. A Budaörsön és környékén kialakult őszibarack-termelő tájra vonatkozóan lásd: Elek 1957: 91–94.; Mohácsy, id.–Maliga–Mohácsy, ifj. 1959: 30–36.

tekintetében pedig a csemegeszőlő mennyiségében történt nagy ugrás.¹⁶⁷ A másik csoportba azok a települések tartoznak, amelyek határában ugyan jelentősebben növekedett a szőlőterület, de korábbi szerepét nem nyerte vissza. Ide tartozik Bia, Perbál, Torbágy és Zsámbék.¹⁶⁸ A szőlőterületekkel kapcsolatban még egy érdekesség figyelhető meg. Perbálon és Tökön 1873 és 1895 között növekedett a szőlőterület. A beültetett és a parlag vagy kiirtott területek arányát megnézve viszont megállapítható, hogy szinte 100%-ban ez utóbbi kategóriába estek a szőlők, tehát termő szőlője ennek a két településnek sem nagyon volt. Tökön ráadásul a későbbi évtizedekben is jelentősen elmaradt a szőlőterület nagysága a fioxéra előtti állapottól. A legjelentősebb pusztulást Páty szenvedte el, itt a szőlőknek mindössze 32%-át állították helyre. Ezzel a pátyi szőlőkultúra elvesztette jelentőségét.

Település	1873	1895	1913	1935	1965
Biatorbágy	371	9	220	199	180
Budajenő	23	0	30	31	2
Budakeszi	129	36	146	73	228
Budaörs	403	93	494	536	341
Etyek	367	25	440	374	414
Páty	242	13	77	79	83
Perbál	82	108	63	55	15
Tök	145	154	51	46	59
Zsámbék	186	2	148	141	68

3. táblázat: A szőlőterület nagysága 1873–1965 között, hektárban számítva
(Szőlőtermelés községsoros... 1986: 49, 63, 65–66.)

¹⁶⁷ Budaörs már a fioxérát megelőzően is jelentős mennyiségben szállított csemegeszőlőt piacra. 1876-ban Entz Ferenc így írt erről: „Hogy Budaörs községe hazánk leginkább életre való községei közé tartozik, azt tudja Budának egész környéke. A budaörsi szőlősgazda háziasszonyának engedni át a szőlőiben előforduló szemendriai tőkének termését, melyet a szorgalmas asszonyok télen át a pesti piacon és boltokban elárúsítanak, – figyeljétek meg, széles e hazának háziasszonyai! – e forrásból ruházkodnak a budaörsi szépek, és pedig mondhatom, hogy sokan igen is szépen.” (Entz 1876: 279.) A csemegeszőlő termesztése a városiasodás fejlődésével, az igényesebb étkezéssel, valamint az újabb szőlőfajták, elsősorban a Csiri-Csuri elterjedésével vett még nagyobb lendületet. Összefoglaló jelleggel lásd: Feyér 1970: 358–367.

¹⁶⁸ Zsámbék jelentős szerepet vállalt a szőlők felújításában. 1890-ben a volt uradalmi pajta területén, körülbelül három hold nagyságú részen hozták létre a községi szőlőtelepet, majd 1899-ben a Mezőgazdasági Minisztérium alapított állami szőlőtelepet a jegyzői földeken. Február 15-én a község hét hold nagyságú földet vett haszonbérbe, amit 1909-ben tíz évvel meghosszabbítottak. Még 1910-ben is ez volt az egyetlen ilyen intézmény a vármegyében. Az állami vállalkozás hasznot hozott a községnek. Az első tíz évben szőlőművelő tanfolyamokat tartottak, a szőlők felújítása örvendetesen haladt előre. A kísérletezés 1913-ban fejeződött be, ekkor a Mezőgazdasági Minisztérium pénzühiány miatt felmondta a szerződést. (Jelli 1996: 299–300.)

Település	1895		1935	
	beültetett	parlag vagy kiirtott	beültetett	parlag vagy kiirtott
Biatorbágy	9	0	180	19
Budajenő	0	0	28	3
Budakeszi	17	19	64	9
Budaörs	93	0	531	5
Etyek	24	1	374	0
Páty	4	9	54	25
Perbál	8	100	43	12
Tök	2	152	32	14
Zsámbék	1	1	117	24

4. táblázat: A beültetett és a parlag vagy kiirtott szőlőterület nagysága 1895-ben és 1935-ben, hektárban számítva

(Szőlőtermelés községsoros... 1986: 176, 184–185, 221, 234, 236–237.)

Páty mellett a másik kiugró példa Etyek, itt azonban ellentétes folyamat zajlott le. A 20. század első felétől a legjelentősebb szőlőtermesztő településsé vált Buda-vidéken. Egyrészt Budaörs mellett a legnagyobb szőlőterülettel rendelkezett, másrészt a legbővebben termő fajtákkal.¹⁶⁹ Mindez viszont közel sem a legjobb minőséget jelentette. A szomszédos települések gazdái szerint valóban az etykieknek voltak a legszebben gondozott szőlők, de a minőség hagyott némi kívánnivalót maga után. *„Az etykieknek annyi boruk van, hogy az valami! Minőségre azonban nem ez volt a legjobb, ugyanis szőlők főleg lapos területeken helyezkedtek el, jobb boruk a gyúrói határ felé volt. A hegyi bor volt híres, Budakeszinek, Budaörsnek és Törökbálintnak volt híres bora.”*¹⁷⁰ A filoxérát követő gyors fellendülést éghajlat- és talajadottságainak köszönhette, a fő ösztönzést pedig egy addig nem ismert piaci értékesítési lehetőség, a magyar pezsgőgyártás megindulása nyújtotta, amelyhez a szükséges alapbor körülbelül 50%-át Etyek adta. Határa nedvesebb, laposabb, mint a többi Buda-vidéki szőlőtermelő településé. A budai borvidék filoxéra okozta pusztulása után a nedvesebb talajt kedvelő amerikai alanyok a száraz, meszes hegyoldalokban nem fejlődtek megfelelően, hozamuk elmaradt az elvárttól. Ezzel szemben Etyek lapos részein gyorsan megindult a szőlőtelepítés,

¹⁶⁹ „Ha vizet kértek, bort adtak, mert annyi volt.” (Andrásfalvy 1954b: 1.)

¹⁷⁰ Andrásfalvy 1954b: 5. Hogy valóban milyen savanyú lehetett az etyeki bor, jól mutatja, hogy ezt egy falucsúfoló is megőrizte. *In Edeck gibt es einen hohen Berg und sauren Wein, der Teufel will in Edeck sein. (Etyeken egy magas hegy van és savanyú bor, az ördög Etyeken akar lenni.)* (Márkus 1997: 100.)

ami bár később veszített jelentőségéből (németek kitelepítése), ennek ellenére mindmáig a borvidék legismertebb települése. Andrásfalvy Bertalan szerint ezt a folyamatot jól mutatja, hogy a 20. század első felében az etyeki gazdák felvásárolták Budajenő, Budakeszi és Telki nagy szőlőpréseit. A gazdasági, társadalmi változásokat figyelembe vevő német szemléletet mutatja, hogy az etyeki gazdák a fajták tekintetében is igyekeztek az új igényekhez alkalmazkodni. A direkttermők helyett áttértek a nagy szemű, kevés magvú, bőven termő *Freschkremple* (Budai Zöld) fajtára, amelynek savanyú, zöld színű borát a pezsgőgyárak vásárolták fel nagy mennyiségben.¹⁷¹ Ezt a fellendülést szemléletesen mutatja, hogy 1896 és 1944 között 1160 kataszteri hold szőlőt telepítettek Etyeken.¹⁷²

A filoxéra, ahogy Karikó János verse is mutatja, a tárgyi világra is hatással volt. A pusztulás valamennyi települést érintette, de a prэшázak és a pincék további sorsát nagyban meghatározta a szőlőrekonstrukció mértéke, valamint az épületek elhelyezkedése. Ott, ahol a szőlők többségét helyreállították, idővel újra használatba vették azokat, amelyek így visszanyerték eredeti funkciójukat. Ott, ahol csak kisebb területen telepítettek szőlőket, az épületek elhelyezkedésének volt meghatározó szerepe további sorsukat illetően. Ez legszemléletesebben Bia és Páty példáján mutatható be. Bián a prэшázak és a pincék a településtől távolabb fekvő szőlőhegyeken épültek fel. A művelési ág hanyatlásával az elhagyott építmények a lakóházaktól való nagy távolság miatt nem kaptak új szerepet.¹⁷³ Emiatt következhetett be az a nagymérvű pusztulás, amiről Karikó János beszámolt. Ezzel szemben Pátyon, ahol a település szélén lévő Pincehegy adott helyet a szőlőfeldolgozó és bortároló építményeknek, lehetőség volt arra, hogy új funkciót nyerjenek. Ennek köszönhető, hogy a pincefalu mind a mai napig eredeti állapotában őrződött meg egy olyan településen, ahol a filoxéra következtében szinte teljes mértékben elpusztultak a szőlőterületek, és a 20. század első felében mindössze egyharmaduk lett helyreállítva. Az új funkciók változatos képet mutattak. Az épületek egy részét más termények tárolására kezdték használni vagy pedig szükséglakásokká lettek átalakítva. Arra vonatkozó adatokkal nem rendelkezem, hogy pontosan kik költöztek ezekbe, de nem kizárt, hogy a megélhetésüket elvesztett, elszegényedő családok közül voltak olyanok, akik kénytelenek voltak megválni falubeli házuktól és pincéjükbe kellett költözniük.

Összességében elmondható, hogy a filoxéra jelentős pusztítást okozott, az egykori budai borvidék elvesztette jelentőségét. Természetesen a vészre az egyes települések nem egyformán reagáltak, ez az általam vizsgált területen is megfigyelhető. A leggyakoribb az volt, hogy a felújítás bizonyos mértékben megtörtént,

¹⁷¹ Andrásfalvy 1953a: jelentés.

¹⁷² Geng 2005: 179.

¹⁷³ A nyaralóknak, hétvégi házaknak történő átalakítások később kezdődtek meg.

a szőlőművelést tovább folytatták, de területi csökkenés lett a filoxéra következménye, a szőlőművelés gazdálkodás rendszerében betöltött szerepe megváltozott. Ezenkívül viszont szélsőséges, mind pozitív, mind negatív esetek is voltak. Az eltérő reakciókban a piaci viszonyoknak, a társadalmi szerkezetnek, az egyes települések gazdasági adottságainak volt meghatározó szerepe.

Andrásfalvy Bertalan kutatásai azt mutatják, hogy Buda-vidék több kisebb központ körül rendeződő vidékből keletkezett, amelynek egysége a 19. században még leginkább a szőlőművelés azonosságán nyugodott. Ebben azonban a filoxéra alapvető változásokat hozott. A vész következtében az egyes települések a gazdálkodás szerkezetének átalakítására kényszerültek. Az új utak megtalálásában kiemelkedő szerepet kapott a főváros, a 19. század utolsó harmadától ennek mindennapos szükségleteit ugyanis nagyrészt a környező települések igyekeztek kielégíteni. Ezután részben már a fővárostól való távolságuk szerint alakult a falvak és városok sajátos gazdasági élete. Egy-egy terményre specializálódó települések zónái alakultak ki, a szőlő és a bor a legtöbb helyen háttérbe szorult, a gazdák elsősorban saját igényeiket próbálták kielégíteni. A piachoz közelebb lévő települések intenzíven foglalkoztak virág- és gyümölcskertészettel, valamint tejtermeléssel, a takarmány- és kenyérgabona piacra hordása pedig a távolabb fekvő közösségek feladata lett.¹⁷⁴ A filoxéra utáni változások, az eltérő utak mögött a gazdasági lehetőségek kiaknázása mellett a társadalom szerkezete is meghatározó volt. Az egykor jelentős zsellérlakossággal rendelkező Budakeszin és Budaörsön a szántót, rétet, legelőt nem birtoklók számára nem adatott meg, hogy gazdálkodási szerkezetüket alapjaiban változtassák meg; így más utat kellett találniuk. Az elsősorban csak szőlőterülettel rendelkező volt budaörsi zsellérek a két lábon állást választották (a szőlő mellett az őszibarack nagyarányú termesztése), emellett a piaci lehetőségekhez alkalmazkodva a borszőlő helyett a csemege-szőlő művelésére tértek át.¹⁷⁵ A másik, egykor legnagyobb zsellérszámmal rendelkező település (Budakeszi) ezzel szemben más gazdasági irányváltásra kényszerült, ennek határa ugyanis sosem kedvezett annyira a szőlőnek, mint a budaörsi. Ők elsősorban a várossal való kapcsolatukat használták ki. Egyrészt a mezőgazdaságból már megélni nem tudó réteg a budapesti építkezéseken talált munkát, másrészt pedig felélénkültek a kereskedelmi kapcsolatok, a fő ágazat a tejelő szarvasmarhatartás, az ezzel összefüggő tejkereskedelem lett.¹⁷⁶ A főváros viszonylagos közelsége miatt a

---

¹⁷⁴ Andrásfalvy 2011: 357–359.

¹⁷⁵ Hasonló folyamat játszódott le a Szentendrei-szigeten és környékén. A sziget két települése, Pócsmegyer és Tótfalu (ma Tahitótfalu) a Duna jobb partján birtokolt területeket, ahol kiváló minőségű bor termett, de híres vörösbort készítettek Szentendrén is. A filoxérát követően viszont nem történt meg a helyreállítás, más gyümölcsökre tértek át. A Szentendrétől Dunabogdányig terjedő terület a bogvós gyümölcsök hazájává vált. A szamóca és az egres jelentős jövedelmet jelentett, nem érte meg a szőlő helyreállításával bajlódni. Pócsmegyer példáját lásd: Muskovics 2019: 46–68.

¹⁷⁶ Összefoglaló jelleggel lásd: Somlai 2017: 13–15.

milimári-tevékenység¹⁷⁷ beilleszthető volt a családi munkamegosztásba, a hajnali útnak indulás után már délben visszatértek a milimárik, így bekapcsolódhattak az egyéb munkákba. A földművelés rendszere tehát alapvetően nem változott meg, de a tejkereskedelem egy jelentős plusz bevételi forrást jelentett a családok számára.¹⁷⁸ Budaörs és Budakeszi példája jól mutatja, hogy a főváros melletti közvetlen fekvés, valamint a zsellérség egykori nagy száma lehetővé tette, hogy olyan termékekre specializálódjanak, amelyekhez a főváros közvetlen felvásárlóként szolgált, illetve amelyeknek nagy volt a munkaerőigényük.

Ellenpéldaként Páty és Tök említhető, ahol a 19. század első felében a jobbágyok és a zsellérek száma kiegyenlített volt. Emellett nagyobb határral is rendelkeztek, mint az előbb említett két település. Szintén jelentősebb szerepet töltött be a gabonaszállításban Perbál és Zsámbék. Nemcsak a főváros, hanem Budakeszi és Budaörs lakosságát is részben ez a négy település látta el.

A főváros közelsége a piaci lehetőségek mellett munkát is biztosított a lakosság széles körének. A környező településekről a 19. század végétől, a 20. század elejétől egyre nagyobb számban jártak fel dolgozni. Ez bizonyos szinten hozzájárult a mezőgazdaság szerepének csökkenéséhez. A társadalom foglalkozási szerkezetében bekövetkező ilyen irányú változásokat a statisztikai adatok is jól mutatják. (5–6. táblázat) Míg 1900-ban még minden vizsgált településen túlsúlyban voltak a mezőgazdasági dolgozók, addig 1930-ban már jelentős változások figyelhetők meg. A fővárostól távolabb fekvő, elsősorban gabonát termesztő települések (Páty, Perbál, Tök, Zsámbék) lakosai továbbra is mezőgazdaságból éltek. Ezzel ellentétben a Budapest közvetlen szomszédságában található, intenzív kultúrákra ráálló Budakeszi és Budaörs földművelésből élő lakosainak a száma fokozatosan csökkent. Ezzel párhuzamosan a napszámosok rétege is jelentősebb volt a többi településnél, illetve az intenzív kultúrákat egyre inkább már egyéb, elsősorban ipari munka mellett művelték. Jelentősen nőtt a mezőgazdaságot elhagyók száma Bián és Torbágyon is. Ebben nagy szerepe volt a vasútnak, amely lehetővé tette a főváros viszonylag könnyű megközelítését. Ennek köszönhető az is, hogy a közlekedésben nagyobb arányban dolgoztak az itt lakók. Mindez ahhoz vezetett, hogy Torbágyon már a háború előtt a szegényebbek is bér munkával műveltették szőlőiket. Elsősorban etykiekkel, akik számára a közlekedési feltételek nem tették lehetővé a fővárosi munkavállalást.¹⁷⁹

Összességében elmondható, hogy a filoxéra óriási csapást jelentett, a budai borvidék elvesztette korábbi szerepét, így a 19. század végén, a 20. század elején az egyes településeknek át kellett alakítaniuk gazdálkodásuk szerkezetét.

¹⁷⁷ Tejtermeléssel és kereskedelemmel foglalkozó paraszt-vállalkozó, illetve batyuzó tejkereskedő asszony. A *Milchmeier* tejtermeléssel foglalkozó gazdálkodó szóból ered.

¹⁷⁸ A budakeszi milimárik működésére lásd: Bednárík 2009.

¹⁷⁹ Andrásfalvy 1953a: jelentés.

Település	Kereső	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Közlekedés	Napszámos	Egyéb
Bia	1494	1158 (77,51%)	130 (8,7%)	32 (2,14%)	46 (3,08%)	6 (0,4%)	122 (8,17%)
Budajenő	418	327 (78,23%)	49 (11,72%)	4 (0,96%)	1 (0,24%)	5 (1,2%)	32 (7,65%)
Budakeszi	1884	954 (50,65%)	293 (15,55%)	69 (3,66%)	21 (1,11%)	404 (21,44%)	143 (7,59%)
Budaörs	3249	2136 (65,74%)	485 (14,93%)	77 (2,37%)	49 (1,51%)	378 (11,63%)	124 (3,82%)
Eryek	1712	1457 (85,11%)	139 (8,12%)	30 (1,75%)	4 (0,23%)	21 (1,23%)	61 (3,56%)
Páty	900	651 (72,33%)	106 (11,78%)	15 (1,67%)	5 (0,55%)	33 (3,67%)	90 (10%)
Perbál	786	576 (73,28%)	68 (8,65%)	10 (1,27%)	5 (0,64%)	72 (9,16%)	55 (7%)
Torbágy	639	530 (82,94%)	45 (7,04%)	13 (2,03%)	22 (3,44%)	0	29 (4,54%)
Tök	630	540 (85,71%)	44 (6,98%)	10 (1,59%)	1 (0,16%)	1 (0,16%)	34 (5,4%)
Zsámbék	1536	1002 (65,23%)	254 (16,54%)	70 (4,56%)	19 (1,24%)	40 (2,6%)	151 (9,83%)
Összesen	13 248	9331 (70,43%)	1613 (12,18%)	330 (2,49%)	173 (1,3%)	960 (7,25%)	841 (6,35%)

5. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1900-ban
(A Magyar Korona országainak... 1904: 194–195, 386–387.)

Település	Kereső	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Közlekedés	Napszámos	Egyéb
Bia	1475	612 (41,5%)	456 (30,91%)	68 (4,61%)	108 (7,32%)	37 (2,51%)	194 (13,15%)
Budajenő	412	294 (71,36%)	73 (17,72%)	10 (2,43%)	8 (1,94%)	0	27 (6,55%)
Budakeszi	2695	446 (16,55%)	1050 (38,96%)	126 (4,68%)	138 (5,12%)	436 (16,18%)	499 (18,51%)
Budaörs	4151	1780 (42,88%)	1623 (39,1%)	245 (5,9%)	87 (2,1)	171 (4,12%)	245 (5,9%)
Etyek	1625	1351 (83,13%)	168 (10,34%)	31 (1,91%)	10 (0,62%)	0	65 (4%)
Páty	1139	774 (67,95%)	175 (15,37%)	33 (2,9%)	37 (3,25%)	7 (0,61%)	113 (9,92%)
Perbál	787	621 (78,91%)	102 (12,96%)	20 (2,54%)	3 (0,38%)	0	41 (5,21%)
Torbágy	975	315 (32,3%)	405 (41,54%)	30 (3,08%)	75 (7,7%)	43 (4,41%)	107 (10,97%)
Tök	537	421 (78,39%)	59 (11%)	8 (1,48%)	2 (0,37%)	3 (0,56%)	44 (8,2%)
Zsámbék	1885	1154 (61,22%)	325 (17,24%)	64 (3,4%)	29 (1,54%)	15 (0,8%)	298 (15,8%)
Összesen	15 681	7768 (49,53%)	4436 (28,28%)	635 (4,07%)	497 (3,17%)	712 (4,54%)	1633 (10,41%)

6. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban
(Az 1930. évi népszámlálás... 1934: 10, 53.)

Míg korábban a szőlőművelés adta a vidék egységét, most ez bizonyos mértékben felbomlott, más-más termékekre specializálódtak a települések, ami gazdasági szempontból szoros kapcsolatrendszer eredményezett. Piacra termelő, egy-egy terményre specializálódó falvak zónái alakultak ki.

Annak ellenére, hogy a filoxéra pusztítása után a vidék szőlőművelése nem kapta vissza korábbi rangját, a helyreállításoknak köszönhetően mégis egészen a második világháborúig fontos szerepet játszott a gazdálkodás rendszerében, elsősorban az önellátás szintjén. Ezt szemléletesen mutatja a parlag és termő szőlők aránya. (4. táblázat) 1935-re, amellet, hogy a szőlőterület jelentősen megnövekedett, ezek többsége termővé is vált. A művelési ágat jelentősebb károk az első világháború alatt érték, az értékesítési nehézségek mellett állandó problémát okozott a munkaerőhiány. Ennek ellenére ezek az évek nem jártak olyan súlyos és drasztikus következményekkel, mint a második világháborút követő döntések. A trianoni elcsatolások következtében jelentős dombvidéki területeket és több, a piac számára fontos országrészt is elvesztettünk. A szőlő-borkereskedelemben ekkor jelentősebb szereppel bíró Budaörsöt és Etyeket viszont mindez nem érintette olyan mértékben, mint a borkereskedelemben élen járó borvidégeket. A csemegeszőlő és az őszibarack iránti kereslet továbbra is fennállt, az etyeki bort pedig igényelte a pezsgőgyártás. A művelési ágazat 20. század első felében fennálló stabilitását jól mutatják a területi adatok is. 1913 és 1935 között a szőlők nagyságában lényeges változás nem következett be, egyedül Budakeszin figyelhető meg nagyobb arányú csökkenés. (3. táblázat)

A németek kitelepítése és a 20. század második fele

A Buda-vidéki szőlőművelésnek a második világháború, majd a német kitelepítések és az államosítás vetett véget. A háborús évek hanyatlását jól mutatja a Pest-vármegyei-Budapestkörnyéki Hegyközségi Tanács iratanyaga.¹⁸⁰ A szőlőtermelést mellékfoglalkozásként említették, több település hordóhiányban szenvedett, a kádárok vashiány miatt nem mindig tudták teljesíteni a rendeléseket. A művelési ág válsága a békekötést követően még tovább mélyült, a németek kitelepítése a vizsgált települések többségében megpecsételte a szőlőművelés sorsát. Súlyos társadalmi változásokat eredményezett, hogy a nemzetiségi megoszlás egyik pillanatról a másikra teljesen átalakult. (7–9. táblázat) Az események emellett az élet minden területére kihatottak, a kitelepítés felbomlasztott egy jó kétszáz éve működő gazdasági és társadalmi szerkezetet, és súlyos veszteségeket okozott a népi kultúrában.

¹⁸⁰ MNL PML IX.303. A 19. század végén, illetve a 20. század első felében megalkotott törvények alapján létrehozott hegyközségek kutatására Mód László hívta fel a figyelmet. Csongrádi esettanulmánya jól mutatja, hogy a fennmaradt iratanyag „forrásértékkel rendelkezik, hiszen alapvető információkkal szolgálhat a szőlő- és borkereskedelem helyi viszonyainak a vizsgálata során”. (Mód 2014.)

Település	Népességszám	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3724	3411 (91,6%)	308 (8,27%)	3 (0,08%)	0	2 (0,05%)
Budajenő	1015	65 (6,4%)	950 (93,6%)	0	0	0
Budakeszi	6099	1761 (28,87%)	4318 (70,8%)	8 (0,13%)	1 (0,02%)	11 (0,18%)
Budaörs	9006	1897 (21,06%)	7105 (78,9%)	3 (0,03%)	0	1 (0,01%)
Etyek	4004	865 (21,6%)	3133 (78,25%)	4 (0,1%)	0	2 (0,05%)
Páty	2620	2596 (99,08%)	20 (0,76%)	0	0	4 (0,15%)
Perbál	2023	67 (3,3%)	1635 (80,8%)	321 (15,9%)	0	0
Torbágy	2277	618 (27,14%)	1653 (72,6%)	5 (0,22%)	0	1 (0,04%)
Tök	1299	1277 (98,31%)	21 (1,61%)	0	0	1 (0,08%)
Zsámbék	4437	1057 (23,82%)	3372 (76%)	8 (0,18%)	0	0
Összesen	36 504	13 614 (37,29%)	22 515 (61,68%)	352 (0,96%)	1 (0,002%)	22 (0,06%)

7. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1930-ban
(Az 1930. évi népszámlálás... 1932: 87, 173, 177.)

Település	Népességszám	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3794	3781 (99,66%)	4 (0,1%)	1 (0,03%)	0	8 (0,21%)
Budajenő	712	708 (99,44%)	4 (0,56%)	0	0	0
Budakeszi	6469	6437 (99,51%)	10 (0,15%)	7 (0,11%)	0	15 (0,23%)
Budaörs	7639	7579 (99,21%)	36 (0,47%)	9 (0,12%)	1 (0,01%)	14 (0,18%)
Etyek	3105	3094 (99,65%)	8 (0,26%)	1 (0,03%)	0	2 (0,06%)
Páty	2631	2624 (99,7%)	3 (0,15%)	0	0	4 (0,15%)

Település	Népességszám	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Perbál	1403	1272 (90,66%)	15 (1,07%)	116 (8,27%)	0	0
Torbágy	2290	2283 (99,7%)	7 (0,3%)	0	0	0
Tök	1262	1262 (100%)	0	0	0	0
Zsámbék	2606	2602 (99,85%)	2 (0,07%)	0	0	2 (0,07%)
Összesen	31 911	31 642 (99,16%)	89 (0,28%)	134 (0,42%)	1 (0,003%)	45 (0,14%)

8. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1949-ben

(https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php /Letöltve: 2019. szeptember 19./)

Település	Népesség 1941-ben	Nemzetisége	Anyanyelve	Kitelepítve, kitelepült	
		német		fő	százalék¹⁸¹
Bia	3820	56	390	226	5,9
Budajenő	976	519	871	655	67,1
Budakeszi	7322	2237	4632	3489	47,65
Budaörs	9814	7243	8448	8359	85,12
Etyek	4033	2307	3153	2612	64,77
Páty	2729	12	23	6	0,22
Torbágy	2582	708	1815	1222	47,33
Tök	1291	34	49	12	0,93
Zsámbék	4525	2751	3648	2966	65,55

9. táblázat: A kitelepített és a kitelepült németek száma¹⁸²

(Czibulka–Heinz–Lakatos 2004: 313, 317, 344.)

A németek erőszakkal történő eltávolítása az egész gazdálkodásra kihatott, de a változások mértéke eltérő volt az egyes ágazatokat tekintve. A legjelentősebb csapás a szőlőművelést sújtotta. Az új telepések nagy része olyan területekről érkezett, ahol ez a művelési ág nem volt jelentős, így nem sokan értettek a szőlőhöz. Hozzá nem értésüket jól mutatja az a történet is, amit Perbálon mesélt egyik adatközlőm. Egy idős gazdától hallotta, hogy mikor megérkeztek az új lakók, az egyik kiment a szőlő-

¹⁸¹ Az 1941-es népességszámhoz viszonyítva.

¹⁸² Perbál nem szerepel a listában.

be, mert épp a metszésnek volt az ideje. Mivel nem értett ehhez a munkához, összefogta a szőlőt és a tőke felett elvágta az egészet. „Annyit tudott, hogy tavasszal lemetszik, s olyan kicsi marad a szőlő. Tehát ennyire nem értettek hozzá.”¹⁸³ Természetesen voltak, akik tovább folytatták a szőlőművelést, és igyekeztek eltanulni a különböző technikákat, de az egyértelműen megállapítható, hogy a kitelepítések negatívan hatottak erre a művelési ágra, jelentősen lecsökkent a szőlők területe.¹⁸⁴ A kitelepítések szőlőművelésre gyakorolt hatásáról Andrásfalvy Bertalannál olvashatunk: „A legszembeszökőbb gazdálkodási-termelési változáson a szőlők mentek keresztül. A szőlőterület, présházak és bortermelés minőségi és mennyiségi romlása igen nagyméretű és szomorú.”¹⁸⁵ A második világháborút követő hanyatlást szemléletesen foglalta össze egyik adatközlője is: „Etyeken két gazdának régen több bora termett, mint most az egész határ.”¹⁸⁶ Ez számszerű adatokkal is alátámasztható. Az 1950-es évek derekán Etyeken a fináncok 750 hektoliter bort találtak, szemben az 1940-es évek százezer hektoliterével. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az 1946-ban kitelepített 790 család (83%) helyére jött új telepesek közül csak a Heves megyei Gyöngyöstarjánról és Kisanáról érkező ötven család értett a szőlőmunkához. A munkaeő és szakértelem hiánya, a hibás gazdaságpolitika következtében tíz év alatt több mint hétszáz kataszteri hold szőlő pusztult ki.¹⁸⁷ A hanyatlás viszont nemcsak a termelt bor mennyiségében és az épületek állagában mutatkozott meg, hanem az ahhoz kapcsolódó tárgyi világban is: a faeszközök egy jelentős részét eladták, eltűzelték.

A németek eltávolításával tehát mind a társadalom, mind a gazdálkodás, mind a népi kultúra szerkezetében drasztikus átalakulások zajlottak le. Ennek ellenére megállapítható, hogy az új lakók egy része megpróbált alkalmazkodni az új környezethez. Ezt mutatja az is, hogy több adatközlőm, akinek családja 1946-ban települt be azt mondta, hogy igyekeztek folytatni a szőlők művelését. A politikai események viszont ismét közbeszóltak, így nem volt elég idő arra, hogy kialakuljon a telepesek gazdálkodási rendszere, hogy a szőlőművelés abban elfoglalja helyét. Az 1950-es évektől meginduló kollektivizálás újabb változásokat okozott, és ezek az átalakulások is eltérő módon érintették a Buda-vidéki településeket. Hatásuk mind a mai napig érezhető.

¹⁸³ Saját gyűjtés – Perbál, 2013. március 11.

¹⁸⁴ A 3. táblázatban közölt adatokból egyértelműen nem állapítható meg, hogy mekkora területi csökkenést eredményezett a németek kitelepítése, az 1965-ös adatok ugyanis már a kollektivizálást követő állapotot mutatják. Ha viszont megnézzük, hogy mely településeken volt nagyobb mértékű a területvesztés, akkor egyértelműen látható, hogy a német közösségeknél esett vissza jelentősebben. Budajenőn szinte teljesen eltűntek a szőlők, de Budaörs, Perbál és Zsámbék is súlyos veszteségeket szenvedett. Ezzel szemben Pátyon és Tökön kismértékű növekedés figyelhető meg, míg az egykor németek lakta Torbágy és a főleg magyarlakta Bia egyesüléséből létrejött Biatorbágyon alig változott a szőlőterület.

¹⁸⁵ Andrásfalvy 1953a: jelentés.

¹⁸⁶ Andrásfalvy 1953b: 3.

¹⁸⁷ Ez az 1896 és 1944 között telepített szőlők több mint 60%-át jelentette. (Geng 2005: 179, 183.)

A termelészövetkezetek létrehozásával a szőlők egy részét elvették, ezek mértéke viszont jelentős eltéréseket mutat. Ez szemléletesen látható Budajenő és Tök példáján. A budajenői szőlők többnyire sík területeken feküdtek, így ezek alkalmasak voltak a tagosításra. Ezzel szemben Tökön a szőlőföldek nagyobb része magasabban, domboldalban volt található, amivel a szövetkezet nem tudott mit kezdeni. Ezért ezeket visszaadták tulajdonosaiknak, csak kisebb területeket vágtak ki. Ezen intézkedések hatása mind a mai napig érezhető. A szőlők elvételeivel Budajenőn a családi szőlőkre épülő kultúra szinte teljesen megszűnt,¹⁸⁸ Tökön viszont folytatódott, és ennek köszönhetően itt még ma is viszonylag nagy jelentősége van.

A többi településen, ahol bizonyos mértékben még megmaradtak a szőlők a 20. század második felére, szintén a területek fokozatos csökkenése, ezzel párhuzamosan a pincekultúra elhalása volt megfigyelhető. Ebben az elmúlt években történt változás, elsősorban azonban nem a szőlőket veszik újra művelés alá, hanem az épületek felújítását kezdik meg, amelyek ezt követően már egy egészen új funkcióban élnek tovább. Az 1950-es évektől végbemenő változások egyedül Etyeket érintették más módon, itt a hanyatlás helyett egy újabb fellendülés vette kezdetét 1955-ben. Ekkor alakult meg a Hungarovin Borgazdasági Kombinát Etyeki Szőlőgazdasága azzal a céllal, hogy megvalósítsa a hajdan virágzó etyeki szőlőkultúra rekonstrukcióját, továbbá az új, nagyüzemi jellegű telepítésekkel fokozottabb mértékben biztosítsa a pezsgőgyártás alapanyagát. Hétszáz kataszteri holdon indult meg a munka.¹⁸⁹ Etyek mellett még Budakeszin növekedett meg jelentősen a szőlőterület, itt a község határában, mintegy négyszáz hektáron a Kertészeti Egyetem Tangazdaságának volt szőlője. Itt azonban a magánkézben lévő szőlők teljesen eltűntek.

---

¹⁸⁸ A termelészövetkezet 1964-ben 47 kataszteri holdon gépi művelésre alkalmas szőlőt ültetett, 1975-ben pedig további ötvenet. (Simon–Szilágyi 1998: 53.)

¹⁸⁹ Geng 2005: 184.

A SZŐLŐ-BORKULTÚRA GAZDASÁGI ÉS SZAKRÁLIS JELLEGŰ ÉPÍTMÉNYEI

Az építmények rendszerezése

Kecskés Péter *Magyar Néprajzi Lexikon*ban megjelent szócikke értelmében szőlőhegyi épületeknek a szőlő- és borkultúrával kapcsolatos gazdasági építményeket nevezzük, amelyek a termesztés, feldolgozás és tárolás színhelyén, azaz a szőlőhegyen vagy a szőlőskertben állnak. Ezeknek az egyéni vagy közösségi használatban lévő épületeknek több csoportját is megkülönböztetjük rendeltetésük és építészeti megoldásuk szerint: szőlőkunyhó, szőlőbeli hajlék, prэшázpince, lyukpince, dézsmaház és dézsmapince, szőlőhegyi kápolnák és haranglábak.¹⁹⁰ A szőlőműveléssel és borászattal kapcsolatos tanulmányok elsősorban a szőlőfeldolgozás és a bortárolás építményeivel foglalkoztak és foglalkoznak napjainkban is. Ennek oka, hogy ezek a művelési ág legfontosabb, egyben legnagyobb számban előforduló épületei. Nincsenek igazán olyan munkák, amelyek akár Kecskés Péter, akár a helyi eredmények alapján csoportosították és részletesen mutatták volna be egy adott szőlőhegy építményeit, a kutatások többnyire mindig egy típusra terjedtek ki. Kutatásomban én is csak a prэшázakkal és pincékkel foglalkoztam részletesebben, a többi épülettípus vizsgálata túlfeszítette volna jelen munka kereteit. A szőlőhegy képéhez azonban ezek is szervesen hozzátartoznak, és bizonyos szinten az általam vizsgált épületekkel is összefüggnek: a szakrális emlékek szerepet játszottak a teljes közösséget érintő szokásokban, a dézsmapincék mintául szolgálhattak a jobbágyi-paraszti építkezéshez. Mindezek miatt, ha csak röviden is, de említést kell tenni róluk.

A Kecskés Péter által felsorolt épületek alapvetően három nagyobb csoportba oszthatók. Egyrészt beszélhetünk a szőlőkben álló kezdetleges kunyhókról, másrészt a szakrális építményekről, harmadrészt pedig a feldolgozó és tároló épületekről. Ezeken belül meg kell különböztetni a kisebb, egykor jobbágyi, később paraszti, valamint a polgári és kismemesi tulajdonban lévő pincéket, másrészt az egyházi és világi birtokosok által használt dézsmapincéket. A menedékhelyül szolgáló kunyhókon, a szakrális építményeken, valamint a feldolgozókon és a tárolókon kívül viszont egyéb épületek is megtalálhatók a szőlőhegyeken, például a csőszkunyhók. Emiatt szükségesnek tartom a rendszerezésbe egy negyedik típus (egyéb gazdasági jellegű építmények) bevezetését.

A szőlőhegyi épületek vizsgálata során még egy fontos szempontot figyelembe kell venni. A Kecskés Péter által felsorolt építmények elhelyezkedésében van egy lényeges különbség. Míg a szőlőbeli kunyhók mindig, a szakrális emlékek pedig

¹⁹⁰ Kecskés 1982.

többnyire a szőlőhegyen álltak, addig a présházak és a pincék sok esetben nem ott épültek fel. A szőlőhegyi épületek vizsgálata során tehát mindenképp meg kell nézni, hogy ezek előfordulnak-e a településen belül vagy a belterület szélén. Buda-vidéken ez utóbbi két elhelyezkedési forma is jellemző, a szőlőhegyi építmény terminus használata tehát félrevezető lenne. Helyette a szőlő-borkultúrával kapcsolatos építmények megnevezést tartom célszerűbbnek. Szintén fontos megjegyezni, hogy bár épületekről van szó, a szakrális funkciót betöltő csoportnál talán a szakrális emlékek megnevezés a pontosabb, a szobrok, keresztek, képoszlopok ugyanis szintén szerves részét alkották a szőlőhegyeknek.¹⁹¹

Dézsmapincék

A dézsmapincék kutatását a néprajzi irodalom sokáig elhanyagolta. Bakó Ferenc hívta fel a figyelmet a kutatások hiányára, aminek szerinte elsődleges oka az volt, hogy *„a téma a történelem és segédtudományai érdeklődési körén kívül esett, a néprajz pedig a népi építményekre korlátozta figyelmét”*.¹⁹² Az 1990-es évek elején az uradalmi pincék kutatása, pontosabban nem kutatása tehát tipikus példája volt azoknak a feladatoknak, amelyek elsikkadtak a különböző szaktudományok között. Sajnos a helyzet most sem más, az uradalmi pincék szélesebb körű vizsgálata mindmáig várat magára. Ez azért probléma, mert az évszázadokon át a dézsmaborok tárolását szolgáló építmények a legkorábbi bortárolók lehetnek, nem egyszer középkori eredetűek, és mintául szolgálhattak a kisebb termelők később létrehozott pincéihez. Ezek elsősorban méretükben tűntek ki, építésmódjukban viszont többnyire megegyeztek a jobbágyi, polgári, kisnemesi tulajdonban lévőkkel.

Zsámbékon a francia származású Aynard lovag leszármazottjai építették fel 1220 körül a késő román, kora gótikus bazilikát a mellette álló premontrei kolostorral együtt. Ez utóbbi a 15. században leégett, majd Mátyás király 1475-ben a pálosok kezelésébe adta. A templom sorsát egy 1763-as földrendés pecsételte meg, melynek során leomlott az északi hajó boltozata és oldalfala. A romok jelentős részét elhordták, a 19. század végén kezdték meg az állagmegóvási munkákat. 1934-ben tárták fel a templom északi részéhez csatlakozó kolostor falrészleteit, amit a pálosok építettek, mikor megkapták a birtokot. Mára ebből az épületből egy dongaboltozatos terem, a hajdani refektórium, az alapfalak, valamint a kolostorhoz tartozó pincerendszer maradt meg.¹⁹³ E legutóbbiról pontos adatok

¹⁹¹ Vargha László a magyar népi műemlékekről szóló tanulmányában az épületek csoportosításánál az egyházi jellegű épületekhez sorolta a feszületeket, kegyoszlopokat, szobrokat, fejfákat, kopjafákat, sírkereszteket is. (Vargha 1955: 50.)

¹⁹² Bakó 1996: 17.

¹⁹³ <http://romtemplom.hu/> (Letöltve: 2019. augusztus 5.)

nem állnak rendelkezésre, de abból adódóan, hogy a terület birtokosai a pálosok voltak, akiknek járt a bordézsmá, valószínűsíthető, hogy azt a kolostor pincéjében tartották, tehát ez volt a település dézsmapincéje. A volt kolostorpince mellett még további két uradalmi pincéről tudni Zsámbékon. Az egyik a település egyetlen régi, egyemeletes háza mögött és alatt található. Martin Anton Jelli szerint ez lehetett az uradalmi kádár háza. A másik pincét a vár nyugati oldalára helyezte, amit 1905-ben, a mányi serpentinút építéskor temettek be.¹⁹⁴

Még ma is látható a Zichyek uradalmi pincéje Budaörsön. A család 1659-től birtokolta a települést és környékét, aminek egy részét (Csikpuszta, Budakeszi és Budaörs) Zichy Péter zálogba adta. Ezt felesége, Bercsényi Zsuzsanna váltotta vissza 1719-ben. A grófné Budaörsön kezdte meg az uradalmi központ kiépítését. Bevételeinek jelentős része származott a szőlőművelésből, amit az is bizonyít, hogy a kastélyal egyidejűleg hatalmas boltíves pincét építtetett, amelyhez prэшáz is tartozott.¹⁹⁵

Budaörshez hasonlóan Budakeszin is jelentős szerepre tett szert a szőlőművelés. A 18. században két fő szőlőtermő területe volt a településnek: az egyik Makkosmárián, a másik a mai Vadaspark területén. Ezeken viszonylag nagy mennyiségű bort termeltek, amit a dézsmaborokkal együtt megfelelő helyen kellett tárolni. Emellett értékesítési, borkimérési helyekre is szükség volt. Ennek céljából két uradalmi épületet is kialakítottak, az egyiket Makkosmárián, a másikat pedig a mai Városháza helyén.¹⁹⁶ (1. kép) Ez utóbbiban fogadó, mézáróslak, prэшáz és pince is helyet kapott. E legutóbbi, átalakított formában, de még ma is látható.¹⁹⁷

Az utolsó dézsmapince, amelyről pontosabb adatok is fennmaradtak, a pátyi, amit a helyiek *Bruncvik-pincének* neveztek.¹⁹⁸ (2. kép) Az egykor a telki apátság tulajdonát képező pince a háború alatt a Hoffmann Gépgyár raktára lett. Alkatrészeket, gépszírt, petróleumot, benzint tároltak benne. A háború végén felgyújtották az épületet. Ennek során prэшáza megsemmisült, Hofer Tamás 1952-es gyűjtése során már csak a falakról készített felvételt.¹⁹⁹ Az 1950-es években a pincének a termelészövetkezet lett a tulajdonosa, burgonyát és marharépat tartottak benne, az 1990-es években pedig gombát. A pince három párhuzamos ággal rendelkezik, melyek két helyen is összeköttetésben állnak egymással. A járatok szélessége akkora, hogy lovaskocsival meg lehet bennük fordulni. A pátyi dézsmapince szép

¹⁹⁴ Jelli 1996: 309.

¹⁹⁵ Az uradalmi épületek tervrajzait lásd: MNL OL T1. 201/1–2, T62. 1/1, 188/2. A témával részletesebben Filipszky István foglalkozott: Filipszky 2004–2005. Budaörsön a Zichyeknek más pincéik is voltak, de ezek kisebb jelentőséggel bírtak. Lásd: Hauser 1989: 56–57.

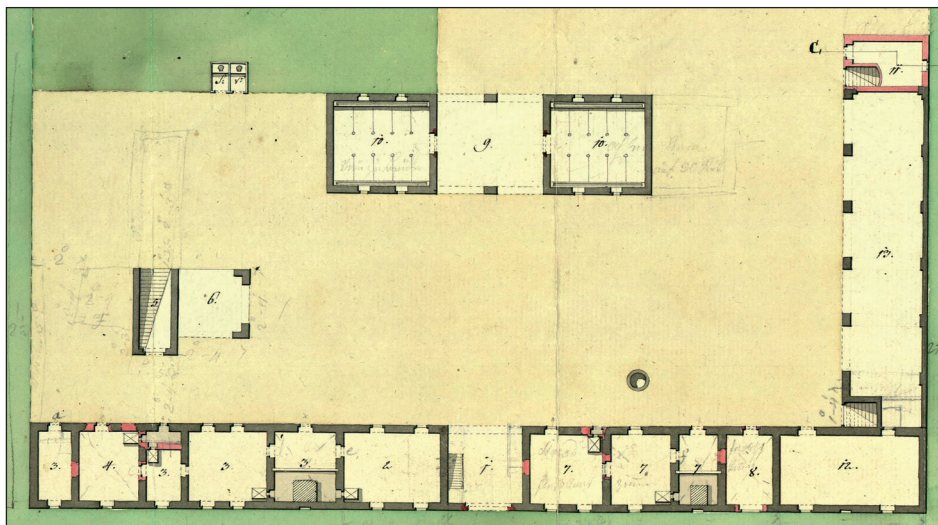
¹⁹⁶ A Fő utcai uradalmi épület rajzát lásd: MNL OL T1. 196/1, 196/2, T62. 1403.

¹⁹⁷ Az egykori uradalmi pince egyben jól mutatja azt is, hogy a bortárolók napjainkban mennyire változatos funkciót tölthetnek be. A *Rathauskellernek* nevezett épület táncstúdióként, rendezvényhelyszíneként üzemel. (<http://rathauskeller.hu/bemutakozas/Letoltve>: 2019. augusztus 6.)

¹⁹⁸ NM EA F 102898.

¹⁹⁹ NM EA F 102898.; Hofer 1952b: 5.

1. kép: A mai Városháza helyén álló egykori uradalmi épület alaprajza.
11-es számmal a pincelejáratot, 12-essel a prэшázat jelölték.
(MNL OL T62. 1403.)

példája annak, hogy az uradalmi pincék hatással voltak a később kialakult kisebb társaikra. A mellette álló paraszti pincékhez hasonlóan boltozott prэшázzal rendelkezett, de mérete jelentősen meghaladta a Pincehegyen található többi épületét.

Levéltári adatokból tudni, hogy Bián is voltak uradalmi prэшázak, ahova a szomszédos torbágyiak is hordták a mustot. Bia úrbéri peranyagában maradt fenn egy levél a torbágyi jobbágyoktól, amelyben azt írták, hogy szüret alkalmával „az Meltóságos Uradalomnak járandó Must Dézmáját Robotba tartozzuk Biára az uradalmi Prэшázakba vinni”.²⁰⁰ Az épületről további adatokat nem sikerült találni. Szintén csak egy rövid utalásból tudni a budajenői dézsmapincéről.²⁰¹ Kevés információ maradt fenn az etyeki káptalani pincéről (*Orbán-pince*) is, mely az 1820-as években épült. A 45 méter hosszú, öt méter széles bortároló helyiség jól mutatja, hogy elsősorban a méretben mutatkozott meg a vagyoni különbség.²⁰² Ebből adódik a téglaboltozás is, a paraszti pincékben ez csak a 19. század végén jelent meg.²⁰³

²⁰⁰ MNL PML IV.165a. Bia úrbéri pere. A torbágyi telkes jobbágyok írása.

²⁰¹ A tizedből származó hasznót az uradalom szőlészetének kiterjesztésére és az uradalmi prэшáz felújítására fordították. (Simon–Szilágyi 1998: 35.)

²⁰² Geng 2005: 186.

²⁰³ Az egyházi és világi birtokosok által épített, a dézsmabor tárolására szolgáló pincék nagyságuknál fogva boltozottak voltak, amit mesteremberekkel készítették el.

2. kép: Az egykori uradalmi pince Pátyon. Mellette régen burgonya tárolására szolgáló pincék álltak, de ezeket az 1950-es években megszüntették és betömték.

(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

Szőlőbeli kunyhók és a szőlőhegy egyéb gazdasági jellegű épületei

A szőlőbeli kunyhókat, a szőlőhegyek legegyszerűbb, ideiglenes, sokszor felmenő fal nélküli építményeit azért készítették, hogy esőtől védjenek és munkaeszközöket tároljanak bennük. Az egyterű, kezdetben tüzelő nélküli, néha földbe süllyesztett hajlékokat szükséganyagokkal – náddal, sással, fűvel – fedték, gyakran oldalfalakkal sem rendelkeztek. Később tartósabb, felmenő fallal rendelkező példányaik is megjelentek, így a kunyhóknak az ország különböző területein eltérő formái alakultak ki.

A szőlőbeli hajlékok azokon a területeken, ahol nem a szőlőparcellák végén alakultak ki a présházak és a pincék, jelentősebb számban voltak jelen. De abban az esetben is, ha a szőlőhegyen helyezkedtek el az épületek, előfordulhattak, hisz egy gazdának sokszor több helyen is volt szőlője, amelyekhez nem minden esetben tartozott présház és pince. A szőlőbeli

kunyhók a szőlő-borkultúrához kapcsolódó építmények közt a legkezdetlesebbek voltak, és talán pont ezért, kutatásukra nem fektettek jelentős hangsúlyt – kivéve az Alföldön, ahol kezdetben szinte kizárólagos építményei voltak a szőlőskerteknek és szőlőhegyeknek.²⁰⁴ Kezdetlegesek voltak miatt viszont mára elpusztultak, így nagyon nehéz bármilyen adatot is összeszedni ezek történetével, funkciójával, formájával kapcsolatban.

A Buda-vidéki településeken a szőlőbeli kunyhók már nem találhatók meg, de a korábbi évtizedekben ismertek voltak.²⁰⁵ A többnyire fából készült épületek szerszámtárolásra, pihenésre szolgáltak, de rossz idő esetén búvóhely szerepet is betöltöttek. Az adatközlők emlékei már inkább a 20. század második felére vonatkoznak, de lehetséges, hogy a század első felében még ennél kezdetlegesebb, a borvidék más területein ismert kunyhók is lehettek.

A prэшázak és pincék, valamint a szőlőbeli kunyhók mellett még egyéb gazdasági funkciót betöltő épületek is előfordulhattak a szőlőhegyen. Ezek – az előbb említett típusokkal szemben – kevésbé voltak általánosak, nem minden településen fordultak elő, számuk is jóval alacsonyabb volt. Vizsgált területemen egy ilyen épülettípusra van adatom. A szőlők őrzésével megbízott csőszök számára a határ több pontján csőszkunyhókat építettek. Többségük mára elpusztult, egyedül Etyeken van meg kettő.²⁰⁶ Itt egyhelyiséges, valamennyire földbe mélyített épületeket alakítottak ki.²⁰⁷ A boltozott prэшázakkal megegyező módon épültek: kőfallal rendelkeztek, kővel boltozott tetejüket földdel borították be. (3. kép)

²⁰⁴ Példaként lásd: Andrásfalvy 1965.; Varga 1975.; Dám 1979.; Buczkó 1992. Ezek közül is kiemelendő Andrásfalvy Bertalan sárközi, valamint Varga Gyula érmelléki vizsgálata, akik a szőlőkunyhók fejlődésére, alakulására is nagy hangsúlyt fektettek. Ennek során bemutatták, hogy az eredetileg egyhelyiségű, menedékhelyül és eszköztárolóul szolgáló épületek hogyan fejlődtek feldolgozó- és tárolóhelyekké.

²⁰⁵ A Buda-vidékkel szomszédos bortermő területeken több párhuzamot is találni. A Velencei-hegységben azoknál a parcelláknál, ahol nem volt prэшáz és pince, általános volt a szerszámos kamra, ami rossz idő esetén egyben menedékhelyet is jelentett. Ezek nádból vagy venyigéből készültek, Lukács Lászlónak az 1970-es évek végén még sikerült ilyen fotóznia. (Lukács 1978: 300.) Szintén megfigyelhető volt az egykori budai borvidékhez tartozó Pócsmegyeren. Egy 1952-ben készült fotón szalmával fedett, vázát tekintve gallyakból, illetve vékonyabb fatörzsekből készült szőlőkunyhót örökítettek meg. (NM EA F 103860.)

²⁰⁶ Etyeken minden dűlőnek külön csősze és csőszkunyhója volt. Ma ezek közül az egyik a Hercegföldeken, a másik a Vérti-dűlőben látható.

²⁰⁷ Meg kell jegyezni, hogy az alföldi szőlőskertek csőszkunyhói sokszor nem tértek el formájukban, szerkezetükben a területre jellemző szőlőbeli kunyhóktól. Itt azonban ez utóbbiak nemegyszer hosszabb-rövidebb ideig történő kinntartózkodásra is szolgáltak. Ezzel szemben Buda-vidéken a szőlőbeli kunyhók ilyen funkciót nem töltöttek be, szemben a csőszkunyhókkal, amelyeket emiatt masszívabban kellett kialakítani.

3. kép: Csőszkunyó az etyeki Vérti-dűlőben
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

Szakrális emlékek

A szélesebb társadalmi rétegek, a polgárság és a parasztság körében elsősorban azoknak a szenteknek a kultuszát lehet megtalálni, akik valamiképpen az élet egzisztenciális helyzeteihez kapcsolódnak. A különböző halál- (Mihály, Rafael) és betegségpatrónusok (Balázs, Dénes) mellett különösen nagy volt a jelentőségük a jószág- (Lénárd, Vencel) és időjárás-patrónusoknak is.²⁰⁸ A gazdálkodó nép állandóan ki volt szolgáltatva az időjárás körülményeinek, így a jó termés érdekében az égiekhez fohászkodtak, tőlük kértek áldást munkájukra. A település területének, határának, lakóinak védelme érdekében szobrokat, kápolnákat emeltek tiszteletükre, hogy közbenjárásuk által védve legyenek a külső eredetű bajtól, csapástól. Az egyes közösségek életében ezek az óvó-védő célzattal állíttatott szakrális objektumok a vallásos élet fontos színterei voltak, de emellett, mint népi építészeti, művészettörténeti emlékek is fontosak, illetve szoros kapcsolatban álltak a természeti környezettel is.²⁰⁹

²⁰⁸ Tüskés 1984: 147.

²⁰⁹ Vallás és környezet kapcsolatának kutatástörténetében a térbeli objektumok, a szakrális építészeti és művészeti alkotások kapták ez ideig a legnagyobb figyelmet. A keresztek, szobrok és más szabadtéri szakrális építmények több vonatkozásban is szoros kölcsönhatásban állnak az őket magába foglaló tájjal. A szakrális objektumok és a természeti környezet kölcsönös kapcsolatáról részletesebben lásd: Bartha 1990: 219.

A települések határában legnagyobb számban előforduló szakrális objektumok a keresztek. Ezek létrejöttének számos oka lehetett, melyet sokszor nem is ismerünk.²¹⁰ Nagy számban fordultak elő a vizsgált települések szőlőterületein is, de állításuk körülményeire a legtöbb esetben nem sikerült fényt deríteni.²¹¹ A szőlő-borkultúrával egyértelműen a biai Orbán-kereszt hozható kapcsolatba, de ennek története sem ismert.

Más a helyzet a határ többi szakrális emlékével. Az utak mentén, a dűlőkben álló feszületekkel sok tekintetben párhuzamos, vagy azzal azonos funkciókat látnak el a vallás és a tér kölcsönhatásának viszonylatában a szabadtéri szobrok, kápolnák, szentképek, de jelentésük kevésbé univerzális. Szorosabb összefüggést mutat az ábrázolt szent kultuszával, ezen belül pedig sok esetben a tágabban értelmezett ökológiai tényezőkkel.²¹² Jelentős különbséget jelent a keresztekkel szemben, hogy ezeket minden esetben a határt, az adott termést óvó-védő céllal hozták létre.²¹³ Az ilyen jellegű szakrális emlékek az általam vizsgált területen is ismertek, de egy részük már elpusztult. Összességében viszont megállapítható, hogy Buda-vidék a szőlő-borkultúrához kötődő szakrális emlékekben szegény terület. Lukács László Velencei-hegységben végzett kutatása során úgy látta, hogy a dunántúli szőlőhegyek szakrális emlékekben gazdagok, de az általa vizsgált terület nem. Ő ezt a református lakossággal magyarázta.²¹⁴ Az általam kutatott települések közül csak Páty és Tök volt református, a többi katolikus németek lakták.²¹⁵ (2. táblázat) A vallási megoszlás tehát nem szolgál magyarázatul a védőszentkultuszra, így ezzel kapcsolatban csak feltételezésekbe bocsátkozhatom. A német kitelepítések miatt jelentős pusztulás következett be a szőlőkultúrában, mind a művelési ág jelentőségét, mind a tárgyi emlékeket tekintve. Miután Budaörsről és Perbálról is csak elpusztult Orbán-szoborról tudni, lehetséges, hogy a védőszent kultusza a kitelepítéseket követően szűnt meg, illetve az is elképzelhető, hogy a 20. század első felében még kapcsolódott a szent emléknapijához valamilyen közösséget érintő szokás, aminek viszont ma már az emléke sincs meg.

²¹⁰ Keresztek állításának okai: falvak bejáratának jelzése; temetőkereszt; templom mellé állított kereszt; engesztelő kereszt (például halott emlékére); hálaadó kereszt; fogadalomból állított kereszt; betegség és járványok idején állított kereszt; kereszt, amelyet a család kegyes felajánlás révén állított; mágikus jelentőségű helyekre és keresztutakra a gonosz erők távoltartására állított kereszt. (Bartha 1990: 219.)

²¹¹ A szakrális emlékek terén további kutatási irányt jelenthetnek a Historia Domusok, a canonica visitatiók, valamint az egyes települések egyházmegyei levéltárakban őrzött iratanyagai.

²¹² Kivételt képez az egykori Torbágy szőlőhegyén álló fogadalmi kápolna, amit a hagyomány szerint egy szélvihar emlékére építettek. (NM EA F 112453.)

²¹³ „A szabadtéren – vagy templomban – álló szenteket ábrázoló szobrok tiszteletéről, a hozzájuk kapcsolódó kultuszról általában elmondható, hogy fennállásuk alatt végig szoros kapcsolatban állnak az életnek az oltalmuk alá rendelt területével, a paraszti kultúrában főként a gazdasági élet egyes ágaival, a betegségekkel, a külső és belső veszedelmekkel. Ezzel szemben az út menti, határbeli keresztek általánosabb célúak, még akkor is, ha állítatásuk valamely konkrét eseményhez kapcsolódik.” (Bartha 1990: 222.)

²¹⁴ Lukács 1978: 302.

²¹⁵ Vallás és nemzetiség tekintetében leginkább Bia volt kevert, itt együtt éltek a római katolikus németek és a református magyarok.

Szent Orbán kultuszát eddig öt településen sikerült megtalálni: Bián, Budaörsön, Etyeken, Perbálon és Zsámbékon, de e legutóbbin szakrális emlékről nincs adat. Etyeki kultuszával Lukács László foglalkozott részletesebben.²¹⁶ Itt ma három Orbán-szobor látható. Az egyik az Öreg-hegyen, a másik a Vérti-dűlőben (4. kép), a harmadik pedig az Újhegyi pincesoron. E legutóbbit Veréb Antal készítette saját pincéje elé 1981 májusában. Az öreghegyi Orbán-szobrot 1816-ban Szeitzam Antal és utódai állíttatták szőlőjükben. Ez az 1980-as évek végére megrongálódott, fej és kéz nélkül állt,²¹⁷ de azóta helyreállították. A Vérti-dűlőben található szobor német nyelvű táblája Lukács László gyűjtésekor már olvashatatlan volt. 2002-ben a Hungarovin Rt. helyezett rá új táblát, amin 1816-os állítási dátumot jelöltek meg.

4. kép: Az öreghegyi Szent Orbán-szobor Etyeken
(Fotó: Czabán Dávid, 2019.)

²¹⁶ Lukács1988: 106–107.

²¹⁷ Felirata: *Zur Ehre des allerhöchsten Gottes und seines getreuen Dieners heiligen Urbanus gewidmet durch Anton Szeitzam und seine Nachgenger A. 1816.* (A legmagaságosabb Isten és hű szolgája Szent tiszteletére állíttatták Szeitzam Antal és utódai az 1816. évben.) (Lukács 1988: 106.)

Szent Orbán-szobor állt Perbálon is. A vízimalomnál, az egykori Tienemer úton volt található. Elpusztulásának körülményeiről semmit sem tudni.²¹⁸

Nem látható már a szent szobra Budaörsön sem. A canonica visitatiokból anynyi derül ki, hogy 1889-ben Kreis Ottokár állíttatta, és 1933-ban jó állapotban volt.²¹⁹ A szobor a nyugati határ közelében állt. Az 1940-es évek végén bontották le, amikor az Ipari Szerelvény és Gépgyár felé vasútvonal épült, amelynek útjában állt. Ledöntött részei sokáig a töltés oldalában hevertek, de helyreállítására senki sem gondolt, így azok szép lassan elkallódtak.²²⁰

Szintén Budaörssel kapcsolatos adat, hogy a filoxéra pusztításától kezdve Havi Boldogasszony ünnepén (augusztus 5.) a papság vezetésével az 1808-ban épült Starentanz-kápolnához vonultak a hívők.²²¹ (5. kép) Ez a mai Farkasréti úton áll, nevét az ottani dűlőről kapta (Starentanz = seregélytánc), amin régen jórészt szőlőt műveltek.²²²

5. kép: A budaörsi Starentanz-kápolna
(Fotó: Czabán Dávid, 2019.)

---

²¹⁸ Jelli 1988: 67.

²¹⁹ Vass 2002: 196.

²²⁰ Hauser 1985: 131.

²²¹ Bonomi 1933: 60.

²²² Egykor fészület is volt a kápolna mellett, de ma már nincs meg. Állítólag egy 1920-as években történt tragédia miatt állították. Egy asszony ment haza a szőlőből a kisgyerekével, amikor a kápolna melletti fába belecsapott a villám. A gyermek meghalt. (Boross-Várhegyi 2010: 36.)

A SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORTÁROLÁS ÉPÍTMÉNYEINEK ELHELYEZKEDÉSE

A szőlőfeldolgozás és bortárolás épületeivel találkozhatunk a külső határban, vagy függetlenül a szőlőhegytől, vagy a szőlőhegyen. Előfordulhatnak a lakott terület szélén és a településen belül is, vagy a lakótelektől függetlenül, vagy a lakótelken. Állhatnak magányosan vagy csoportosan, alkothatnak pincsort vagy pincefalut. Ez a változatos elhelyezkedés nemcsak egy-egy tájegységen, egy-egy kisebb település-csoporton belül mutatkozhat meg, hanem sokszor egy településen is megfigyelhető.

A tájegységek vagy települések közötti eltérésekre még alapvetően magyarázatul szolgálhatnának a földrajzi adottságok, ugyanakkor az egy településen belül megfigyelhető többfajta elhelyezkedési módnál már felvetődik a kérdés, hogy ezek mellett egyéb tényezők is szerepet játszottak-e. Esetleg a vagyoni helyzet alapján különültek el? Vagy a gazdaságok eltérő berendezkedésével magyarázható a sokszínűség? Ezekre a kérdésekre ma már nehéz választ adni, a prэшázak és pincék építési ideje ugyanis az emlékekkel nem érhető el és levéltári források is csak szórványosan maradtak fenn. Buda-vidéken eddig egyedül Torbággal kapcsolatban sikerült olyan adatot találni, ami magyarázatot ad arra, hogy a határ egy részén miért nem építettek prэшázakat és pincéket. 1846. október 16-án gróf Slavniczai Sándor Móric és a torbágyi lakosok egyezséget kötöttek. Ennek értelmében a határban fekvő uradalmi szántó egy részét a gróf szőlőültetésre adta bérbe. Előírták viszont, hogy *„Épületekkel a szőlő kiültetésére által engedett uribirtok nem terhelhetetik, különben váltsági díjra az uradalomtól a vevők nem számolhatnak”*.²²³ Konkrétan azonban ez sem magyarázza meg azt, hogy Torbágyon miért a lakótelken alakították ki ezeket a gazdasági építményeket, hisz csak egy adott területen volt tiltva az építkezés.

A kérdés megválaszolását nehezíti az is, hogy ezt a témát a kutatók általában csak röviden érintették, többnyire szűkszavúan megjegyezték, hogy a prэшázakat és a pincéket a település vagy a határ mely részén építették fel, mindezek mögött pedig általában természeti és földrajzi okokat kerestek.²²⁴ Ahogy azonban azt Buda-vidék is mutatja, a kérdés ennél jóval összetettebb. A topográfiailag változatos kép ugyanis azt mutatja, hogy a hely kiválasztásánál több tényezőt is figyelembe kellett venni, amelyek együttesen befolyásolták az építési módokat és az épület típusokat.²²⁵

²²³ MNL PML IV.165a. Bia úrbéri pere. Slavniczai gróf Sándor Móric és a torbágyi lakosok egyezsége, 1846. október 16.

²²⁴ A természeti adottságok meghatározó szerepéről olvashatunk Lukács László Velencei-hegység településeiről írott tanulmányában is. (Lukács 1978: 300.)

²²⁵ Példaként lásd: Bakó 1989–1990: 481, 1993: 144.

A kérdés vizsgálata azonban a funkció szempontjából is lényeges, az épületek helye hatással volt a munkában és társadalmi életben betöltött szerepükre.

Prэшházak és pincék a szőlőhegyen

Az első típusba azok a települések tartoznak, ahol a prэшházakat és pincéket a településtől távolabb, a szőlőhegyen építették fel. Ezek alkothatnak sorokat. Etyeken az Öreghegyi és Újhegyi pincesoron egy parcellához többnyire egy épület tartozott, így a prэшházak általában nem épültek szorosan egymás mellé. Azonban a szőlőktől függetlenül is kialakulhattak összefüggő sorok, például egy alkalmas mélyút oldalában. Ennek legszebb példája a zsámbéki Mélyúti és Szuszogó pincesor. (6. kép)

6. kép: A zsámbéki Szuszogó pincesor szorosan egymás mellé épített szőlőfeldolgozó és bortárolói
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

A határban történő elhelyezkedés másik formája, amikor a szőlőhegy távolabbi részein, az egyes parcellák végén építettek prэшházakat. Mivel többnyire más elhelyezkedési forma is ismert volt, a legtöbb szőlőhegyen a múlt században is csak kis számban voltak jelen ezek a szórtan fekvő határbeli építmények, a

7. kép: Présház egy töki szőlő végében
(Szabó Zoltán tulajdona)

távolabbi parcellák többségéről lovaskocsival hordták be a termést. (7. kép) Ezt az elhelyezkedési formát azért tartották célszerűnek, mert a feldolgozás helyben történt,²²⁶ ugyanakkor ezek a présházak kevésbé voltak biztonságosak. Ilyen elszórtan elhelyezkedő épületek még ma is láthatók Etyeken, Tökön, Zsámbékon és Biatorbágy egykori biai részén. Ez utóbbit azért is érdemes kiemelni, mivel a vizsgált települések közül ez volt az egyetlen, ahol sem a település szélén, sem a lakótelkeken nem épültek présházak és pincék, azokat mindig a szőlőhegyen, ha tehették, az egyes parcellák végében alakították ki.

Csoportosan elhelyezkedő épületek a lakott területen és annak határán

Buda-vidéken a legelterjedtebb forma, amikor az épületek a lakott területen vagy közvetlenül annak határában állnak. Fontos azonban megjegyezni, hogy e két

²²⁶ Érdekességként említhető meg, hogy bár a 19. századi szőlészeti-borászati szakirodalomban rendszeresen foglalkoztak a pincék építésével, az épületek elhelyezkedésére nem tértek ki. Egyedül Tersánczky Józsefnél olvashatunk ezzel kapcsolatban. Ő azt hangsúlyozta, hogy legcélszerűbb ezeket a szőlőterületen, annak is közepén kialakítani: „...és hogy ahhoz szüretkor minden oldalról hamar lehessen jutni, hacsak nem lehetetlen, álljon a szőlőterület közepén.” (Tersánczky 1869: 311–312.)

elhelyezkedési forma élesen nem választható el egymástól, több esetben a ma már településen belüli pincecsoportok korábban még a lakott terület határát alkották. Ezeket a szőlőhegyi pincesoroktól is nehéz elválasztani, a szőlőterületek ugyanis nem egyszer a lakott területig nyúltak.

A településszéli elhelyezkedés jellemzője, hogy ezek szervesen kapcsolódnak a lakóövezethez, a portától rövid idő alatt elérhetők. Ilyen elrendeződést láthatunk Perbálon, ahol a külső határban egyáltalán nem voltak gazdasági épületek, a prэшázakat és pincéket a település szélén, öt sorban építették fel. Ezt leginkább egy 1881-es térképen láthatjuk (2. térkép), ahol a pincesorok aszerint kapták a nevüket, hogy melyik szomszédos községbe vezetett az út (Jenei úti pincék, Töki úti pincék stb.). Ez jellemző forma volt egykor Budakeszin is – ezenkívül csak a lakótelken történő elhelyezkedési mód volt megfigyelhető Perbálhoz hasonlóan –, ennek azonban ma már nyomát sem láthatjuk, a prэшázak és pincék szinte kivétel nélkül elpusztultak. A település szélén épültek pincék Etyeken (Kecskegödör utca, Sósokúti út), Tökön (Burgundia, Völgy utca,) és Zsámbékon (Rácváros utca, Szomori út) is, de ezeken a településeken már más formákkal együtt fordulnak elő. Egy részükhöz szőlőterület is tartozott.²²⁷ Az etyeki és töki pincesorok még napjainkban is őrzik hagyományos képüket, a boltozott prэшázak és a lyukpincék ugyanis nem teszik lehetővé a jelentős átalakításokat. Ezzel szemben a zsámbéki pincesorok, ahol nagyobb számban voltak felmenő falú prэшázak, nagymértékben átalakultak, sok épületet el is bontottak.

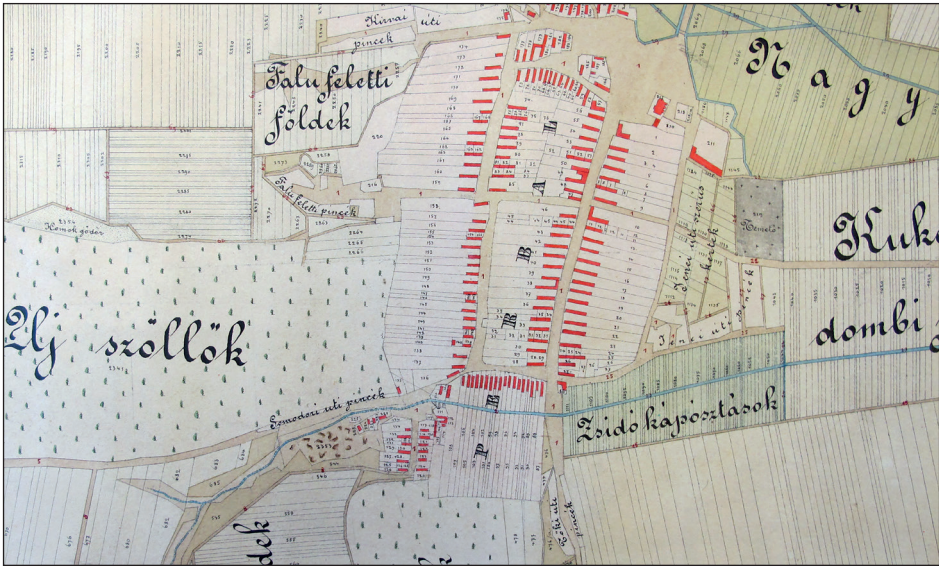
A soros elrendeződés másik formája Budajenőn figyelhető meg, itt a pincesor ma már a településen belül található, de annak régen is szerves része volt, ami hozzájárult a sajátos településszerkezethez. A falu tengelyét a Fő utca alkotta. Ennek két oldalán sorakoztak a telkes gazdák portái. Ezt kelet felől egy meredek domboldal határolja, így itt a telkeken a csűrök közelebb feküdtek a házakhoz, a telek végi domboldal pedig alkalmas volt pincék kialakítására. A másik oldalon a porták kinyúltak a Fő utcával párhuzamosan futó országúthoz, és ott csaknem teljesen zárt sort alkottak a csűrök.²²⁸ Az út másik oldalán, akkor még a település szélén, a templomtól Telki felé eső részen a borospincék zárt sora alakult ki. (3. térkép)

A második típusba azok a települések tartoznak, ahol szintén a lakott terület határán alakították ki a bortárolókat, de ezeket nem egy-egy különálló sorban, hanem nagyobb csoportban építették meg. Ennek legszebb, ma is látható példája Páty (4. térkép) és Tök. Ide tartozott Budaörs is, az egykori pincesorok azonban mára szinte teljesen elpusztultak, átalakultak, a több száz prэшázból csak egy-kettő maradt meg hírmondónak. A terület benépesült, a város szerves részévé

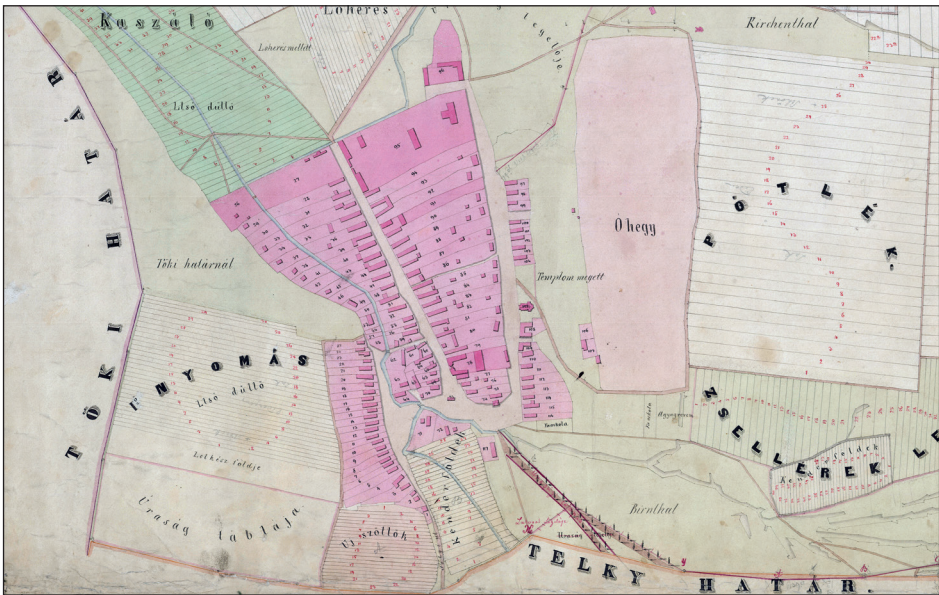
²²⁷ A térképeken jól látható, hogy egy szőlőterület alá több pincét is fűrtak. Azzal kapcsolatban nem sikerült adatokat találni, hogy ilyenkor a szőlőbirtokosnak kellett-e engedélyt adnia további pincék építéséhez.

²²⁸ Ez a mai Kossuth Lajos utca, a Telki felé vezető országút, amelynek csűrjei helyére a 20. század második felétől kezdtek lakóházakat építeni.

2. térkép: Perbál 1881-ben. A település szélén az öt pincesor látható.
(MNL PML PMU 309.)

3. térkép: Budajenő 1860-ban.

A Telkire vezető országút két oldalán látható a pincék és a csűrök sora.
A Fő utca bal oldalán több portán megfigyelhetők a patakon túli présházak.
(MNL PML PMU 128.)

4. térkép: A páti Pincehegy 1820-ban
(MNL PML PMU 235.)

8. kép: Az etyeki Körpince szorosan egymás mellé épült prэшázai és pincéi
(Fotó: Czabán Dávid, 2019.)

vált, állandó lakóházak foglalták el a prэшázak és pincék helyét. A településszéli csoportos elrendeződésben az épületeket többféle módon alakították ki: történetes utcaserűen vagy kevésbé szabályosan. Budaörsön egymás felett, illetve egymás mellett futó sorok alkották a pincefalut, Pátyon pedig mindez még ma is látható. Ezzel szemben Tökön nem ennyire szabályos a forma.

A csoportos elrendeződés még Etyeken és Zsámbékon figyelhető meg. A Körpince (8. kép) és a Józsefvárosi gödör több szempontból is azonos jegyekkel rendelkezik. Egyrészt egyik esetben sem alakítottak ki felmenő falú prэшházakat, másrészt az épületek körben helyezkednek el. Kialakításuk mind a két esetben a természeti adottságokkal magyarázható, egy kör alakú mélyedés oldalsó falába fűrták be a pincéket, és boltozták fel a prэшházakat. Szintén közös a két településen, hogy ezek a pincecsoportok mára körbeépültek, így azok a településen belül helyezkednek el.

Prэшházak és pincék a lakótelken

Mind a most leírtak, mind a térképes és fényképes dokumentációk jól mutatják az épületek elhelyezkedésében megfigyelhető változatosságot. Ezenkívül még egy speciálisabb módra kell kitérni, ez pedig az épületek lakótelken történő kialakítása, amelynek három formája alakult ki: lakótelken különálló prэшházas lyukpince, lakóházzal egybeépült prэшház, lakóépület alatti prэшház és pince.

Az ország egyes területeire jellemző volt, hogy a falvakban a telken oldották meg a feldolgozást, a tárolást vagy mind a kettőt. Az Alföldön a szőlőskertekben sokáig csak a rossz idő elleni menedékhelyül, valamint a szerszámok tárolására szolgáló kunyhó állt. Ilyenkor a szőlőt vagy hazavitték, vagy kint dolgozták fel, a bort pedig az otthoni kamrába tették. A lyukpincékkel rendelkező településen szintén előfordult, hogy a feldolgozást otthon végezték el, majd a mustot kivitték a pincébe. Ezekben az esetekben viszont nem alakítottak ki a lakótelken a települések szélén vagy a határban álló prэшháznak megfelelő épületeket. A feldolgozást vagy az udvaron, vagy a kamrában végezték el. Az általam vizsgált települések azért speciálisak, mert ezeknél a lakótelken prэшházat és pincét építettek, és ezek gyakran külön álltak a háztól, úgy, mint a prэшházas lyukpincék a településszéli pincesorokban vagy a külső határban. Eredetükkel kapcsolatban csak feltételezésekbe bocsátkozhatom. Ha megnézzük a kutatott településeket, akkor Bián és Tökön nem találni rá példát, Pátyon pedig csak elvétve fordult elő, de ezt a telkek végi megfelelő domborzati viszonyokkal magyarázták.²²⁹ Ezzel szemben a többi településsel kapcsolatban az 1970-ben lezajlott népi építészeti kutatás több példát is közölt, és kutatásaim során is kaptam erre vonatkozó adatokat. Ez azt mutatja, hogy elsősorban a németek lakta településeken volt megfigyelhető, igaz, egyedül Torbágyon volt kizárólagos forma. Itt a lakóházakat mélyebben fekvő patak völgyben építették fel, így a telkek végében emelkedő meredekebb domb-

---

²²⁹ A Kossuth Lajos utca Pincehegy aljáig érő telkeinél voltak pincék. Kicsiny voltak miatt azonban később ezek tulajdonosai is új pincéket építettek a hegyen. (Andrásfalvy 1954a: 114–115.)

oldalak alkalmas területként szolgáltak pincék kialakítására. A kérdés pontosabb megválaszolásához érdemes kitekinteni a vizsgált területen túlra. A környező településeket megnézve megállapítható, hogy sem a magyar, sem a szlovák lakosság körében nem ismert ez a forma, ugyanakkor más német településeken előfordult, Solymáron szinte mindig így helyezték el az épületeket. Hasonlóan megfigyelhető volt az ország más német településein is, Pusztavámon és Véménden csak ez az elhelyezkedési mód alakult ki.²³⁰ Mindezek alapján felvetődik annak lehetősége, hogy a németekhez kötődő formáról van szó. A téma kapcsán más etnikus jegyre utaló formát egyébként nem találtam, a csoportos és a külső határban történő elhelyezkedés is megtalálható mind a német, mind a magyar lakosság körében. Abból adódóan viszont, hogy csak szórványos adatokkal rendelkezem, a kérdéssel kapcsolatban csak feltételezésekbe szabad bocsátkozni, a pontosabb következtetések levonásához szélesebb körű vizsgálatokra lenne szükség.

Szintén nem lehet megállapítani, hogy mióta ismert ez a típus. Az írott források azt mutatják, hogy már a 19. század első felében építettek a lakótelken prэшházakat és pincéket. Geiszelhardt András kocsmáros halála után egy budai szőlőt és egy budakeszi zsellérházat írtak össze. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy felsorolták a lakóház helyiségeit is. Eszerint a ház három szobából, egy konyhából, prэшházból és pincéből állt. A leltár az udvarnál egy sertésólat említ.²³¹ Ebből az következik, hogy a prэшház a lakóházzal egy fedél alatt volt, és a pince is innen nyílhatott.

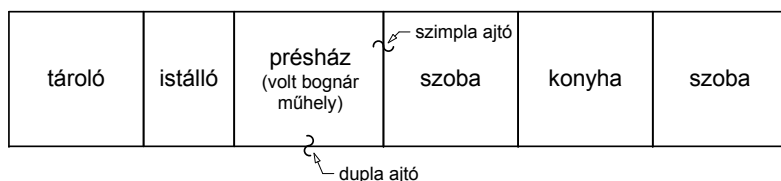
Buda-vidéken az épületek ilyen módon történő kialakítására egyedül Budajenővel kapcsolatban tudok pontosabb magyarázattal szolgálni. A Fő utcában a telkes gazdák portái voltak, míg a templom feletti két utcát, valamint a Pátyi utcát a szegényebb népréteg lakta, akik kisebb telkekkel rendelkeztek. Említettem már, hogy a Fő utca keleti oldalán a fundusok végét domboldal zárta le, amely alkalmas volt pincék fúrására. Meg kell még jegyezni, hogy szemben a szomszédos településekkel, Budajenő viszonylag sík területen fekszik, kevésbé voltak adottak a természetes domboldalak az ilyen jellegű épületek kialakításához. Mindezek együttesen járulhattak hozzá ahhoz, hogy a telkes gazdák elsősorban a portájukon építették fel a prэшházakat, míg a szegényebb népréteghez tartozók, akiknek nem volt hely a telkén, az országút mellett fúrtak pincéket. Ez utóbbiak egy része nem is borospincéként funkcionált, hanem zöldséget tartottak bennük. Ez is azt támasztja alá, hogy helyhiány miatt kellett ezeket a telkektől távolabb kialakítani.

A telken található prэшházak elhelyezkedésének két módja ismert. Állhattak külön, szemben a lakóházzal vagy a telek hátsó végében, de épülhettek egybe is a lakóházzal. (3. térkép) Budajenőn az előbbi típus a Fő utca keleti oldalán

---

²³⁰ Hambuch 1981: 67.; Emmert 1997: 51.

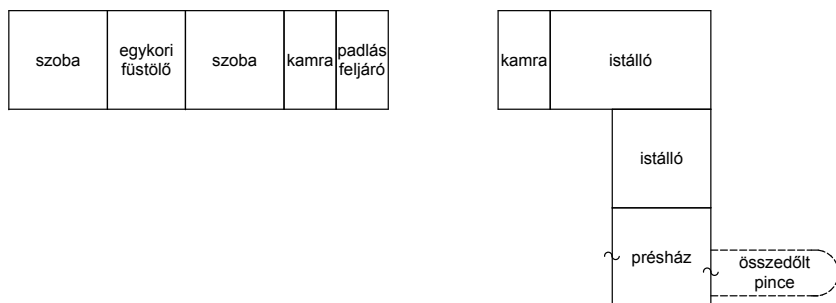
²³¹ MNL PML IV.260b. 233/1861.

1. rajz: Budajenői lakóház rajza a hozzá épített gazdasági épületekkel.

A prэшházat a hátsó szoba mellett alakították ki.

(Földes 1970c: 13–14.)²³²

2. rajz: Budajenői telek rajza. A gazdasági épületeket és a lakóházat fészker kötötte össze.

(Földes 1970c: 25.)

volt általános, ahol a domboldal kínálta ennek a lehetőségét, míg a másik oldalt általában a lakóházzal egy fedél alatt volt a prэшház. A többi településre vonatkozóan ilyen általánosításokat nem lehet tenni az adatok kis száma miatt, de talán inkább a lakóházzal egybeépült forma volt a jellemzőbb. Mivel egy ennyire speciális típusról van szó, amely az emlékekben is egyre nehezebben lelhető fel, így szükségesnek tartom néhány példa ismertetését.

Budajenőn tehát mind a különálló, mind pedig a lakóházzal egybeépült forma ismert. Utóbbinál a prэшház nem minden esetben utolsó helyiségként kapott helyet. A Tolbuchin tér 1. szám alatt a hátsó szobát követte, és a prэшház után következett az istálló és egy tároló. (1. rajz) Érdekes még, hogy a prэшház a mellette levő helyiségből, jelen esetben a szobából is megközelíthető volt.²³³ Szintén ritka elhelyezkedési mód volt megfigyelhető a Fő utca 9. szám alatt. Itt a gazdasági épületek egy része egybeépült a lakóházzal, majd az istállót követően L alakban folytatódottak. (2. rajz) Ennek végén kapott helyet a prэшház, amelynek hátsó falá-

²³² A könyvben szereplő rajzokat Vörös Viktória építészmérnök készítette, akinek ezúton is köszönöm a segítségét! A fejezet épület- és telekrajzai a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Kéziratgyűjteményében található 1970-es építészeti gyűjtemések felmérései alapján készültek. Az utcanevek és házszámok az akkori állapotokat mutatják.

²³³ Földes 1970c: 13–14.

9. kép: Különálló, domboldal elé épített prэшázás lyukpince Budajenőn
(Fotó: Földes László, 1970. NM EA F 243775.)

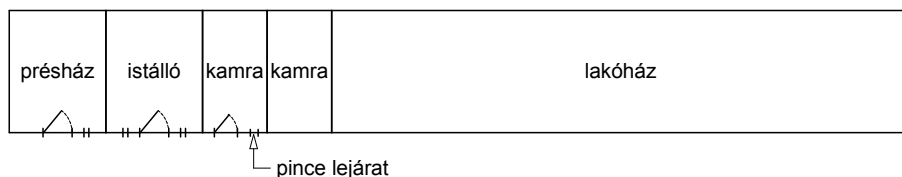
ról nyílt a pince, ami a felmérés ideje alatt már össze volt dőlve.²³⁴ Különálló prэшázra példa a Fő utca 38. szám alatti porta, ahol prэшáz (9. kép), burgonyapince és mészüreg volt látható, amelyek a községet keletről határoló dombvonulat aljában, annak oldalába fúrva lettek kialakítva. A prэшáz nádfedelű, deszkamennyezettel ellátott volt. Fala alul kőből, felül vályogból készült. Prэшázból nyíló, azzal egy szinten kiboltozott borospince csatlakozott hozzá.²³⁵

Molnár Balázs 1970-ben Torbágyon végzett népi építészeti gyűjtése során több olyan portáról adott leírást, ahol a házzal egybeépülve vagy attól különállóan megtalálható volt a prэшáz. A Mező Imre utca 58. szám alatt a gazdasági épületek egybeépültek a lakóházzal. A prэшáz a két kamrát és az istállót követően az utolsó helyen kapott helyet. (3. rajz) Érdekes módon a pince nem innen nyílt, hanem a második kamrából. A leírásból még annyit tudni, hogy a feldolgozóhelyiség nemcsak az udvarról, hanem az istállón keresztül is megközelíthető volt. A Mező utca 68. szám a prэшáz elhelyezkedésének másik módját mutatta, de hasonlóan az előzőhöz, a pince itt is külön állt a feldolgozótértől. A gazdasági épületek (kamra, istálló) a lakóház után következtek, és a legvégén volt a pince. A prэшáz viszont a lakóházzal szemben, önálló épületben kapott helyet.²³⁶ (4. rajz)

²³⁴ Földes 1970c: 25.

²³⁵ Földes 1970c: 38.

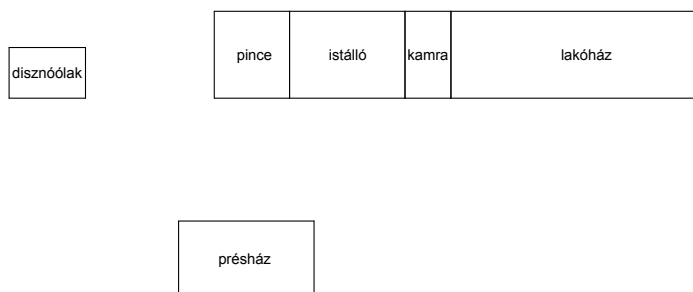
²³⁶ Molnár B. 1970a: 18–25.

3. rajz: Épületraajz Biatorbágy torbágyi részéről.

A lakóházzal egybeépített gazdasági épületekből az utolsót használták présházként.

(Molnár B. 1970a: 18–21.)

4. rajz: Telekraajz Biatorbágy torbágyi részéről. A présház a lakóházzal és az azzal egybeépített gazdasági épületekkel szemben állt.

(Molnár B. 1970a: 22–25.)

Telken különálló présházról van ismeretünk Zsámbékról is, ahol a lakóházzal szemben, a csűr mellett, attól elkülönülve épült fel a Petőfi utca 16. szám alatt.²³⁷ Szintén rendelkezünk ilyen adattal Pátyról. A Rákóczi utcában egy, a házzal átellenes oldalon álló, klasszikus formájú présházast lyukpincét mértek fel.²³⁸ (5. rajz) Telken felépített présházra és pincére perbáli példák is vannak. A Kossuth utca 70. számú telken egy nagyon érdekes épületet dokumentáltak 1970-ben. A háromosztatú (szoba-konyha-szoba) lakóházat a kamra követte, amivel egybeépítve volt a présház, amiből két pince is nyílt egymás után. (6. rajz) Sajnos a felmérés részletesebb adatokat nem közöl, csupán annyit tudni, hogy a présházban egy 1864-es, monogrammal ellátott prés volt.²³⁹

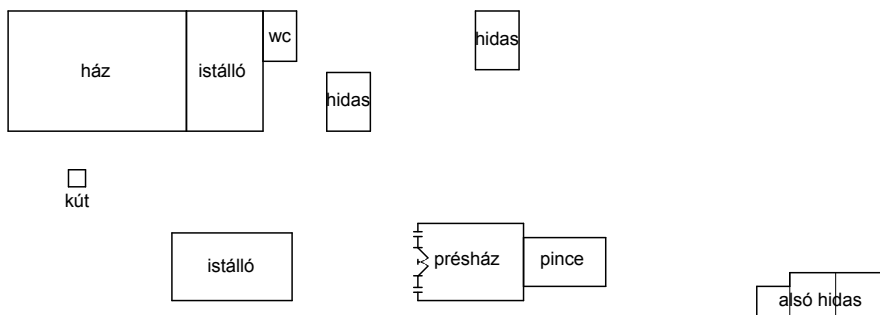
A népi építészeti gyűjtés során Etyeken nem mértek fel ilyen típust, de egy ár-
 vatörvényszéki iratanyag bizonyítja meglétét. Az 1873-ban elhunyt Moor József
 napszámos leltárában összeírtak egy zsellérházat, „mely épület 2 szoba, 1 konyha,
 1 kamra, 1 istálló, 1 prés ház és pincéből áll”.²⁴⁰ A telken történő elhelyezkedési

²³⁷ Földesné 1970a: 43.

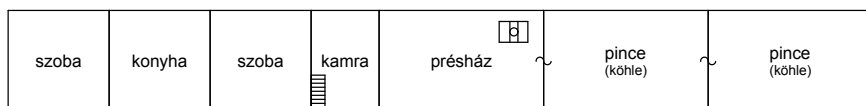
²³⁸ Földesné 1970b: 13–21.

²³⁹ Földes 1970a: 4–6.

²⁴⁰ MNL FML IV.407. 495/1876.

5. rajz: Pátyi telek rajza, ahol a prэшáz as lyukpince a hátsó udvarban kapott helyet
(Földesné 1970b: 13–21.)

6. rajz: Perbáli lakóház rajza a hozzá épített gazdasági épületekkel.
A helyiségek sorát a prэшáz és a pincék zárták.
(Földes 1970a: 4–6.)

mód Budakeszin való előfordulását saját gyűjtési adataim mellett levéltári dokumentum is bizonyítja.²⁴¹

A most bemutatott példák szemléletesen mutatják, hogy a prэшázak és a pincék telken történő kialakítása többféle módon történhetett. Egyrészt épülhettek a telken különállóan, másrészt viszont helyet kaphattak a lakóházzal egy fedél alatt, közösen a többi gazdasági épülettel. Az adatok azt is mutatják, hogy az egyes településeken vegyesen fordultak elő a különböző formák, és az eltérő elhelyezkedésre nehéz magyarázatot adni.

A lakóháznál történő szőlőfeldolgozásnak és bortárolásnak még egy speciális formája figyelhető meg. Budakeszin a Virágvölgy utcában, illetve Budaörsön, elsősorban a főúton, a mai Budapesti út elején látható néhány olyan épület, amelyeknek alsó szintjén, utcai bejáratl kapott helyet a prэшáz és az ebből nyíló pince, míg a felső szinten a lakótér volt. (10. kép) Ez a forma már a szabad királyi városi, mezővárosi építkezésre utal, Buda-vidék más településein nem is volt jelen.²⁴²

A szőlő-borkultúra jelentőségét mutatja, hogy a 19. század során több száz pincét alakítottak ki. Az épületek helyével kapcsolatban az irodalmak többnyire a természeti környezet szerepét hangsúlyozzák, ugyanis ez tűnik a legkézenfekvőbbnek.

²⁴¹ MNL PML IV.260b. 233/1861.

²⁴² Az észak-magyarországi mezővárosi lakóházak alaprajzi típusait lásd: Kecskés 1989.

10. kép: Lakóház alatti prészázak és pincék Budakeszin,
a Virágvölgy utcában
(BHGyT)

A háttérben álló egyéb okok felkutatása ma már nagyon nehéz. Ennek ellenére egy-két esetben sikerült arra vonatkozó adatokat találnom, hogy az elhelyezkedés háttérében társadalmi, történeti, esetleg etnikai okok is állhattak. Eddig nem nagyon történtek olyan irányú vizsgálatok, amelyek az épületek elhelyezkedését rendszerezték volna egy kisebb vagy nagyobb területre vonatkozóan. Buda-vidéki kutatásom során erre tettem kísérletet. A vizsgálat egyértelműen mutatja, hogy egy ilyen kicsi területen is számos variációval találkozni, így az ilyen irányú gyűjtésekre mindenképp szükség van ahhoz, hogy a későbbiek során nagyobb tájakra kiterjedő kutatásokat is el lehessen végezni.

A kérdéssel kapcsolatban a legátfogóbb gyűjtéseket a *Magyar Néprajzi Atlasz* készítésekor végezték el. Ennek 275. térképlapja a bortárolás helyével foglalkozik, ami egyben az épületek elhelyezkedését is mutatja.²⁴³ Tíz kategóriát állapítottak meg, de ezek közül több fedi egymást, ugyanis nem az épület helye, hanem típusa alapján hozták létre a csoportok egy részét. Ha kimondottan a helyet vizsgáljuk, akkor találkozhatunk a lakótelken, a faluban, a falu szélén és a szőlőhegyen törté-

²⁴³ Barabás 1989: 275.

nő tárolással. Hiányosságnak tekinthető, hogy összevont kategóriákat nem készítettek, pedig sokszor egy településen nemcsak, hogy több épülettípussal, de több elhelyezkedési móddal is találkozni. Emellett rendkívül sematikus képet fest az atlasz, amit egyértelműen bizonyítanak a mostani kutatási eredmények is. Észak-kelet-Dunántúlra a szőlőhegyi lyukpincében történő tárolást jelzi általánosnak, míg a Dunakanyarban ez a faluszéli lyukpincében és a prэшházas házi pincében történt. Természetesen az atlasz a kutatópontok száma miatt pontos képet nem adhat, de míg – majd látni fogjuk – az épülettípusoknál a főbb határok kirajzolódnak, addig a tárolás helyét tekintve ez nem minden esetben látszódik. A Dunától keletre eső területeken és Nyugat-Dunántúlon jól láthatók, de a prэшházpincék keleti határa, amelyet a Tihany–Kaposvár–Szigetvár vonal alkot, és a Duna közötti területre nagyon általános képet ad az atlasz.

A *Magyar Néprajzi Atlasz* által jelzett kategóriák – hangsúlyozom, hogy csak az elhelyezkedést számítva – mindegyike megtalálható Buda-vidék településein. Legáltalánosabb forma a településszéli pincesor vagy pincecsoport, de nem elhanyagolható a szőlőhegyen, az adott parcellák végében épített pincék és prэшházak száma sem. Mindezeken túl azt is sikerült megállapítani, hogy a legtöbb településen a háznál történő szőlőfeldolgozás és bortárolás is ismert volt. Ha átlépünk a vizsgált terület határain, akkor is megtaláljuk ezt a változatosságot, például az Esztergom környéki településeken.²⁴⁴

Összefoglalóan a vizsgált területtel kapcsolatban tehát a következő rendszerezést sikerült felállítani:

1. Prэшházak és pincék a szőlőhegyen
  - a. összefüggő sorokban
  - b. szórtan
2. Épületek a lakott területen és annak határán
  - a. egyedül álló prэшház- és pincesorok
  - b. az épületek több – szabályos vagy szabálytalan – sorban, csoportosan történő elhelyezkedése
3. Prэшházak és pincék a lakótelken
  - a. lakótelken különállva
  - b. lakóépülettel egy fedél alatt
  - c. lakóépület alatt

---

²⁴⁴ Muskovics 2011: 67.

A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A NÉPI ÉPÍTÉSZET EMLÉKEI

Az építkezést befolyásoló tényezők

Etnikus jegyek

A népi építészeti vizsgálatok kapcsán kezdetek óta felmerülő kérdés, hogy mely tényezők, illetve milyen mértékben befolyásolják azt. Így szerepükre már a kutatások kezdetén nagy hangsúlyt fektettek, de ezeket sokáig egymástól elszigetelten vizsgálták. További probléma volt, hogy egyes tényezőknek kiemelt szerepet tulajdonítottak, míg másokról megfeledkeztek.

Eleinte nagy figyelmet szenteltek az eredetkérdésnek, ezáltal az etnikus jegyek vizsgálata állt a kutatások középpontjában. Az első leíró munkákkal szinte egy időben születtek meg az első eredetmagyarázatok, melyek az anyag hiánya miatt többnyire téves elképzelésekhez vezettek. Az elsődleges cél az volt, hogy az egyes népek építkezésének ősi formáját megtalálják. Ezzel kapcsolatos megállapításokat már Bél Mátyás is tett a 18. század első felében, és ezt követve több ismertetésben is etnikus alapokra helyezve próbálták leírni a lakóházakat. Ezen irány talán egyik legismertebb képviselője Jankó János volt, aki a magyar házat felnémet eredetűnek tartotta.²⁴⁵ Elméletét azért kell megemlíteni, mert nemcsak a lakóházakon, hanem a Balaton északi részén található szőlőfeldolgozó és bortároló épületeken belül is megkülönböztetett magyar és német típust.²⁴⁶ A későbbi kutatások az egyes háztípusok etnikumhoz kötését megcáfolták, egyértelműen bebizonyították, hogy ezek nem esnek egybe a nép- és nyelvhatárokkal. Emellett nemcsak, hogy az etnikai határokkal nem hozható össze, hanem az építkezés alakulásában egyéb tényezők is szerepet játszanak. Sőt, nemcsak, hogy további hatóerők vizsgálatára is szükség van, hanem az egyes típusok etnikus jegyeinek megállapításához nem elegendő egy-egy részlemez kiragadni,²⁴⁷ hanem az épület valamennyi építészeti szerkezetét, formáját (alaprajz, tüzelőberendezés, tetőszerkezet stb.) együttesen kell vizsgálni. A kérdés összetettségét, bonyolultságát azonban jól mutatja, hogy az elmúlt egy-két évtizedben a hazai németiség építészeti foglalkozó tanulmányokban

²⁴⁵ A kérdésről összefoglaló jelleggel lásd: Vajkai 1948b: 12–15.

²⁴⁶ Jankó 2010: 217–219.

²⁴⁷ Ezt az elméletet már Vajkai Aurél is cáfolta, szerinte egyetlen elem csak egyes részletek eredetére világíthat rá, de a nemzeti jelleg megállapítására elégtelen. Ezt a szovjetektől átvett új irányú kutatási módszert szorgalmazta szemben a törzsiség gondolatát alkalmazó, egy-egy részlemez vizsgáló német iránnyal. (Vajkai 1948b: 14.)

még mindig problémát jelent, hogy mennyiben figyelhetők meg az etnikus jegyek. A kutatások nehézségét, a fellelhető anyag szűkösségét viszont jól mutatja, hogy ezek az írások más-más eredményre jutottak.²⁴⁸ Abban viszont megegyeznek, hogy az egyes típusokat kimondottan etnikumhoz nem szabad kötni.

A népi építészeti kutatások az etnikus jegyeket elsősorban a lakóházak kapcsán vizsgálták, a gazdasági épületekkel nem foglalkoztak. A szőlő-borkultúra területén is elsősorban a művelési ág jelentősége, a munkafolyamatok, az eszközök felől közelítettek az egyes nemzetiségekhez kötődő sajátos jegyek felé,²⁴⁹ a prэшázak és pincék kapcsán csak rövid említéseket tettek. Jankó János mellett Gönczi Ferenc utalt a németek pinceépítészetére,²⁵⁰ valamint Bakó Ferenc számolt be az egyik északkelet-magyarországi pincetípus esetleges etnikus eredetéről, de ő sem kötötte kizárólag egy etnikumhoz a középfolyosóhoz csatlakozó sokfülkés pincetípust, inkább csak feltételezésekbe bocsátkozott.²⁵¹ Érdekes megállapítást tett Varga Sándor Lendva-hegyi kutatásai során: a magyar pincék nagyjából egyvégbe, míg a szlovén pincék L alakba épültek.²⁵² Nem zárta ki a német telepések hatását a szögyéni kétpadlásos pince esetében Liszka József sem.²⁵³

Ezek az eredmények jól mutatják, hogy bár az etnikus jegyek vizsgálatára szükség van, ezeket sosem szabad elszigetelten kezelni, illetve egyes típusokat nem szabad szorosan etnikai határokhoz kötni. Ezt Buda-vidéki kutatásaim is egyértelműen bizonyítják, ugyanis, bár a Jankó János által német típusnak nevezett prэшázformák itt általánosak, de nem kizárólag a németek lakta településeken fordulnak elő nagyobb számban. Az etnikus jegyek kutatásától azonban nem

²⁴⁸ A vizsgálatok egy része arra az eredményre jutott, hogy kénytelenek voltak a helyi viszonyokhoz alkalmazkodni és nem tudták megőrizni a korábbi hazájukban ismert formákat. Erre példaként lásd: H. Csukás 1987.; Balassa M. 1989: 42–43. Ugyanakkor egyes kutatások kimutattak német elemeket, de nagyon fontos hangsúlyozni, hogy itt sem arról van szó, hogy teljes mértékben elkülönítettek német és magyar típusokat. A megőrzött német jegyek közül kiemelendő a Fachwerk építkezés. Erre példaként lásd: Lantosné Imre 1986.; L. Imre–Lantos 1989.; Körmendi 1990. A német jegyek építészen belüli fennmaradását leginkább Balassa Iván hangsúlyozta. Tokaj-Hegyalján végzett kutatásai alapján elismerte ugyan, hogy az eltérések okára ma már nehéz magyarázatot adni, ennek ellenére arra az eredményre jutott, hogy az építkezés, a településszerkezet az anyagi műveltség azon területe, ahol jelentős sajátosságokat őriztek meg. (Balassa 1973, 1984.)

²⁴⁹ A szőlő-borkultúra terén megfigyelhető etnikus jegyekkel Csoma Zsigmond foglalkozott részletesebben, de az épületekkel kapcsolatban ő sem tett megállapításokat. Korábban általános nézet volt, hogy a németek magasabb fokú mezőgazdasági, szőlészeti-borászati ismeretekkel rendelkeztek. Szerinte ilyen általános következtetéseket nem szabad levonni, mivel kultúrájuk nem lehet homogén, hisz több területről érkeztek, tehát egységes német etnikus szőlő- és bortermelést nem képviselhetek. (Részletesen lásd: Csoma 1991a, 1991b, 1998a.) Általánosságban a gazdálkodással kapcsolatban alkotott nemzeti sztereotípiákról lásd: Kósa 2003.

²⁵⁰ Gönczi Ferenc Göcsej kapcsán írta, hogy „*e vidéken a pincék nem egyszerű, úgy a hogy összerótt galibák, kunyhók, sem nem földbe ássott alagutak, mint a hazai németésnél egész Dunántúlon, hanem egész házszerű építmények*”. (Gönczi 1914: 163.)

²⁵¹ Bakó 1997.

²⁵² Varga 1993: 37.

²⁵³ Liszka 1992: 75–77.

szabad eltekinteni, hisz például Buda-vidék kapcsán is történt ilyen vizsgálat, és ez bizonyos eredményekre vezetett. Földes László a székely–német együttélés kapcsán mutatta ki a kölcsönös egymásra hatás jegyeit, és bár egyértelműen bizonyosodott, hogy bizonyos dolgokban (például az építőanyagban) kénytelenek voltak az új lakók a helyi adottságokhoz alkalmazkodni, kultúrájuk egyes elemeihez ragaszkodtak. Tovább élt betlehemezési szokásuk, a gazdálkodás terén pedig megnövekedett az állattartás jelentősége.²⁵⁴ Földes László abban a szerencsés helyzetben volt, hogy nem sokkal az új lakosok betelepülése után megkezdhetette a vizsgálatokat. A 18. században betelepített németek kultúrájával kapcsolatban mindez nem lehetséges. Feltételezhető viszont, hogy ők is a magukkal hozott hagyományuk, anyagi kultúrájuk bizonyos elemeit megpróbálták megőrizni, idővel azonban, a helyi körülményeknek megfelelően mindezek változtak, átalakultak.

Jankó János kutatásai során két típust tekintett németnek. Egyrészt a felmenő falú prэшházak közül azokat, amelyek rövid oldalukkal párhuzamosan fekszenek az útra, és bejáratuk innen nyílik, másrészt pedig a boltozott prэшházzal rendelkező lyukpincéket.²⁵⁵ Jankó János elméletével először Vajkai Aurél foglalkozott. Ő nem tartotta hitelesnek ezt a megkülönböztetést, mint írta, *„meglehet, hogy a pincék e feltételezett kétféle fajtája csak egy bizonyos fejlődésvonalnak két pontját jelenti és nem merőben eltérő típusokat”*.²⁵⁶ A Jankó által tett tipizálásra utalt Csoma Zsigmond somlói borpincékről szóló tanulmányában. Az épület bejáratának elhelyezkedése alapján felállított két típust megtalálta, de szerinte itt ez a jelenség nem a két eltérő etnikumnak köszönhető, hanem a terep lejtésének fokától függött, hogy hova helyezték a bejáratot.²⁵⁷ Nem etnikus eredetre, hanem az épületek korára vezette vissza a bejárat elhelyezését Lukács László Zámolyon. A régi, kétosztatú (pince-prэшház) formáknál ez az épület rövid homlokfalán kapott helyet, míg később, amikor már szobát is leválasztottak, a hosszú oldalon.²⁵⁸ A németek lakta Nadapon ezzel ellentétben viszont a régi pincék hossz tengelye általában merőleges az eléjük épített prэшház hossz tengelyére, a bejárat az épület

²⁵⁴ Földes 1980. Barabás Jenő is azt hangsúlyozta, hogy ha a lakosság régi településhelyét elhagyva új vidékre költözik át, akkor – legalábbis bizonyos mértékig – oda kultúráját is átviszi. Ugyanakkor nem mindent tart meg, és ami megmarad, az is különböző ideig és mértékig él csupán. (Barabás 1961: 142.)

²⁵⁵ „S már ezekben a régi pincékben is megvolt az a különbség, melyet a nép a magyar és vinczellér szavakkal fejez ki. A magyar pincze akkor is valóságos ház volt csúcsfallal nyeregfedéllel, csak hogy hátsó része belenyomult a hegyoldalba; ajtaja akkor is a hosszúfalon volt. A német pinczék igazi pinczék voltak, nem volt épület jellegük, a föld egészen eltakarta őket csak csúcsfaluk – sokszor a legtisztább tympanon-alakban – a középpüthető ajtóval árulta el hollétüket.” (Jankó 2010: 218–219.)

²⁵⁶ Vajkai-Wagenhuber 1938: 30. Ennek ellenére egy későbbi tanulmányában felvetette a kérdést, hogy milyen szerepe lehetett a Balaton-felvidéki építkezésben a betelepített németeknek. Megállapította, hogy fejlett lakáskultúrájuk, a belső rend megmutatkozik a prэшházak beosztásában, a szoba berendezési tárgyaiban is. (Vajkai 1963: 171.)

²⁵⁷ Csoma 1982: 92.

²⁵⁸ Lukács 1976: 241.

hosszanti oldalán van.²⁵⁹ Az esztergomi prэшházak kialakításában szintén szerepet játszottak a terepviszonyok. A mélyutakon kialakult soroknál a szűk utak nem engedték, hogy a prэшházakat az útra merőlegesen, rövid oldalukkal építsék, csak a hosszanti tengellyel párhuzamos építésmódra volt lehetőség.²⁶⁰ Az épületek elhelyezkedését a természeti adottságok mellett azonban építészeti rendeletek is szabályozhatták. Budaörs 1879-es mérnöki utasításában olvasható, hogy „*a pinczehelyek fekvése mindenkor a párhuzamos utakra merőlegesen állapíttatik meg*”. Kikötötték a prэшházhelyek nagyságát is: „*Azok felosztása tekintetében az egyes merőleges utak közötti hosszakhoz képest különböző szélességűek lehetnek, de a fentebb is említett 5 öl szélességnél kisebb nem lehet semmiesetben sem, és az egyes utak között egyenlő szélességű pinczehelyek osztandók ki.*”²⁶¹ Bár ez az utasítás 1879-es, megvan a lehetősége annak, hogy már korábban is bizonyos módon próbáltak szabályokat szabni az építkezésben.

Az itt említett példák jól mutatják, hogy a bejárat épületen való elhelyezése nem utal egyértelműen etnikus jegyekre. Mindezt azért sem szabad ilyen szigorúan venni, mivel egy elem vizsgálata nem elegendő ahhoz, hogy egyes típusok eredetét, elterjedési határát megállapítsuk. Jankó János elmélete a Buda-vidéken végzett kutatások eredményeivel is megcáfolható. A vizsgált településeken a felmenő falú prэшházaknál nagy számban fordulnak elő a hosszú oldali bejáratral rendelkezők is. Budaörsön (11. kép) volt a legelterjedtebb a rövid oldali forma, de az ugyanúgy németek lakta Etyeken és Zsámbékon a hosszanti oldali bejáratral rendelkezők szép számmal voltak jelen, Budakeszin pedig vegyesen fordult elő a két forma. Ha kitekintünk a vizsgált területen túlra, akkor hasonló következtetések levonására van lehetőség. Villánykövesden és Hajóson a Jankó János által német pincének nevezett forma van meg, de például Tarjánban már vegyesen fordul elő a két típus. Szintén mind a kettő ismert volt Törökbálinton. (12. kép) Összességében tehát megállapítható, hogy a rövid oldali bejáratral rendelkező prэшházak gyakoriak voltak Buda-vidéken és az ország más németek lakta területein is, de több példa is azt mutatja, hogy kizárólagos formának nem tekinthető. Elképzelhető, hogy náluk nagyobb arányban fordult elő a bejárat ily módon történő elhelyezése – ez Buda-vidéken is látható –, ahogy az is, hogy eredetileg ők kezdték ezeket építeni, de a 19. században náluk is nagyobb számban voltak meg a hosszanti oldalú bejáratral ellátott prэшházak.

---

²⁵⁹ Lukács 1978: 309.

²⁶⁰ Muskovics 2011: 97–98.

²⁶¹ MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. Mérnöki utasítás, 1879. március 29.

11. kép: Budaörsi prэшházak. Jelentős részük az útra merőlegesen, rövid oldali bejárattal állt, kisebb számban viszont a hosszú oldali bejárattal rendelkezők is megfigyelhetők voltak.
(BJHGy 2017.1.334.)

12. kép: Prэшházsor Törökbálinton
(Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 114054.)

Jankó János német–magyar pinceelmélete már sokkal érdekesebb a másik típus, a boltozott prэшházak tekintetében. Ez a Buda-vidékre oly jellemző forma a környékből még a szintén egykor németek lakta Nadapról²⁶² is ismert, Mátyson pedig kizárólag ilyen épületeket alakítottak ki. Ezenkívül közeli analógiára nincs példa. Azt azonban, hogy etnikumhoz nem köthető formáról van szó, jól mutatja, hogy a magyarlakta Tökön és Pátyon (13. kép) is általános típus, sőt az utóbbin kizárólagos forma. Mindez egyértelműen azt mutatja, hogy nem csak a német települések típusáról van szó. Eredete azonban kérdéseket vet fel, ugyanis a mai országhatárokon belül sehol máshol nem tekinthető olyan általános formának, mint Buda-vidéken. Ugyanakkor nagy számban fordul elő, sőt egyes településeken kizárólagos forma a Fertő tó osztrák részén. (14. kép) Gyűjtéseim során több épületet belülről is láthattam, és ez alapján elmondható, hogy ezek a Buda-vidéken látható prэшházakkal és pincékkel azonos módon épültek. Megfigyelhető az is, hogy ott, ahol a szőlőhegyen a felmenő falú prэшházzal rendelkező pincék is jelen vannak, a bejárat a rövid oldalon kapott helyet.

Összességében megállapítható, hogy bár a boltozott és a rövid oldali bejárat-tal rendelkező prэшházak általánosak voltak Buda-vidéken, valamint a környező német településeken is, ez előbbinek távolabbi analógiája pedig a Fertő tó osztrák részén is megtalálható, mégsem köthetők egy etnikumhoz. A magyarlakta Pátyon a boltozott prэшházas lyukpince kizárólagos típus, de ugyanígy Tökön is nagy számban fordul elő. A felmenő falú épületek két típusa több település esetében szintén keverten van jelen. A forma eredetével kapcsolatban az egyetlen lehetséges vizsgálatot talán az jelentette volna, ha sikerül kutatásokat végezni azokon a területeken, ahonnan a Fertő tó körüli és a Buda-vidéki falvak lakói érkeztek. Freiburgi kutatásom során viszont egyértelművé vált, hogy Németországban a régi épületek szinte kivétel nélkül elpusztultak, a korábbi évtizedek kutatásai pedig nem foglalkoztak a kérdéssel. Így bár elmondható, hogy a boltozott prэшházas lyukpince csak kisebb területekre jellemző, valamint az is, hogy a rövid oldali bejáratú prэшházak nagy számban fordulnak elő a német településeken, de ezek etnikus eredete már nem állapítható meg. Lehetséges, hogy az etnikumok közrejátszottak egyes típusok elterjedésében, de kizárólagos szerepet nem tulajdoníthatunk nekik. A természeti adottságok, a gazdálkodás szerkezete, a használt eszközök is befolyásolhatták, de ezek vizsgálata ilyen idő távlatában szintén nem könnyű.

---

²⁶² Lásd: Lukács 1978: 300.

13. kép: A pátyi Pincehegy
(Fotó: Hofer Tamás, 1954. NM EA F 112413.)

14. kép: Boltozott présházás lyukpincék Purbach-ban
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

Földrajzi és természeti adottságok

A népi építészettel foglalkozó kutatók mindig jelentős szerepet tulajdonítottak a földrajzi adottságoknak. A korábbi évszázadokban a szállítási, kereskedelmi nehézségek következtében természetes volt, hogy a helyben található anyagokat használták fel, így ez valóban meghatározó volt a helyi építkezési stílus kialakulásában. Az alapvető problémát tehát nem ennek túlhangsúlyozása jelentette, hanem az, hogy az egyéb tényezőket nem mindig vették figyelembe.²⁶³ A természeti környezet szerepének előtérbe kerülése a gazdasági épületek kapcsán még inkább megfigyelhető volt. Általában kezdetlegesebbek voltak a lakóházaknál, az anyagok minőségére kisebb hangsúlyt fektettek. A drágább, több esetben máshonnan beszerezett anyagok ezeknél jelentek meg utoljára. Ez a Buda-vidéki prэшázak és pincék kapcsán is megfigyelhető. Míg a lakóházaknál a tehetősebbek a méretre vágott követ használták építőanyagként, addig a pincék boltozásánál ez jelentősebb késéssel jelent meg. Szintén ezt láthatjuk a téglák kapcsán. Annak ellenére, hogy Pátyon három téglagyár is működött, a pincék boltozásánál ez csak a 20. század elején kezdett teret hódítani. A most vizsgált épületegyüttes speciális kialakításának köszönhetően pedig egyértelmű volt, hogy a megfelelő domborzati viszonyoknak tulajdonítsák az elsődleges, esetleg kizárólagos szerepet.

A földrajzi és természeti adottságok befolyásoló szerepének problémájára Vajkai Aurél és Gunda Béla hívta fel a figyelmet. Vajkai elismerte ezek építkezésre gyakorolt hatását, ugyanakkor Vas és Somogy megyék példáján bemutatta, hogy nem minden esetben van szerepe a helyi építőanyagoknak, ezek kiválasztásában egyéb tényezők is közrejátszhattak. Rámutatott arra is, hogy bár a természeti adottságok állandósága folytán a népi építkezést hagyományosabbnak, formáját maradandóbbnak mondják sok egyéb néprajzi elemnél, a ház hagyományossága mégsem magyarázható kizárólag a természet adta nyersanyagok azonosságával, sőt magában a hagyományosságban is kételkedhetünk.²⁶⁴ A prэшázak és pincék eltérő típusainak kialakulásában viszont ő is a földrajzi adottságoknak tulajdonította az elsődleges szerepet. Fás helyen a boronapincéket, fátlan vidékeken a lyukpincét tartotta általános formának. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy az egyes formák kifejlődésében sokféle tényező játszott közre (a környék lakóinak szokásai, lelki beállítottságuk), és ezek bármelyikének elhanyagolása helytelen következtetésekre vezethet.²⁶⁵ Vele ellentétben Gunda Béla kétségbe vonta ezen tényező

²⁶³ Ez nem csak nálunk volt probléma, a svájci Richard Weiss például egyértelműen a természeti tényezőknek tulajdonította az elsődleges szerepet. (Weiss 1946: 87.) Ezen felfogás széleskörű elterjedésének elsődleges oka az volt, hogy a házat a népi kultúra természettel legszorosabb összefüggésben álló tárgyának tekintették.

²⁶⁴ Vajkai 1948b: 3–4.

²⁶⁵ Vajkai-Wagenhuber 1938: 24.

építkezést befolyásoló hatását. Szerinte elsősorban a gazdasági élet kezdetlegesebb fokán befolyásolták az építkezést, de a forma, az építkezés jellege pusztán földrajzi, természeti tényezőkkel még akkor sem volt magyarázható. Ezek előtérbe helyezését pedig különösen helytelennek tartotta akkor, ha a történeti értékelésre alkalmas részletek felé fordítjuk figyelmünket. Tanulmány végi összefoglalójában kijelentette, hogy a természeti adottságok a lakóházípusok és házvidékek, az egyes formák kialakulását lényegileg nem befolyásolták.²⁶⁶

Annak ellenére, hogy a természeti környezet kizárólagos hatását már évtizedekkel ezelőtt kétségbe vonták, az általam vizsgált épületekkel kapcsolatban sok esetben túlhangsúlyozták. Ez elsősorban abból adódik, hogy többnyire speciális kialakításuk miatt ez tűnt az egyértelmű befolyásoló tényezőnek. A vizsgálatok azonban nem lehetnek ennyire egyirányúak. Ennek egyértelmű bizonyítékai a nyugat-dunántúli prэшházpincék, ahol a felszín feletti tárolóhelyiség nem a természeti környezettel magyarázható. Az azonban nem vonható kétségbe, hogy a természeti viszonyoknak többnyire nagy szerepe volt mind az épületek elhelyezkedésében, mind a típusok kialakulásában. A magasabb domboldalakokat keresték, és a talajadottságok meghatározták a boltozás kérdését is. Azokon a településeken, például Pátyon és Tökön, ahol a löszös-agyagos talajba vájt pince önmagában is megállt, nem boltoztak a korábbi századokban. A földrajzi adottságok kihasználásának szép példája látható Zsámbékon. A ma Józsefvárosi gödörnek nevezett területről a 18. században betelepített németek termelték ki a földet lakóházaik felépítéséhez, aminek következtében egy mély, több méteres oldalfallal rendelkező gödör keletkezett. Ezt kihasználva a zsámbékiak egy része itt alakította ki pincéjét. Ez a példa egyértelműen mutatja, hogy mennyire figyeltek arra, hogy minden alkalmas területet felhasználjanak bortárolók létesítésére. A természet adta lehetőségek nemcsak a hely kiválasztásában és a pincék boltozásának kérdésében mutatkoztak meg, hanem az épületeknél felhasznált építőanyagokban is. A legtöbb település rendelkezett kőfejtővel, emellett a domboldalakban maradék köveket mindenhol találtak. Többnyire ezeket használták fel a prэшházak építésénél, de több esetben a pincék lábazatánál is megfigyelhetők. A boltozott prэшházak, valamint a pincék boltívéhez viszont már vágott kövekre volt szükség, ekkor már gyakrabban előfordult, hogy ezt a környező bányákból szerezték be, elsősorban Sós-kútról. Nagyobb távolságba viszont sosem utaztak építőanyagért. A helyi adottságoknak lehetett szerepe a tetőfedés során is, ezzel kapcsolatban viszont nem sok adat maradt fent. Néhány fényképen még láthatók a nád- és zsúpfedeles prэшházak, ma viszont ennek már nyoma sincs.

---

²⁶⁶ Gunda 1954: 90, 93.

Gazdasági és társadalmi tényezők

A népi építkezést alakító tényezők között a gazdasági körülményeknek, a gazdálkodás rendszerének, a társadalom vagyoni és foglalkozásbeli összetettségének is jelentős a szerepe. Ahogy Barabás Jenő írta, *„ismeretes, hogy a népi kultúra jelenségeinek térbeli elrendeződésében bizonyos szabályszerűség figyelhető meg, amely csak kisebb részben ered a természet adottságaiból, jelentősebb mértékben a termelési viszonyoktól és erőktől közvetve vagy közvetlenül meghatározott. [...] Még azok a jelenségek is, amelyek első pillanatra a természeti adottságoktól meghatározottaknak látszanak, döntő mértékben függenek a termelési módoktól...”*²⁶⁷ Ezek hatással voltak a lakóházra, de befolyásolták a gazdasági épületek elhelyezkedését, formáját is. Más típusú és eltérő számú épületek kialakítására volt szükség egy alapvetően földművelő és állattartó, vagy egy inkább kisiparokkal foglalkozó közösség életében. A település szerkezete, a teleknagyság szintén nagy hatással volt az építmények helyének kiválasztására, azoknak a település életében betöltött szerepére. A gazdasági épületek száma, típusa, azok elhelyezkedése, lakóházhoz való viszonya tehát jelentősen függött az adott társadalom szerkezetétől, a gazdálkodás aktuális rendszerétől.²⁶⁸ Kifejezetten ezek a gazdasági igények és szükségletek okozták, hogy a gazdasági épületek építészeti jellemzőikben, történetükben eltértek a lakóházaktól. A természeti adottságoknak köszönhetően az építőanyagokban a korábbi századokban nem voltak számottevő különbségek. Ezek leginkább az 1930-as, 1940-es évektől jelentek meg, amikor a lakóházaknál egyre inkább terjedtek az újabb építőanyagok (tégla, cserép, idővel a pala). A szerkezeti és megjelenési formában viszont már jelentősebb eltérések figyelhetők meg, ezeket elsősorban már a gazdasági igények és szükségletek határozták meg, így az ezekben lezajló változások az épületeken is nyomot hagytak. A gazdasági épületek minden esetben egy adott művelési ághoz jöttek létre, és bár több funkcióval is rendelkeztek, az elsődleges a tárolás vagy valamilyen munkavégzés volt. Emiatt az adott gazdálkodási ág, jelen esetben a szőlőművelés gazdasági jelentőségében bekövetkezett változások az épületek történetében is megfigyelhetők.

A gazdasági változásokhoz hasonlóan formaalakító hatása van a társadalmi szervezetnek is. Gunda Béla a háztípusok kialakulását a különböző tényezők kölcsönös hatásának tulajdonította, és hangsúlyozta, hogy egy adott településen belül a házformák és a gazdasági épületek több formában is élhetnek, mivel a tulajdonosok gazdasági és társadalmi helyzete, foglalkozása szerint ezek állandó-

²⁶⁷ Barabás 1961: 142.

²⁶⁸ A gazdasági körülmények építkezést befolyásoló szerepére már Vajkai Aurél is kitért, bár ő elsősorban a ház formájának változásával kapcsolatban említette. Megjegyzendő viszont, hogy ő a dunántúli hegyközségeket hozta példának, ahol a filoxéra következtében a szőlőterület lecsökkent, a szántóterület megnőtt, így az állandó lakást is biztosító hegyközségi épületek elkezdtek átalakulni. (Vajkai 1948b: 4.)

an változnak, alakulnak. Úgy gondolta, hogy a termelési mód megváltozásával átalakuló társadalmi viszonyok visszatükröződnek az építkezésben, a típusokban, sőt ezeket a változások legfontosabb okának tartotta. A családi, nemzeti szervezethez, a társadalmi intézményeknek formaalakító, új formákat létrehozó szerepet tulajdonított. Mindezeket annyira fontosnak tartotta, hogy szerinte a formák létrejötte csak az ember és a társadalom oldaláról közelíthető meg, az egyes elemek átvétele csak akkor történhet meg, ha annak megvannak a gazdasági és társadalmi lehetőségei, feltételei.²⁶⁹ Az adott társadalom összetétele, a művelési ághoz való hozzáértése és viszonya, az épületekkel szemben támasztott igényeik szintén nagy szerepet játszottak a kialakításukban. Az egyes időszakokban más és más funkciók kerülhettek előtérbe, napjainkban pedig megfigyelhető, hogy egy-egy generáció számára is egészen mást jelent az épület. Mindezek befolyásolták és a mai napig befolyásolják létrehozásukat.²⁷⁰

A gazdálkodás és a társadalom hatását ma már nehéz kimutatni, de bizonyos adatokból egyértelműen következtetni lehet ezek befolyásoló szerepére. A préházak és pincék kapcsán ennek legszemléletesebb példája a préházpincék és a lyukpincék országon belüli megoszlása. Ezen két alaptípus létrejöttében nem a természeti tényezőknek volt elsődleges szerepe, hisz akkor Nyugat-Dunántúlon sem felszín feletti tárolókat alakítottak volna ki. Létrejöttükben a szőlő-borkultúra eltérő jellegének, eredetének van szerepe, a két típus ezen eltérő kultúrák ismertetőjegyei. Buda-vidéken a típusok ilyen élesen nem különülnek el egymástól, de az épületek nagyságában, típusában, a felhasznált anyagban egyértelműen tükröződik a gazdálkodási ág jelentősége, a tulajdonos vagyoni helyzete. Buda-jenőn pedig a társadalmi helyzettel, a telekmérettel magyarázható az épületek helye. A kisebb telkeken élő szegényebb népréteg portáján kívül tudta kialakítani pincéit, amelyek gyakran burgonyatárolásra szolgáltak. Ezzel szemben a vagyonosabb gazdák lakótelkükön hozták ezeket létre. A vagyoni helyzet tükröződik egyértelműen a pincék nagyságában, nem egyszer pedig a boltozás kérdésében is.²⁷¹ A gazdasági-társadalmi tényezők léptek előtérbe akkor is, amikor a filoxéra pusztítása vagy a német kitelepítések után a gazdálkodási ág szerkezete jelentősen megváltozott, jelentős tárgyi pusztulás ment végbe.²⁷²

²⁶⁹ Gunda 1954: 75–76, 84, 93.

²⁷⁰ A gazdálkodás és a társadalom jelentőségére nagy hangsúlyt fektetett Dám László az alföldi állattartó épületek kapcsán végzett kutatásai során. Erről lásd: Dám 2010.

²⁷¹ Buda-vidéken a vagyoni különbségek a préházakon csak elvétve mutatkoztak meg. Ezzel szemben a Keszthely környéki építkezések kapcsán Benda Gyula azt írta, hogy az anyagi helyzet erősen tükröződik a szőlőhegyi hajlékokban. (Benda 1997: 304.) Itt viszont az épületek többsége állandó lakásként is szolgált, ami nagyobb lehetőséget adott a vagyoni helyzet kimutatására, mint az elsősorban gazdasági célra használt épületek esetében.

²⁷² Ezek hatásával a *Hanyatlás, megőrzés, újítás a 20. század derekától napjainkig* című fejezetben foglalkozom.

Komplex vizsgálatok

Az építkezést befolyásoló tényezők vizsgálatában a 20. század közepén következett be jelentős fordulat. Ekkor elfogadottá vált azon nézet, hogy a helyi építészet kialakulását elősegítő tényezők együttes vizsgálata szükséges ahhoz, hogy valós megállapításokat tehesünk. Továbbá nem elegendő az egyes épülettípusok elszigetelt vizsgálata, azokra komplex egészként kell tekinteni. Az egy tényezőt figyelembe vevő, elsősorban etnikumközpontú kutatás a német kutatókra volt jellemző. Ezzel szemben állt a szovjet kutatási irány. A háztípusok kialakulását a szovjet kutatók nem elszigetelten vizsgálták, amely több szempontból is megmutatkozott. A vizsgálatok nemcsak a lakóházakra vagy csak az egyes melléképületekre összpontosultak. Tolsztov megállapítása szerint az egyes épületek, az udvar és az egész település nem vizsgálható külön-külön, egymástól elzártan, mivel ezek egy egységes, összetartozó lakáskultúra-komplexum szerves részei. Az egyes részek, épületek korrelációban vannak egymással, de ugyanúgy összefüggésben állnak a gazdasági élettel, az etnikai hagyományokkal, magával a tájjal. Míg a német kutatók igyekeztek egy-egy etnikai csoport építkezését a törzs vagy nép kialakulásával összekapcsolni, a háztípusokat a törzs vagy nép sajátos produktumának tekintették, addig a szovjet kutatóknál az egyes épületkomplexumok nem esetlegesek, de nem is állandóak, ugyanis a népcsoport migrációja, a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése során valamely történeti helyzetben kialakult komplexum széttákolódhat és továbbfejlődhet.²⁷³ Tehát egyrészt az egyes épülettípusok egységként vizsgálatát hangsúlyozták, másrészt pedig annak szükségességét, hogy az egyes tényezők nem szakíthatók el egymástól.

Nálunk Vajkai Aurél volt az, aki először fordított kiemelt figyelmet erre a komplex szemléletmódra. Szerinte a ház fejlődése, annak lényege csak a benne élő ember vizsgálatával együtt ragadható meg. Ugyanakkor ő is elismerte, hogy vannak földrajzi, természeti, gazdasági és egyéb adottságok, amelyek jelentősen befolyásolják az építkezés helyi formáját, és „*a néprajzi házkutatás egyik feladata éppen e tényezők intenzitásértékét, határfokát megállapítani, elkülöníteni*”.²⁷⁴

Később Gunda Béla foglalta össze az építkezést befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos megállapításait. „*A gazdasági körülmények, a társadalmi szervezet, a különböző kulturális áramlatok, az etnikai hagyományok, a lakosság kapcsolata más vidékekkel, a természeti adottságok, igen gyakran külső, hatósági intézkedések a maguk összességében járulnak hozzá a házformák kialakulásához és a ház belső életének jellegzetességéhez.*”²⁷⁵ Hangsúlyozta, hogy az egyes építészeti jellemzők, szerkeze-

---

²⁷³ Gunda 1954: 77.

²⁷⁴ Vajkai 1948b: 3.

²⁷⁵ Gunda 1954: 75–76.

ti elemek nem minden esetben fedik a nép- és nyelvhatárokat, de ugyanakkor egyetlen településen belül sem egy adott forma létezik minden esetben. Ezek elsősorban pedig épp a tulajdonosok eltérő gazdasági és társadalmi állapotából adódnak, és ezen tényezők változásának következtében állandó átalakulással kell számolni. Így a korábban hangsúlyozott etnikai hagyományok, természeti adottságok és a kulturális jegyek áramlása mellett a gazdálkodás szerkezete, a társadalmi és foglalkozási helyzet, valamint bizonyos külső intézkedések is befolyásolhatták a megfigyelhető típusok, szerkezeti elemek létrejöttét. A melléképületek és a lakóházak tehát szoros gazdasági egységet alkotnak, ahogy Füzes Endre megfogalmazta, *„egyenként és együttesen pontosan tükrözik a parasztok termelésének fogyasztásának tájilag és történetileg meghatározott jellegét, minőségét és intenzitását. A lakóház és a gazdasági épületek szorosan nyomon követik a gazdálkodás mindenkorai változásait, ezért vizsgálatuk alapján konkrét következtetések vonhatók le az életmód alakulására.”*²⁷⁶

Összegezve elmondható, hogy a kutatások során egyrészt nem szabad a gazdasági épületeket elszakítani a lakóháztól, másrészt pedig a természeti környezet mellett a gazdasági és társadalmi szerkezetet, valamint az etnikus jegyeket is figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy az épületek kialakulásával, életével kapcsolatban a lehető legteljesebb megállapításokat tehessük. Nem szabad viszont megfeledkeznünk arról, hogy az egyes tényezők a különböző rendeltetésű épületeknél esetleg másképp hatnak, más súllyal vannak jelen. Szintén más hatást fejtettek ki az egyes társadalmi osztályoknál, valamint időszakokban. Az általam kutatott épületeknél erre különösen nagy hangsúlyt kell fektetni, ugyanis többnyire föld alatti voltak miatt rendkívül speciálisak. Ily módon való kialakításuk, a településtől távol eső elhelyezkedésük nagymértékben befolyásolhatta az építkezésre hatást gyakorló jelenségek intenzitását. Szintén nagy hatással lehetett kialakulásukra, változásukra az a körülmény, hogy a gazdasági épületek között ezek azok, amelyek a legjelentősebb szereppel bírtak a társadalmi és közösségi élet területén.

Buda-vidékkel kapcsolatban is egyértelműen kimutatható, hogy a prэшházak és pincék kialakulásával, elhelyezkedésével kapcsolatban nem elegendő a földrajzi

²⁷⁶ Füzes 1982: 80. Ennek a szemléletmódnak első, és bizonyos szempontból mind a mai napig legjelentősebb munkája Szolnoky Lajos nevéhez fűződik. Vajdácskán az udvarral és építményeivel, azok népeletben betöltött szerepével foglalkozott. A munka kiemelkedő fontossága egyrészt abban rejlik, hogy a gazdálkodásnak nemcsak egy adott típusú építményeit kutatta, hanem az udvaron található valamennyi épületet, másrészt abban, hogy azokat nem függetlenítette a lakóháztól, illetve egymástól sem szakította el azokat. (Szolnoky 1956.) Szolnoky Lajos irányt mutató munkájának sokáig nem volt folytatója. Az utóbbi pár évtizedben Dám László volt ezen kutatási irány jeles követője, akinek – elsősorban az állattartás épületeivel kapcsolatos kutatásai során – az egyik fő iránya az volt, hogy a gazdasági építményeket mindig egy egységben vizsgálta. Kiemelte, hogy *„a gazdasági építmények nemcsak építészeti vonatkozásban, hanem az ember gazdasági-társadalmi tevékenységének szempontjából is szerves egységet alkotnak a lakóházzal”*. (Dám 1992: 177.)

adottságokat vizsgálni. Természetesen ennek nagy szerepe volt, hisz a jó pincének alapkövetelménye a megfelelő domboldal,²⁷⁷ de több adatot is sikerült azzal kapcsolatban felkutatni, hogy mind elhelyezkedésükben, mind a kialakult típusokban a gazdasági, társadalmi tényezőknek is szerepe volt, sőt kezdetben talán a különböző etnikumok is hatással voltak az építészetre. Ezen fő tényezők mellett még befolyásolhatták az építkezést a különböző építészeti rendeletek, az extraneus birtokosok aránya, a kor építészeti stílusa,²⁷⁸ az épületeknek a társadalom életében betöltött szerepe.²⁷⁹ Mindezek miatt a téma rendkívül széleskörű kutatást igényelt, ami mind a módszerekben, mind a felhasznált forrásokban, mind a tematikában megmutatkozik. Bár az épületek alkotják a dolgozat tárgyát, a vizsgálatokat ki kellett terjeszteni a szőlőművelés történetére, jelentőségére is, nagy hangsúlyt fektettem az elmúlt évszázadok jelentősebb gazdasági és politikai jellegű folyamataira, a társadalom szerkezetére, valamint több esetben kitekintő vizsgálatokra is szükség volt.

Rendszerezési kísérletek, terminológiai kérdések

A gazdasági épületek csoportosítása több szempont szerint is lehetséges, de a gazdasági élet alapvető területeinek figyelembevételével két csoportba szokták ezeket sorolni: az állattartás és a földművelés építményei. Ez utóbbiakon belül általában megkülönböztetik a termény- és takarmánytárolókat, valamint a szőlészet és a borászat épületeit. Külön altípusként való említésük jól mutatja sajátos helyzetüket, jelentőségüket.²⁸⁰

Az egy adott művelési ághoz kialakított épületek további csoportosítása már nagyobb problémát jelent, a rendszerezésre ugyanis több mód is kínálkozik. A legáltalánosabbnak és legkézenfekvőbbnek a morfológiai osztályozást tekinthetjük. Dám László az állattartás épületeinek osztályozása során viszont arra a megállapításra jutott, hogy ez több szempontból is téves következtetésekre vezethet, mivel több lényeges szempontot nem vesz figyelembe. Nem alkalmas arra, hogy tekintettel legyen az állattartás ágazataira, üzemtípusaira vagy a történeti fejlődés

²⁷⁷ A jó pincék szükségességét hangsúlyozták a 19. századi szőlészeti-borászati könyvek is, szinte valamennyi ugyanazokat a feltételeket sorolta fel (északi oldali bejárat; 10–12 fokos állandó hőmérséklet; se nem száraz, se nem nedves; országúttól, gyáraktól távol történő fekvés; kizárólag bor tárolására szolgáljon). (Schams 1836: 97–98.; Balásházy 1856: 52–53.; Gyürky 1860: 105.; Tersánczky 1869: 313–314.; Nyáry 1876: 96–97.; Szilárd 1909: 170–171.) Tersánczky József találokan fogalmazta meg a jó pince szükségességét: „A jó pince életkérdés a borkezelés és borüzletben, azért is közmondássá vált: »jó pince csinálja a bort«, mely szerint nem minden verem mondható bortartó pincének.” (Tersánczky 1869: 312.)

²⁷⁸ A kor építészeti stílusának befolyásoló szerepére példaként lásd: Vajkai 1958a.

²⁷⁹ Az épületek széleskörű gazdasági és társadalmi funkciójával a későbbi fejezetekben foglalkozom.

²⁸⁰ Kiemelt szerepüket mutatja, hogy a tervezett Szabadtéri Néprajzi Múzeum korai, 1967-es telepítési koncepciójában önálló épületegységként szerepeltek a prэшázak és a pincék. Ez a tematikus egység még az 1970-es tervben is helyet kapott, később azonban elvetették. (Kecskés 1980b: 38–42.)

bemutatására. Az osztályozásnak ki kell egészülnie az adott művelési ág történeti formáiból és típusaiból kiinduló szempontrendszer érvényesítésével is, hiszen ezeket az épületeket az állattartás történeti típusainak, üzemformáinak igényei, szükségletei alakították ki. Az épületek funkciója erősen befolyásolja a morfológiai jellemvonásokat is, „*s egy-egy épülettípus tér- és időbeli elterjedése szoros kapcsolatban áll az állattartás történeti-földrajzi típusaival*”. A gazdálkodásban, azon belül az állattartás szerkezetében, üzemformáiban végbemenő változások előbb vagy utóbb kifejezésre jutnak az építményekben is. A morfológiai átalakulás együtt járhat funkcióváltással vagy az építménytípus használatból való kiszorulásával, esetleg egy új épületforma megjelenésével.²⁸¹ Mindezek a megállapítások az általam vizsgált épületekre is igazak, a prэшázak és pincék sem vizsgálhatók csupán építészeti szempontból, az egyes formák kialakulásának hátterében a gazdasági, társadalmi okokat is keresni kell.

Az építkezést befolyásoló tényezők következtében a prэшázak és pincék változatos formái alakultak ki. Ezt már Jankó János is felismerte, aki etnikumokhoz kötötte az egyes formákat. Vele ellentétben Vajkai Aurél a témában megjelenő első tanulmányában az eltérő típusokat elsősorban a vidék földrajzi adottságával magyarázta. A kérdés problémás voltát mutatja viszont, hogy későbbi kutatásaiban már nem ennyire sematikus képet adott. A formai változatosságot figyelembe véve megállapította, hogy egyetlen szőlőhegyen több az építészeti változat, mint egyetlen községben. Ebben szerepet játszott a szőlőhegyek autonóm helyzete, amely kedvezett az egyéni ízlésnek, de ugyanígy több forma kialakulásához vezethetett az is, hogy egy szőlőhegyen több település lakói is birtokolhattak szőlőt. Miután szőlőterületet bárki szerezhetett, jogállásától függetlenül, így a tulajdonosok vagyoni helyzete az épületek kialakításában is megmutatkozhatott. Utolsó pontként a gazdálkodás fejlődését, alakulását emelte ki.²⁸²

Az adatok gyarapodásával a kutatók egyre árnyaltabb képet kaptak az egyes típusokról, fokozatosan felismerték, hogy ezek kialakulásának hátterében több ok is állhat. Mindez viszont terminológiai bizonytalansághoz vezetett, ami szükségessé tette a prэшázak és pincék rendszerezésének elkészítését.

Vincze István csoportosítása

Vincze István szerint szőlőgazdasági épületeink, különösen a bor tárolását szolgáló építmények tükrözik a borkészítés, a bortárolás és a borkezelés gyakorlatát is.²⁸³

²⁸¹ Dám 1995a: 114–115, 1995b: 39.

²⁸² Vajkai 1956: 58–59.

²⁸³ Vincze 1958a: 83.

A prэшázak azonban legalább olyan mértékben mutatták a szőlőfeldolgozás folyamatát, mint a pincék. Elég csak arra gondolni, hogy milyen módon történt a szőlő feldolgozása, milyen prést használtak. Azokon a területeken, ahol lábbal taposták a szőlőt, nem feltétlenül alakult ki külön szőlőfeldolgozó épület, ahol pedig bálványprést használtak, ott magas, nagyméretű prэшázakra volt szükség. A táji különbségek utalnak a kultúra egészének eltérő történeti alakulására, a kialakulás genezisére, az újabb formákból pedig következtethetünk a változásokra.²⁸⁴

A bor tárolása nemcsak raktározás kérdése, hanem a bor érlelésének, fejlődésének, kezelésének feltétele is. Emiatt különbözőek az igények a termelő táj klímája, a borok fajtája, készítmódja szerint. Ebből adódik, hogy míg a délebben fekvő országokban termelt, alkoholban gazdag, nehéz borok nem igényelnek különösebb tárolást, addig az északabbra fekvő szőlővidékek csökkentebb állóképességű borai már gondosabb kezelést és tárolást követelnek meg. Délről észak felé haladva tehát egyre fejlettebb pincekultúrával, pinceformákkal találkozni.²⁸⁵ Az épületek formájára, méretére emellett befolyással van a szőlőgazdaság önellátó vagy árutermelő jellege, valamint az, hogy volt-e a családnak ideiglenes vagy állandó kinntartózkodásra alkalmas épületigénye.²⁸⁶ A fentebb vázolt körülményeket figyelembe véve Vincze István az alábbi beosztást készítette.²⁸⁷

1. Felszíni prэшázpincék
  - a. prэшázpincék
  - b. házipincék
  - c. prэшáz lyukpincék
  - d. prэшáz „fődpincék”
2. Felszín alatti lyukpincék
  - a. épület nélküli lyukpincék
  - b. pinceház lyukpincék

A felszíni prэшázpincéken belül négy altípust hozott létre. A prэшázpincék lényege, hogy a feldolgozás és a tárolás is felszín felett történik. A másik három esetben viszont az épület alatt már pince is helyet kap. Ha mindezt építészeti nézőpontból néznénk, akkor a prэшázpincéket teljesen különálló csoportban kéne elhelyezni, ugyanis a bortárolás egyedül ennél a típusnál történik a felszín felett. A másik három típusnál már felszín alatti pincét is kialakítottak, míg a feldolgozás a felszín felett történt. Építészeti szempontból ez megegyezik a pinceház lyukpincékkel. Vincze István azonban a szőlő-borkultúra kettős eredetét figyelembe véve készítette el rendszerezését. A felszíni prэшázpincék a pannoni eredetű szőlőkultúrát jellemzik, Nyugat-Dunántúl tipikus szőlőhegyi építményei. Ezeknél a feldolgo-

²⁸⁴ A kérdéstről részletesebben lásd: Vincze 1971.

²⁸⁵ Vincze 1958a: 83–84.; Major 1992: 51.

²⁸⁶ Kecskés 1992: 176.

²⁸⁷ Vincze 1958a: 87–102.

zás volt az elsődleges, a kezdetben egyhelyiséges épületeknek ez volt a funkciója. Az igények változásával azonban idővel kialakultak a jobb tárolást biztosító felszín alatti pincék. Ezzel szemben a felszín alatti lyukpincék a honfoglalás kori északkelet-magyarországi szőlő-borkultúra tipikus építményei, ahol a tárolás volt az elsődleges, és a préselés hiánya miatt feldolgozó-helyiségek kialakítására nem volt szükség. Később, mikor a taposást kiszorította a préselés, egyre több helyen építettek épületet a pince elé vagy fölé. A két fő típus között tehát az alapvető különbség, hogy míg a felszíni prэшházpincéknél a feldolgozás, addig a felszín alatti lyukpincéknél a tárolás volt az elsődleges. Emiatt, bár építészeti, morfológiai szempontból a két főcsoportnál helyet kapnak hasonló altípusok, a tipizálás helyén való, hisz más fejlődési utat jártak be.

Vincze István rendszerezése a maga nemében egyedülálló és hiánypótló munka volt. Egyes állításai a mai napig megállják a helyüket. Helyesen látta, hogy az egyes típusok kialakulása között kapcsolat állhat fenn. A változó igények, anyagi viszonyok következtében az önálló épületek mögé vagy alá pincét építhettek, a földbe vájt lyukpincék elé vagy fölé pedig idővel prэшházat emelhettek. Rendszerezése során ezeket a fejlődési utakat is figyelembe vette. Csoportosítása viszont idővel bonyolultnak bizonyult, szükségessé vált a leegyszerűsítése.²⁸⁸ Ezt Vincze Istvánnal egyetértésben Kecskés Péter végezte el.

A néprajzi összefoglaló munkák rendszerezése

A Kecskés Péter által készített leegyszerűsített rendszerezést tükrözik a *Magyar Néprajzi Lexikon* egyes címszavai.²⁸⁹ Ennek lényege az volt, hogy minden olyan építményt, amely felszíni szőlőfeldolgozó és felszín alatti bortároló résszel rendelkezik, a prэшházas lyukpince megnevezéssel illetett. Így a szőlőfeldolgozó és bortároló építményeknek három alaptípusát különböztette meg: a prэшházpincékét, a prэшházas lyukpincékét és a lyukpincékét.²⁹⁰ A prэшházpincék a föld felszínén épült, kezdetben egyosztatú, majd később többhelyiségű, szőlőfeldolgozást, bortárolást és ideiglenes kinntartózkodást is szolgáló gazdasági épületek. A lyukpince

²⁸⁸ A tanulmányok rendszeresen meghivatkozták Vincze István munkáját, de többnyire nem vették figyelembe, hogy rendszerezését nem építészeti, morfológiai jegyek alapján végezte el. A hiányosságokra először Lukács László hívta fel a figyelmet, de részletesen ő sem foglalkozott a felállított tipológiával, alapvetően azt el is fogadta, hisz tanulmányában az egyes típusoknál ő is erre hivatkozott. Ugyanakkor megjegyezte, hogy bár „rendszere jól eligazít a különböző típusok történeti alakulásának, földrajzi elterjedésének kérdésében, de azt egy-egy területre vonatkozó részletkutatásokkal kellene további tartalommal megtölteni”. (Lukács 1976: 237.)

²⁸⁹ Kecskés 1980a, 1981b, 1981c.

²⁹⁰ Ugyanezt az osztályozást alkalmazta Barabás Jenő és Gilyén Nándor: Barabás–Gilyén 1979: 108–109, 2004: 47–49.

földbe fúrt vagy ásott, folyosószerűen kialakított bortároló helyiség, amely épülettel nem rendelkezik. Abban az esetben, ha prэшázat építenek elé, már prэшáz-as lyukpincéről beszélhetünk.

A leegyszerűsített rendszerezés alapján végezték a gyűjtéseket, és készült el a *Magyar Néprajzi Atlasz* idevonatkozó térképlapja is, igaz, itt az egyes típusokon belül altípusokat is felállítottak, illetve bevezettek két új kategóriát.²⁹¹ Föld feletti pincekamra, prэшázzal néven szerepel a prэшázpince, amelyen belül a bejárat elhelyezkedése alapján három altípust hoztak létre. Emellett a másik két fő kategóriát vizsgálták, a lyukpincét, illetve a prэшáz-as lyukpincét. Ezeken kívül megkülönböztettek egy földépület alatti pince prэшázzal típust, ami csak a Kárpát-medence egyetlen pontján fordult elő. Az utolsó csoportba azok a területek tartoztak, ahol a szőlőterületen legfeljebb őrző-, szerszámkamra volt megfigyelhető. Ez a rendszerezés jól mutatja, hogy az egyes fő típusokon belül lehetőség van további kategóriák megállapítására, valamint azt, hogy az Alföld jelentős részén az épületek teljes hiánya volt megfigyelhető, ezért egy feldolgozó és tároló nélküli kategória felállítására is szükség volt.

Az utolsó összegző írás a témában 1997-ben, a *Magyar Néprajz Életmód* kötetében jelent meg. Kecskés Péter a már a lexikonban használt három kategóriát itt is alkalmazta, emellett viszont negyedikként a házi pincéket jelölte meg.²⁹² Ezen típus létrehozására mindenképp szükség volt, mivel e nélkül a mezővárosok és szabad királyi városok jelentős része nem lett volna besorolható.

Kecskés Péter rendszerezése a mai napig használatban van. Jól látható, hogy alapvetően a Vincze István-féle épül, ugyanakkor egy jóval egyszerűbb csoportosításról van szó. Az általa felállított négy fő kategória alapján a teljes Kárpát-medence ilyen jellegű épületei rendszerezhetővé váltak. Fontos azonban megjegyezni, hogy az ezeken belüli altípusok felállításához már konkrét, kisebb területeket érintő kutatásokat kell végezni, a részletesebb rendszerezés mindig a helyi eredmények alapján történhet meg, a természeti adottságoknak, a gazdálkodás és társadalom szerkezetének, a feldolgozási technikának, az épületek funkciójának köszönhetően ugyanis az altípusok rendkívüli gazdagságával találkozhatunk. Az ilyen jellegű vizsgálatok teremthetik meg az alapját annak, hogy később egy részletesebb, országos szintű rendszerezés születhessen.²⁹³

---

²⁹¹ Barabás 1989: 274.

²⁹² Kecskés 1997: 207–213.

²⁹³ Ezekben még nagy a hiány, többnyire csak egy-egy település kapcsán érintették a kérdést. Szélesebb körben Vajkai Aurél és Kecskés Péter végzett vizsgálatokat. Erről lásd: Vajkai 1958a, 1963.; Kecskés 1992.

Buda-vidék szőlőfeldolgozó és bortároló építményeinek rendszerezése

Az épületek elhelyezkedésének vizsgálata során megállapítást nyert, hogy azok rendkívül változatos formát mutatnak. Az épületek fő típusait tekintve már egységesebb képpel találkozunk, az uralkodó forma a prэшázas lyukpince. A kialakítás terén viszont több eltérés is megfigyelhető, ezáltal több altípus állítható fel.

Az atlasz térképlapján látható, hogy az északkelet-dunántúli térség a prэшázas lyukpincék hazája. Ha az erre a területre eső településeket körbejárjuk, akkor valóban ez figyelhető meg, ezen belül viszont több altípust látni, illetve szép számban vannak lyukpincék is. A két típus általában keverten fordul elő, a többségében prэшázas lyukpincékkel rendelkező településeken általában találkozhatunk feldolgozó épülettel nem rendelkező pincékkel is. Ez a vegyes előfordulás nemcsak Buda-vidéken figyelhető meg. Lukács László a Velencei-hegységben végzett kutatásai során szintén talált lyukpincéket,²⁹⁴ bár az uralkodó forma itt is a prэшázzal rendelkező föld alatti bortároló. Hasonló eredményekről számolhatok be Esztergomból és környékéről is,²⁹⁵ de ugyanez megfigyelhető Mányon, illetve Tarjánban, hogy csak néhány példát említsek a kutatási terület közelében fekvő települések közül.

A vizsgált területen a prэшázas lyukpince az uralkodó típus, de annak több formáját különböztethetjük meg az épületek kialakítási módja alapján. Egyrészt beszélhetünk felmenő falú épülettel rendelkező prэшázas lyukpincékről, másrészt pedig boltozott prэшázas lyukpincékről. Előbbi forma országsszerte általános, lényege, hogy az épület épített falakkal és tetővel rendelkezik. A felmenő falú prэшázas lyukpince Budakeszin (15. kép) és Budaörsön (11. kép) volt egyed-uralkodó forma – bár sajnos ezeket már szinte csak képekről ismerjük –, a többi településen kialakításukban feltehetőleg szerepe volt az elhelyezkedésüknek is. Tökön kisebb számban előfordulnak a falu szélén található pincefaluban,²⁹⁶ a határban pedig szinte kizárólag ez a forma ismert. Ugyanígy az etyeki és a zsámbéki határban is ez az uralkodó típus. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a boltozott prэшázas lyukpincéket célszerű volt zárt sorban építeni – ritkán előfordulnak magányosan is –, mert így oldalról támasztották egymást. Ilyenkor a pincék együttes építésére volt szükség, ezért társadalmi munkában készültek. Kint a határban, a szőlők végében ilyen kialakításra nem volt lehetőség, ezért ott felmenő falú épületet volt érdemes építeni. Tökön, a falu szélén is látható ez a forma, ott viszont a nem megfelelő domboldal miatt az alsóbb soron inkább ennek felépítésére volt lehetőség. A két típus kialakításában tehát fontos szerepet játszhattak a domborzati viszonyok és az elhelyezkedés.

---

²⁹⁴ Lukács 1978: 300.

²⁹⁵ Muskovics 2011: 57–61.

²⁹⁶ Lásd a borítóképet!

15. kép: Budakeszi elpusztult faluvégi pincesor
(BHGYT)

16. kép: Utcáról nyíló pincelejárattal rendelkező prэшáz lyukpince Etyeken
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

A felmenő falú típusú épületek két további csoportra oszthatók. Rendelkezhetnek hosszú vagy rövid oldali bejárattal. Ez utóbbi igazán Budakeszin és Budaörsön volt jellemző, de egyes példányai megtalálhatók Bián, Etyeken, Tökön és Zsámbékon is.

A felmenő falú épülettel rendelkező lyukpincéknek Etyeken egy sajátos formája is megfigyelhető. Ez a különlegesség hosszanti oldalának külső képén, valamint alaprajzi beosztásában mutatkozik meg. Az Öreghegyi úton látható három olyan épület, amelynél a kisszobát a pince fölött alakították ki, a prэшázból lépcsőn keresztül lehet megközelíteni. A speciális forma abban is megmutatkozik, hogy a pincébe a bejárat az utcáról nyílik. (16. kép)

A felmenő falú prэшáz lyukpincék mellett a másik fő típus az úgynevezett boltozott prэшáz lyukpince, amelyet Tökön *kőféhajnak*, *kűféhajnak* neveznek. Ezt a típust először Andrásfalvy Bertalan írta le Páty kapcsán.²⁹⁷ Ilyenkor a pince elé nem egy rendes házat építenek, hanem felboltozzák az épületet, amire aztán földet hordanak. A prэшáz lyukpincék ezen formája legnagyobb számban Pátyon (13. kép) és Perbálon (17. kép) látható, ezen a két településen kizárólagos típusnak tekinthető. Nagy számban ismert még Tökön, de több példánya figyelhető meg Biatorbágyon, Budajenőn és Zsámbékon is.

17. kép: Boltozott prэшáz lyukpincék Perbálon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

²⁹⁷ Andrásfalvy 1954a: 113–117.

18. kép: Lyukpincék Zsámbékon, a Szomori úton
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

19. kép: Lyukpincék Tökön, a Burgundiában
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

A prэшázás lyukpincék mellett a másik előforduló típus a lyukpince, igaz, ezek jóval kisebb számban találhatók meg. Elsősorban a szegényebb réteghez szokták kötni, és több esetben kaptam arra vonatkozóan adatokat, hogy eredetileg csak pince volt, és később építettek elé prэшázat. Ennek egyik konkrét példája az etyeki Öreghegy alsó 104. prэшáza és pincéje. Utóbbit 1760 körül építették, feldolgozó-helyiséggel pedig csak 1870-ben bővítették.²⁹⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy korábban nagyobb számban lehettek lyukpincék, de egy részük elé idővel, ha a tulajdonos anyagi helyzete megengedte, feldolgozó-helyiség is épült. Buda-vidéken legnagyobb számban talán Zsámbékon voltak lyukpincék, de ezek egy része mára elpusztult. (18. kép) Összefüggő sorban Tökön, a Burgundiában látható ez a típus (19. kép)

A prэшázás lyukpincék és lyukpincék megoszlásának arányát nem ismerni, nem lehet pontosan megállapítani, hogyan változott számuk az évtizedek, évszázadok során. Erre egyedül Zsámbékról rendelkezem megfelelő forrásanyaggal. 1879-ben térképet készítettek a közlegelőben található pincékről, amelyhez tulajdonosi jegyzéket csatoltak. Ezen a birtokos neve mellett feltüntették a pinchely területét is. Ehhez csak abban az esetben írtak adatot, ha a bortároló prэшázzal is rendelkezett. Ez alapján megállapítható, hogy például a Józsefvárosi gödörben jelölt 75 pince közül csak 12 rendelkezett prэшázzal. Ezzel szemben viszont az Alsó szőlők melletti pinceterületen a tulajdonosok több mint fele épített már prэшázat.²⁹⁹ Sajnos ilyen összeírás csak Zsámbékról maradt fenn, így a többi, mára elpusztult, átalakult pincesorról pontosabb adatokkal nem rendelkezem.

A prэшázak és pincék építészeti leírása

Az épületek datálásának nehézségei

A szőlőfeldolgozó és bortároló építményeket bemutató tanulmányok az épületek leírása során elsősorban azok kialakításával, gazdasági funkciójával, valamint az alaprajzi formákkal foglalkoztak. Több esetben próbálkoztak koruk meghatározásával is, de általában csak becslések történtek, illetve gyakran azzal zárták a kérdés

---

²⁹⁸ Molnár I. 1970: 4–13.

²⁹⁹ MNL PML IV.165a. Zsámbék úrbéri pere. A zsámbéki Közlegelőben fekvő pinczehelyek tulajdonosainak névjegyzéke, 1879. december 22.

vizsgálatát, hogy adatok hiányában a pincék korát nem lehet megállapítani.³⁰⁰ Ennek kutatása azonban több szempontból is fontos. Az épületek számából – bizonyos szinten – következtetni lehet a szőlőművelés jelentőségére, a művelési módokra és a feldolgozási technikákra. Ezzel kapcsolatban Bakó Ferenc 1992-ben megjelent tanulmányában a következőket írta: „*A sok ezer lyukpince korát, építési idejét nem tudjuk meghatározni, erre nézve még kísérletek sem történtek. Kétségtelenül azért, mert sem a birtokjogi, sem a gazdasági tárgyú oklevelek, feljegyzések nem tértek ki a pincére, nem lévén ez adóköteles és értéke sem lehetett magas a múltban.*”³⁰¹ Bakó Ferenc állításával teljes mértékben egyet kell érteni, a témával kapcsolatban rendkívül nehéz levéltári kutatásokat végezni, a pincékre vonatkozó írott történeti adatok megtalálása több esetben a véletlennek köszönhető. Mégis, akkor hogyan lehet ezeknek az épületeknek a korát legalább megbecsülni? A legfontosabb, hogy komplex vizsgálatokat végezzünk, a terepmunkát minden esetben levéltári kutatásokkal kell kiegészíteni. Mielőtt azonban ezek bemutatására rátérnénk, egy dolgot fontos megemlíteni. Buda-vidéken legnagyobb számban prэшázás lyukpincékkel találkozni, de ezek mellett látni lyukpincéket is. Előbbi típusról tudjuk, hogy ezek gyakran utólagos bővítés eredményeképpen jöttek létre, tehát a feldolgozó- és a tárolótér kialakításának az ideje nem mindig azonos, így külön kormeghatározást igényelnek mind a prэшázak, mind pedig a pincék. Erre utal Budaörs úrbéri pere is, amelynek egyik tanúvallomásában olvashatjuk, hogy, „*voltak olyanok a kik későbbi időben építkeztek, de ezek is az építkezés előtt már a pinczehelyeket prэшázak helyett használták*”.³⁰²

A prэшázakkal és pincékkel foglalkozó tanulmányok többnyire nem fektettek nagy hangsúlyt a kormeghatározásra, általában a terepmunka során nyert adatok alapján próbáltak következtetéseket levonni, elsősorban a feltüntetett évszámokra hagyatkoztak. Ezeket viszont kellő kritikával kell kezelni, illetve Bakó Ferenc felhívta a figyelmet arra, hogy más építészeti jegyekből is tehetünk bizonyos megállapításokat.³⁰³ Természetesen ezek nem évszámszerű meghatározásra alkalmasak, de bizonyos kronológiai fejlődést fel lehet állítani. Ilyen vizsgálati módot ad az alaprajz. Szerinte az egy hosszú ággal rendelkező forma régebbi, mint a szá-

³⁰⁰ A témában fontos kutatást végzett Lichtneckert András. Balaton-felvidéki vizsgálatai során foglalkozott a pincék számával, kialakulásuk idejével. A kérdést azért tartotta fontosnak, mert feltételezte, hogy a balatoni szőlőkhöz minden korban hozzátartozott a pince vagy a prэшáz. A középkori oklevelekben vannak adatok, de pinceösszeírások az 1850-es évek kataszteri felmérése előtt nem álltak rendelkezésre, így csak az ingatlanforgalomból következtethetett. Elsősorban a Mórocz család 16. századi iratanyagát, a 18. századi hiteleshelyi jegyzőkönyveket, valamint a 18–19. századi hegytörvényeket használta fel. Ezek alapján Balatonalmádi, Alsóörs és Csopak kapcsán sikerült megállapítania, hogy a szőlőtelepítések intenzitása és az extraneus szőlőbirtokosok száma befolyással volt az építmények számára. (Lichtneckert 1997: 280–282.)

³⁰¹ Bakó 1992: 205.

³⁰² MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. Eljárási jegyzőkönyv, 1874. június 10–11. Foehltler Albert tanúvallomása.

³⁰³ Bakó 1992: 219–220.

mos elágazással bír. Mindez viszont korántsem ilyen egyszerű. Nem egy esetben a pincéket utólagosan bővítették. Ez az uradalmi pincéknél általános gyakorlat volt, de a jobbágyi-paraszti, polgári világból is tudunk rá példát hozni.³⁰⁴ Emiatt egy bonyolultabb alaprajzú pince eredeti központi magja akár régebbi is lehet, mint egy egyágú pince. Emiatt az elágazó, akár labirintusszerű formáknál valamennyi ág korát vizsgálni kell, ami igencsak megnehezíti a kutatásokat.³⁰⁵ Az alaprajz mellett a pincék korának meghatározásában segíthet a boltív formája. A csúcsíves boltozat régebbinek tekinthető, mint a félköríves. Emellett Bakó Ferenc a falfelületeken megmutatkozó csákányvágások sűrűségét is vizsgálati szempontnak tekintette. Negyedikként az épületek topográfiai helyzetét említette.³⁰⁶ Bakó Ferenc ezen építészeti jegyek vizsgálatát tartotta nélkülözhetetlennek a kormeghatározás szempontjából, de még egy dolgot érdemes a kérdés szempontjából kutatni, ez pedig a boltozás anyaga. Bakó ezt nem említette, de ő vulkáni tufába vájt pincéket vizsgált. Ezeknél valóban nem lehet szempont, ugyanis nincs szükség külön boltozásra. Itt az általa is megfigyelt vágásnyomokat kell tekintetbe venni. A löszös, agyagos, homokos talajba épült pincéknél viszont szükség lehetett boltozásra, így ezeknél már meghatározó az ennek során felhasznált anyag.³⁰⁷

Buda vidéken az említett építészeti jegyek nem mindegyike alkalmas a kutatásra. Az alaprajzi formából nem lehet következtetéseket levonni, mivel szinte kizárólagos az egyágú pincetípus. A csákányvágások sűrűsége sem vizsgálható, mivel többnyire löszös, agyagos talajba épült pincékről van szó. Egyedül Buda-örsön vájták dolomitba a bortárolókat, de idővel ezek többségét is kiboltozták. A boltív anyaga már lehetőséget ad a pincék korának becslésére, itt viszont egy újabb probléma nehezíti a munkát. Többször előfordult, hogy eredetileg kiegészíték a pincét és csak évekkel, évtizedekkel, esetleg évszázadokkal később boltozták ki. Ilyen esetben viszont az anyag vizsgálata téves eredményekhez vezethet. Egyértelműen az állapítható meg, hogy a kőboltozat korábbi, mint a téglá. Ez utóbbi az 1900-as évek elejétől kezdett terjedni. Szintén kimutatható, hogy a legkorábbi pincéknél még maradványköveket használtak. Később ezt a kváderkövek, a méretre vágott kövek váltották fel, kezdetben csak a boltívnél, később a lábazonál is.

Az építészeti jegyek vizsgálata mellett a terepmunka során megfigyelt évszámok is segíthetnek a kormeghatározásban. Itt viszont szintén problémákba ütközhet a kutató. A pincék belsejében lévőket elfogadhatjuk építési időnek, az ilyen elhelyezés viszont ritka. (20. kép) Tökön sikerült egy olyan pincét meg-

³⁰⁴ Példaként lásd: Muskovics 2011: 88–90, 174.

³⁰⁵ Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a Bakó Ferenc által kutatott településekre jellemző bonyolult alaprajzi forma az ország számos borvidékén nem volt jellemző. Buda vidéken is az egyágú pince volt az általános.

³⁰⁶ Tállya példáját lásd: Bakó 1993: 144.

³⁰⁷ Több szempontot figyelembe véve vizsgálta a pincék korát Viga Gyula is. Lásd: Viga 2002: 97.

tekinteni, ahol a kőből készült csántérba³⁰⁸ vésték be feltehetőleg az építés dátumát. Elvértve figyelhető meg, hogy a pince végén a vakablak falába írták be az évszámot. Ezenkívül egyedi megoldásokkal is találkozni. Tökön egy esetben a gádor oldalában találni egy hosszabb feliratot, amely az építés idejét közli napra pontosan, valamint a tulajdonos nevét.³⁰⁹ (21. kép) Sokkal gyakrabban fordul elő a bejárat fölötti évszám- és monogram-megjelölés. Ebben az esetben viszont előfordulhat, hogy ha a bejárat előtt kisebb boltívet alakítottak ki vagy utólagosan építették meg a támfalat, akkor ennek építési idejét írták ki. A prэшázakon található építési dátumok már inkább tekinthetők biztos dátumnak, ezek viszont nem feltétlenül jelölik egyben a pincék korát is.

A terepmunka során vizsgált építészeti jegyek mellett szükség van a levéltári források feltárására is. Ezek száma igen kevés, megtalálásuk viszont annál nehezebb. A pontosabb kormeghatározáshoz viszont nélkülözhetetlenek. Kutatásom során elsősorban két forráscsoportra támaszkodhattam. Egyrészt a térképanyagra, másrészt pedig az úrbéri perek gyűjteményére. Természetesen ezek sem segítik hozzá a kutatót pontos építési idő meghatározásához, arra viszont lehetőséget adnak, hogy az egyes pincecsoportok kialakulását kronologikus sorrendbe állítsuk, hogy kiderüljön, mely időszakban jöttek létre legnagyobb számban ezek az épületek. A forráskritikától azonban itt sem tekinthetünk el. A felszín feletti épületeket többnyire jelölték, így ezek számának alakulása jól vizsgálható, ha elegendő térkép maradt fenn.³¹⁰ Más a helyzet viszont a lyukpincék tekintetében, ezek feltűntetését ugyanis nem mindig tartották fontosnak. Emiatt a térképek, mint források, elsősorban a prэшázas lyukpincéknél mutatnak biztosabb képet, lyukpincék tekintetében a térképi ábrázolás és a valóság közt jelentősebb eltérések lehetnek. Épp ezért volt fontos az úrbéri peranyag, amely sok esetben árnyaltabbá, pontosabbá tette a képet. A jobbágyfelszabadítás után végbemenő közös földek szétosztása során több esetben is problémát jelentettek a pinceterületek. Ezeket gyakran a közlegelőkből kiszakított területeken alakították ki, ami miatt a volt földesurak követelték ezek legelőilletménybe történő beszámítását. Ezzel szemben az egykori jobbágyok bizonyítani próbálták, hogy azok nem foglalások, vagy pedig 1820 előttiek, így a törvény értelmében elévültek tekinthetők. Az egyes peranyagok tehát amellet, hogy néhány esetben utalásokat tesznek a pincehelyek engedéllyel vagy engedély nélkül történő kialakítására, segítenek az épületek egy részének datálásában, elsősorban abban, hogy azok 1820 előtt vagy pedig azt követően alakultak ki.

³⁰⁸ A hordók tárolását, kitámasztását szolgáló ászok vagy csántér általában talpgerendából, ritkábban kőből készült.

³⁰⁹ A boltozatlan lyukpincék esetében is kiboltozták a gádort, így ezt elfogadhatjuk a pince építési idejének.

³¹⁰ Példaként lásd: Kecskés 1992: 173–175.; Muskovics 2011: 92–97.

20. kép: Felirat egy töki pince végében – KELEMEN JÓZSEF. 1887. ben.
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

21. kép: Lyukpince gádorának felirata Tökön. Az építés ideje: 1841. április 24.
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

Az első hiteles adat Budaörs szőlőfeldolgozó és bortároló épületeivel kapcsolatban Kneidinger András 1778-as német nyelvű, kéziratos térképe, amely a Kő-hegy déli oldalán már összefüggő, feltehetőleg prэшházakkal rendelkező pincesorst ábrázol. Szintén láthatók a hegytől északra, északnyugatra a mai Budakeszi, Máriavölgyi utca hasonló építményei, bár számuk ekkor még nem volt jelentős. (5. térkép) Fennmaradt egy 1766-os térkép is, amely lehet, hogy a Kő-hegy déli részén már prэшházsort mutat, de a jelölés nem egyértelmű.³¹¹ Abból adódóan viszont, hogy 1778-ban már viszonylag nagy számban voltak jelen ezek az épületek, valószínűsíthető, hogy több már bő tíz évvel korábban is állt. Amennyiben ez valóban prэшházakat jelöl, akkor megállapítható, hogy az első pincesor a Kő-hegy déli oldalán, a mai Kőszikla, Kőláb, Kőfejtő utcák területén alakult ki. Ezt követően épült be a nyugati, északnyugati rész, a mai Máriavölgyi utca, valamint az ettől északra folytatódó Budakeszi utca prэшházsora. Az 1780-as évek első felében készült első katonai felmérés szintén mutat épületeket a Kő-hegy körül,³¹² de ez újabb következtetések levonására nem alkalmas. Jelentős változások ezt követően, a 19. század első felében következtek be, ekkor nagymértékben emelkedett a prэшházak és pincék száma, ami összefüggésben volt a szőlőművelés fellendülésével. Az 1859-es második katonai felmérés szemléletesen mutatja, hogy számuk a többszörösére nőtt. (6. térkép) Körbevelték a teljes Kő-hegyet, összefüggő sor alakult ki a Budakeszi utcában, de a Kálvária-domb és a Kő-hegy déli részén is már két sorban álltak. Ezt az állapotot szemléletesen írta le 1854-ben Josef Vinzenz Haeufler: „Egy egész borospincékből álló falucska húzódik végig a hegyek lábánál, amelynek sziklás oromzatai egy várrom látványát idézik.”³¹³

A térképek mellett az úrbéri peranyag is alátámasztja a pincék egy részének 1820 előtti meglétét. Az iratanyag 1860-tól 1878 végéig tartalmazza a pereskedést. 1860. június 8-án vette fel a törvényszék az uradalom észrevételeit tartalmazó jegyzőkönyvet. Az uradalom, mivel a közös legelőn háromszáz prэшházat építettek, „melyeknek területe, minthogy az illető birtokosok által, a' szőlővel együtt, meg nem váltatott”, kérte, hogy azokat, mint foglalásokat tüntessék fel.³¹⁴ Az első ítélet ennek megfelelően a közlegelőbe számította a pincehelyeket, ami ellen a volt jobbágok fellebbeztek. Innentől kezdve egy rendkívül hosszú pereskedés kezdődött, amely során minden egyes fellebbezés után a felperes igényeinek megfelelő ítélet született. A volt úrbéresesek azzal védekeztek, hogy a szőlődezmát örök áron megváltották, azzal együtt pedig a prэшházakat, így a kérdéses pincehelyeket is. További indokként hozták fel, hogy a pincéket olyan területen alakították ki, amelyek legeltetésre alkalmatlanok voltak, illetve, hogy azokat az uradalom belegyezésével

³¹¹ MNL OL S11. 0717:1.

³¹² <https://mapire.eu/hu/browse/country/secondsurvey/> (Letöltve: 2019. október 10.)

³¹³ Haeufler 1854: 10.

³¹⁴ MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. Eljárási jegyzőkönyv, 1860. június 8.

5. térkép: Kneidinger András 1778-as térképe Budaörsről
(MNL OL S11. 0830:078.)

6. térkép: A Kő-hegy a körülötte lévő prэшházas lyukpincékkel Budaörsön, az 1850-es évek második felében, a második katonai felmérés idején
(HM HIM XXXII.51.)

építették.³¹⁵ Kezdetben tehát a pincék 1820 előtti létrejöttére nem hivatkoztak. A hosszú pereskedés végső ítéletét nem ismerjük, de az 1870-es évektől fennmaradt iratok már arra utalnak, hogy a törvényszék a volt úrbéreseknek adott igazat. Az 1876. június 19-én kelt ítéletben olvashatjuk, hogy „*a pinczehelyeknek, a' legelő illetménybe leendő beszámítása iránti felperesi kérelemnek hely nem adathatott; mivel a' tanuvallomások szerint, az illetők ezeknek már 1820 jan. 1-jén [...] békés birtokában voltak*”.³¹⁶ Az uradalom természetesen a későbbiek során is igyekezett fellebbezni, mondván, hogy az 1820 előtti birtoklás nincs igazolva. A későbbi ítéletek azonban nem változtatták meg az 1876-os döntést, és a térképek is egyértelműen mutatják, hogy a pincék egy jelentős része 1820 előtt épült meg. Budaörs úrbéri pere nemcsak arra bizonyíték, hogy már 1820 előtt a közlegelőn jelentős számú préház és pince állt, hanem a pincékkel beépített terület bővítésére is. Egy 1879-es mérnöki utasítás ugyanis ház- és pincehelyek kiosztásáról rendelkezett. Ennek értelmében az utóbbiakat a település nyugati oldalán, a Biai út és a préházak között jelölték ki.³¹⁷ A mára már elpusztult és átalakított préházsorok, valamint a 20. századi térképek hiánya miatt nem lehet megállapítani, hogy ezek közül hány épült fel, de az ekkor még igen jelentős szőlőművelésnek köszönhetően a kijelölt terület, ha nem is mindegyik, de jó pár helyére épülhetett pince és préház.

A 18. század végére, a 19. század elejére nyúlik vissza a pátyi pincék története is. A korábbi kutatásokból Pátyra vonatkozóan több adattal is rendelkezem. Szabó Andrásné 1805-ös pincét említett a legrégebbinek, Hofer Tamás pedig egy 1816-osról számolt be.³¹⁸ Ezek a példák jól mutatják, hogy a század első évtizedeiben már nagyobb számban jelen voltak a Pincehegyen az épületek. Jelentőségüket pedig egyértelműen ábrázolja egy 1820-as térkép, amely már több mint száz épületet jelöl. (4. térkép) A pincék nagy számáról számolt be Pesty Frigyes is 1864-ben. Ahogy írta, „*fekszik egészen a völgyben és környöskörül pinczékkal*”.³¹⁹ A pincék 1820-ban megfigyelhető nagy száma miatt feltételezhető, hogy az első szőlőfeldolgozók és bortárolók már a 18. század végén megjelentek. Pontos adatok viszont nincsenek, mert az első katonai felmérésen nem állapítható meg egyértelműen, hogy a Pincehegy körüli jelölések esetében gazdasági épületekről van-e szó, és amennyiben igen, akkor azok a telkek végében vagy már a hegyen állnak.

Budaörs és Páty a 19. század közepére bortermelését tekintve egyértelműen előrébb járt a környező községeknél. Ez a fellendülés már évtizedekkel korábban megkezdődött, és ez lehet az oka annak, hogy ezen a két településen alakult ki legkorábban a pincék és préházak összefüggő csoportja.

³¹⁵ MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. A volt úrbéresek válasza az 1866. október 26-i keresetlevélre.

³¹⁶ MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. Ítélet, 1876. június 19.

³¹⁷ MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. Mérnöki utasítás, 1879. március 29.

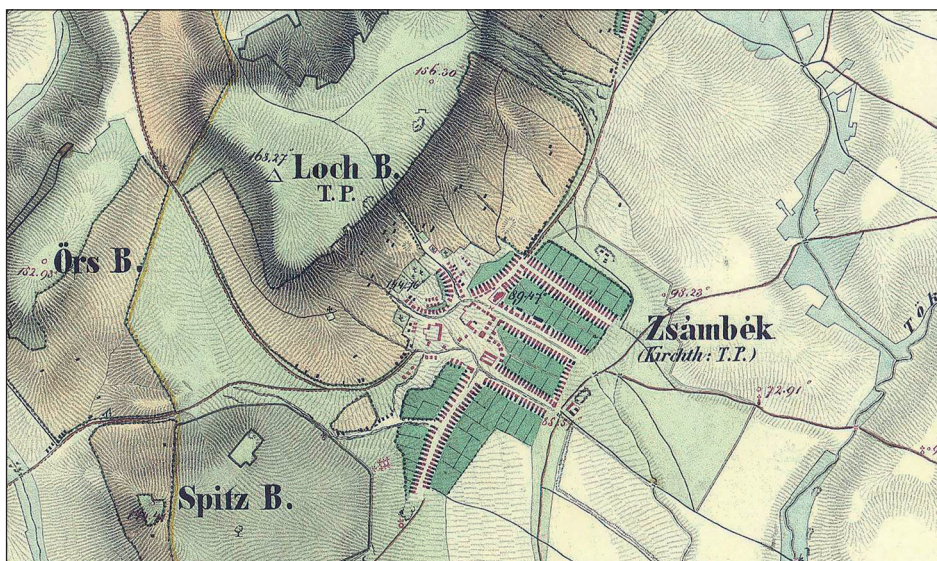
³¹⁸ Szabó 2009: 37.; Hofer 1952b: 2.

³¹⁹ Pesty 1984: 272.

18. századi adatokkal rendelkezem Zsámbékkal kapcsolatban is. Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában megemlíttette a gótikus templomot a mellette lévő épülettel és pincével együtt, amellyel a dézsmapincékről szóló fejezetben már foglalkoztam. Emellett viszont leírta, hogy „*régi még most is fenn álló pintzék is vagynak itten, mellyek az Uraság által most is használtatnak*”.³²⁰ Arra vonatkozó adataim viszont nincsenek, hogy ezek hol helyezkedtek el, illetve azt sem tudni, hogy a jobbágyság kezén ekkor voltak-e már pincék. Pontosabb adatokkal a második katonai felmérés szolgál, ez már jelöli a pincesorok egy részét (Józsefvárosi gödör, Szomori út), illetve a határban elszórtan is láthatók épületjelzések. (7. térkép) Az úrbéri peranyag során 1879-ben készített, a közlegelőből kiszakított pincéket ábrázoló térkép pedig már az épületek nagy számáról tanúskodik. (8. térkép) A térképhez tartozó névjegyzék 225 pincehelyet tüntet fel.³²¹

Zsámbékhoz hasonlóan a többi településen is a 19. század első felétől épültek fel jelentős számban a pincék és a présházak. Budajenővel kapcsolatban Földes László említette, hogy a volt Kossuth utcai pincesor 1829–1866 között épült.³²² Ezt alátámasztja az, hogy egy 1860-as térkép már az országút melletti pince- és

7. térkép: Zsámbék a második katonai felmérésen, az 1850-es évek második felében (HM HIM XXXI.50.)

³²⁰ Vályi 1799 /III./: 680.

³²¹ MNL PML IV.165a. Zsámbék úrbéri pere. A zsámbéki Közlegelőben fekvő pinczék térképe, 1879. december 22., A zsámbéki Közlegelőben fekvő pinczehelyek tulajdonosainak névjegyzéke, 1879. december 22.

³²² Simon–Szilágyi 1998: 13.

8. térkép: A zsámbéki közlegelőben fekvő pincék térképe 1879-ből
(MNL PML IV.165a. Zsámbék úrbéri pere.
A zsámbéki Közlegelőben fekvő pinczék térképe, 1879. december 22.)

csúrsort is ábrázolja, valamint a Fő utca bal oldalán lévő telkek legtöbbszörén látható a patakon túli domboldal elé épített préház. (3. térkép) A másik oldalon szintén megfigyelhetők a különálló gazdasági épületek, azt viszont nem tudni pontosan, hogy ezek közül melyikek a préházak.

A 19. század utolsó harmadára kialakultak a pincék Perbálon is. Az 1881-es térkép (2. térkép) öt pincésort jelöl a falu szélén (Falu feletti pincék, Szomori úti pincék, Kirvai úti pincék, Jenei úti pincék, Töki úti pincék). Építésük idejére utal a település úrbéri pere, ugyanis itt is problémát okozott, hogy a közlegelőből kiszakított pincehelyek beszámíttassanak-e a legelőilletménybe. Az 1880. október 22-én az Óbudai-Visegrádi Királyi Uradalomnak Perbál község volt úrbéres lakosai ellen kelt végrehajtási jegyzőkönyvében azt olvashatjuk, hogy vannak régi és új pincék, amelyek közül ez utóbbiak nem tekinthetők elévült foglalásoknak, tehát azoknak legelőilletménybe történő beszámítására vagy megváltására szükség van. *„Ezen új pince helyekre nézve megjegyeztetik, hogy azoknak térfogata, miután a közös legelőből lettek elfoglalva, a volt urbéresok, következésképp az egyes birtokosok legelő illetőségébe beszámíttatik. Azon birtokosok pedig, a kik legelőbeli járandóságra jogosultsággal nem bírnak ezen új pince helyeik területeit négyszög ölenként 10. krjával kötelesek megváltani; 's ezen váltáság összeg a közös költségek fedezésére fordíttatik.”*³²³ Mivel ez a peranyag is többször említi az 1820-as időhatárt, így megállapítható, hogy az új pincék, tehát a foglalásnak tekintendőket ezt követően épültek, viszont a régi pincék közé tartozókat ezt megelőzően. A pontos építési időt nem tudjuk, az mindenesetre megállapítható, hogy az első pincék Perbálon is legkésőbb a 19. század elején épültek fel.

Budakeszi pincéiről kevés adattal rendelkezem a térképek hiánya miatt, az úrbéri peranyagból viszont következtetések vonhatók le. 1862. október 1-jén az előmunkálatok elvégzése utáni beszámolóban olvasható, hogy a lakosok pincehelyekre a közlegelőből nyolc holdat és hatvan négyszögölt foglaltak el. Az iratból azt is megtudni, hogy mindez a régi és új térképek összehasonlításából derült ki, valamint abból, hogy ezek a pincehelyek az 1823-as telekkönyvben még nem szerepeltek. Mindebből következik, hogy a pincehelyek egy részének kialakulása legkorábban az 1820-as évek második felében kezdődött meg.³²⁴ Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy kisebb számban már korábban is voltak ilyen épületek.

A préházak és pincék korával kapcsolatban még Tökről és Etyekről vannak adatok. Ezen településekről maradtak fenn még olyan térképek, amelyek alapján következtetni lehet kialakulásukra. Előbbi településen az 1850-es évek végén készült második katonai felmérés még csak a határban, valamint a Völgy utcában (a főútról

³²³ MNL PML IV.165a. Perbál úrbéri pere. Végrehajtási jegyzőkönyv az Óbuda visegrádi kir. uradalomnak Perbál község volt úrbéres lakosai ellen, 1880. október 22.

³²⁴ MNL PML IV.165a. Budakeszi úrbéri pere. Előmunkálatok elvégzése utáni beszámoló, 1862. október 1.

felfelé nyíló utca) jelöl pincéket, de a harmadik felmérés idején már nagyobb számban voltak jelen. Megfigyelhető viszont, hogy a Perbálra vezető országút bal oldalán még ekkor is, az 1880-as évek elején viszonylag kisebb számban jelöltek épületeket. Mivel ezen a részen még közel sem láthatunk annyit, mint amennyi ma van, valószínű, hogy a pincéknek ez a csoportja csak ezt követően épült ki teljesen. A katonai felmérések alapján arra következtethetünk, hogy Tökön valamivel később alakultak ki a pincék egyes csoportjai, mint a többi ismertetett településen.

A pincék hosszú évtizedeken, de akár évszázadokon keresztül történő építésére jó példa Etyek. Története mutatja azt is, hogy a szőlőművelés jelentőségével hogyan függött össze az építés. Itt Geng Antal szerint a legrégebbi terület a Sós-kúti úti pincesor. Az első pincék az 1780-as, 1790-es években jelentek meg. Ő ekkorra datálta a Körpince első épületeit is.³²⁵ Ez azonban mai formáját csak a 19. század utolsó harmadában nyerhette el, ugyanis az 1850-es években készített második katonai felmérés, amely már nyugaton és délnyugaton is a hegyoldalon nagyobb számban ábrázol pincéket, a Körpincét még nem jelöli. Ezt az 1882-es harmadik katonai felmérés térképén láthatjuk. A pincék számának növekedése a század utolsó harmadában és az 1900-as évek első évtizedeiben is nyomon követhető, amikor a szőlőművelés a pezsgőgyártásnak köszönhetően jelentős mértékben fellendült. Ekkor építették az Öreghegyi és az Újhegyi pincesor épületeinek egy részét, de tovább bővítették a Kecsegyödör nevű részt is. Mindezek az adatok jól mutatják, hogy az etyeki pincék és prэшázak száma jelentősen az 1860-as, 1870-es évektől növekedett meg. Ez összefüggésben volt a szőlőművelés jelentőségével, ugyanis itt ez az 1860-as évektől lendült fel.

A zárókövek, az épületek egyéb részein bevéselt évszámok, valamint a térképek alapján megállapítható, hogy a vizsgált területen az épületek többsége a 19. században alakult ki, a század második negyedétől, de még inkább az 1830-as, 1840-es évektől élte virágkorát az ilyen jellegű építészet. Jelentősebb számban Budaörsön és Pátyon vannak korábbi épületek, amely minden bizonnyal annak köszönhető, hogy ezen két település borkultúrája kiemelkedett, a szőlőművelés korábban vált vezető, illetve jelentős ágazattá, mint a többi településen. Az épületek számának folyamatos növekedése azonban nemcsak a szőlőterület gyarapodásával hozható összefüggésbe, hanem a fehérborok térhódításával is, valamint azzal, hogy a 19. század során a Kadarka alapú balkáni vörösborkultúra folyamatosan visszaszorult, a vörösborokat is egyre inkább hordókban, megfelelő hőmérsékletű pincékben tartották. Az 1880-as évektől, a szőlő-borkultúra hanyatlásával az épületek száma jelentősen nem növekedett tovább. Újabb építkezések az 1910-es évektől történtek, elsősorban Etyeken, ahol a pezsgőgyártásnak köszönhetően fellendült ez a művelési ág. Az épületek korának vizsgálata alapján tehát

---

³²⁵ Geng 2005: 186.

egyértelműen megállapítható, hogy sem az épületek kialakulási idejében, sem mennyiségükben nem figyelhetők meg etnikus jegyek, meghatározó tényezőnek a művelési ágazat jelentősége tekinthető.

Pincék

A pincék építésével kapcsolatos engedélyekről keveset tudunk. Hofer Tamás gyűjtésében olvasható, hogy Tökön a pincehelyet a községtől kellett megváltani. Aki ezt megtette, az szabadon áshatott magának.³²⁶ Tökhöz hasonlóan Pátyon is a település előljáráóságától kellett a helyet megszerezni. A gazda tulajdonát a prэшháznak kimért terület képezte. Ezért a darabért kellett a községnek fizetni, azért viszont, amit a földbe vágtak, nem. Mindenki addig fűrt be, ameddig szeretett volna, utólagos bővítésre is volt lehetőség. Figyelni arra kellett, hogy a szomszéd pincébe ne törjenek át.³²⁷ Az írott források közül egyedül az úrbéri perekben találni adatokat az engedély kérdésére vonatkozóan, igaz, ezek sem pontosan említik a területszerzés módját. Budaörsrel kapcsolatban az alperes volt úrbéresek többször is arról számoltak be, hogy a prэшházak és pincék a közlegelőben „*az uradalom beleegyezésével minden fentartás nélkül*” lettek felépítve.³²⁸ Mindez azt mutatja, hogy engedélykérésre többnyire szükség volt, de fizetséget nem kellett adni. Ezt támasztja alá Perbál és Zsámbék esete is, ahol szintén problémát okozott a legelők szétosztásánál a pinceterület. Amiatt, hogy a földesurak követelték azok legelőjogba történő beszámítását, foglalásként történő nyilvántartását, egyértelmű, hogy azok maximum engedéllyel, de nem megváltással kerültek egykor a jobbágyok és zsellérek tulajdonába.³²⁹ A most említett példák tehát arra utalnak, hogy ha pénzbeli megváltáshoz nem is kötötték a prэшházak és pincék építését, a bejelentésre, engedélykérésre a legtöbb településen szükség volt. Eltérő adatokkal Biáról rendelkezem. A hegyközségi tanács 1948. március 14-én kelt jegyzőkönyve tartalmaz adatot a hatóságilag nem felügyelt építkezésre. Ebben azt jegyezték fel, hogy az Öreghegyi-dűlőben sokan, igaz, hogy már régen, de a prэшházakat beleépítették az útba.³³⁰

Hofer Tamás Pátyon a 24–30 négyszögöles prэшházahelyet tartotta általánosnak, de ez néhány esetben a hetvenet is elérhette. Területre a szélső épületek voltak nagyobbak, mivel ezeknél oldalsó támfalat is kellett építeni.³³¹ Budaörs régebbi

---

³²⁶ Hofer 1952b: 21.

³²⁷ Erről számolt be Hofer Tamás is. Lásd: Hofer 1952a: 1.

³²⁸ MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. A volt úrbéresek válasza az 1866. október 26-i keresetlevélre.

³²⁹ MNL PML IV.165a. Perbál úrbéri pere. Végrehajtási jegyzőkönyv az Óbuda visegrádi kir. uradalomnak Perbál község volt úrbéres lakosai ellen, 1880. október 22.; Zsámbék úrbéri pere.

³³⁰ MNL PML IX.303. Bia. Jegyzőkönyv, 1948. március 14.

³³¹ Hofer 1952a: 1.

prэшázairól pontos adataink nincsenek, de az 1879-es mérnöki utasításban 15 öl hosszú és minimum öt öl széles területek kiosztásáról rendelkeztek. Mivel ezeket a már meglévő prэшázsorok folytatásában jelölték ki, valószínűsíthető, hogy korábban is nagyjából hasonló területekhez jutottak a gazdák.³³² Ezzel szemben a zsámbéki közlegelő pincéinek birtokosai 7,5–15 négyszögölnyi területet bírtak. A leggyakoribb a kilenc és a 12 körüli volt.³³³ Azzal kapcsolatban, hogy ki hol foglalt területet, nincsenek pontos adataim. Egyedül Pátyon említették, hogy a legelső pincsort a falu első utcája felett alakították ki. A Kossuth utcai telkek Pincehegy aljában lévő portái egészen a domboldalig tartottak. Emiatt az itt lakók többször a telkük végével szemben vájták ki pincéjüket, így a telken végigmenve, a domboldalon felmászva könnyen megközelíthették azokat. Emellett a boltozott prэшázás típusnál, mivel azok egymást támasztották, így a szomszédos épületek általában egy időben épültek, a barátok, rokonok pincéi egymás mellett állhattak.

A pincétet a gazdák maguk fúrták, barátok, komák, rokonok, szomszédok összefogásával épültek. Mesteremberekre csak boltozáskor volt szükség. A fúrást télen, kézi eszközökkel végezték. Arra ma már a legtöbb helyen nem emlékeznek, hogy mennyi időbe telt egy pince és az előtte álló épület kialakítása. Egyedül Pátyon kaptam erre vonatkozó adatokat, itt két évet is igénybe vehetett, ugyanis a pince égetése, valamint a prэшáz boltozása is egy-egy évig tartott. Ezt támasztják alá Hofer Tamás adatai is. Ő szintén azt jegyezte le, hogy gyakran két évig is eltartott egy prэшáz lyukpince felépítése. Ugyanakkor hozzátette, hogy ennek idejét nagyban meghatározta, hogy *„kinek milyen tőhetsége vót, úgy épített, nem egyfórmán”*.³³⁴

A pince kialakításának két módját ismerték: ásták vagy fúrták. Az előbbi eljárás módja lényege az volt, hogy a területet kinyitották, azaz a földet jobbra és balra kidobták. Ezután kőből megépítették a lábazatot, majd következett a boltív készítése. Ez a régen fából, a 20. század második felétől pedig vasból készült ramonád³³⁵ segítségével történt. Ez a boltozás nélkülözhetetlen, ezáltal igen értékes eszköze volt. *„Emlékszem, hogy gyerek voltam, apám is mindig azt mondta, hogy ó, a ramonád, mert ugye úgy hívják, az nagy kincs, mert azt bármikor, bárhova föl lehet használni.”*³³⁶ Méterenként mentek előre és a ramonádra jobbról-balról tették fel a köveket vagy a téglákat. Hosszabb fogásokkal nem lehetett haladni, mivel nem ért be a kezük. Ahhoz, hogy ne rogyjon meg, két oldalról egyenletesen kellett felrakni az építőanyagot. Mikor a sor majdnem összeért, középre ékelést, zárókövet tet-

---

³³² MNL PML IV.165a. Budaörs úrbéri pere. Mérnöki utasítás, 1879. március 29.

³³³ MNL PML IV.165a. Zsámbék úrbéri pere. A zsámbéki Közlegelőben fekvő pinczehelyek tulajdonosainak névjegyzéke, 1879. december 22.

³³⁴ Hofer 1952a: 2.

³³⁵ Íves, boltíves szerkezet fa, ritkábban vas sablonja, zsaluja.

³³⁶ Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 15.

tek be. Ennek elkészülte után a földet rögtön visszahordták, ez akadályozta meg, hogy a boltív két oldalról megrogyjon. Csak ezt követően vették ki a ramonádót. Az így kialakított pincék elengedhetetlen része a gádor, a pince földalatti, védett lejárata, amit a vizsgált területen többnyire *sípnak* neveznek, kivéve Pátyon, ahol ez a pincét jelenti. Ezt az építési módot síkabb területek esetén alkalmazták, de munkaigényessége miatt csak a 20. század második felétől vált jellemzővé, amikor a nagyobb gépek segítségével a földet könnyen ki lehetett dobni. Buda-vidéken korábban elsősorban Budaörs alsóbb, lankásabb részein építették ilyen módon a bortároló helyiségeket, de a gépek elterjedéséig a nem megfelelő domboldallal rendelkező területeken is inkább *síppal* rendelkező fúrt pincéket építettek.

A másik építési mód, amikor fúrják a pincéket. A vizsgált területen, de az ország más részein is ez vált általánossá, hisz a jó bortárolók kialakításához elengedhetetlen volt a megfelelő domboldal, ugyanis a télen-nyáron állandó, körülbelül 12 fokos hőmérséklet az ideális. Ahhoz, hogy ezt elérjék, négy-öt méteres földmagasságra volt szükség. A pincéket ezért megpróbálták olyan területre építeni, ahol megfelelő magasságú volt a domboldal. Ebben az esetben viszont a fúrás volt a könnyebben kivitelezhető és célszerűbb eljárási mód. Ennek során méteres szakaszokban kellett haladni. A munkát kézi erővel végezték, csákányok, ásók, vésők segítségével jutottak előre. A földet, kivéve Budaörsön, ahol dolomitba vájták a pincéket, talicskával hordták ki és vitték a pince tetejére. Ennél az építési módnál lehetőség volt a boltozás elhagyására. Amennyiben viszont szükséges volt, akkor folyamatosan építették, ahogy haladtak előre.

A pincék fúrással, vájással történő kialakítását alacsonyabb domboldalak esetén is alkalmazták, ilyenkor viszont feltétlenül szükség volt a gádorra. Ennek segítségével érték el azt, hogy a pince megfelelő mélységben legyen. Két fő típusa volt. Meredekebb lejtés esetén lépcsőfokokat tettek be. Ezek régen földlépcsők voltak, amelyeket oldalt téglával támasztottak meg, élére pedig fát tettek. Ezt a lépcsőn gurított hordók megóvása érdekében alakították így ki, valamint azért, hogy ne omoljon a fokok széle. (22. kép) Amennyiben kevésbé meredek lejáróra volt szükség, akkor lépcsőfokok nélküli, lejtős gádort hoztak létre. (23. kép) Ez a hordók mozgatásánál jelentett előnyt. A két típust ötvözheték is. Budaörsről van arra vonatkozó adatom, hogy a lejáró egyik oldalán lépcső, a másikon pedig lejtős rész volt. A gádor, Páty kivételével, valamennyi településre jellemző volt. Mindig a prэшház hátsó falán nyíló ajtó mögött kapott helyet, így több méter után jutottak a földfelszín alá. Egyedül Budaörsön történt másképp a kialakítása, itt nyílását a padló síkjában helyezték el, így a gádor teljes terjedelmével a padlószint alatt volt. (24. kép) Mivel nagy helyet foglalt el, több prэшházban kétszárnyas deszkaajtóval zárták le, amit mindig lehajtottak, ha itt dolgoztak. A gádornak nagy szerepe volt a lyukpincéknél is. Ezeknél, amennyiben feldolgozóterrel nem rendelkeztek, minden esetben szükség volt a kialakításukra, mivel a pince ajtaja nem nyílhatott a szabadba.

22. kép: Lépcsős gádor Zsámbékon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

23. kép: Lejtős gádor Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

24. kép: Prэшházban kialakított gádor Budaörsön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

A pincék építésével kapcsolatban a másik fő kérdés a boltozás. Ásott pincék esetében ez elengedhetetlen volt, a fúrt pincéknél viszont a talajadottságoktól függött. Amennyiben szükség volt rá, akkor amint méteres hosszúságban kitalicskázták a földet, azonnal megkezdték a boltozást. Keskeny részt kellett fogni, hogy a föld saját magát meg tudja tartani. A lábazatot általában kőből tették ki, utána pedig kővel vagy téglával boltoztak, amit ennél az eljárás módnál is a ramonádra tettek. Ezt Pátyon *bógninak* nevezték.³³⁷ A kővel történő boltozás a 18–19. században általános volt. Legkorábbi formája, amikor nem szabályos kövekből tették ki a pincét. Később a boltív részhez szabályos, vágott köveket használtak, a lábazatnál viszont megmaradt a maradékkő. (25. kép) Az újabb váltást az jelentette, amikor az egész folyamathoz szabályos kváderköveket használtak. (26. kép) Magában az anyagban a 20. század első felében következett be jelentős változás, ekkor a téglá egyre inkább kezdte kiszorítani a követ, ami legtovább a lábazatnál maradt meg.³³⁸ (27. kép) Korábban a téglával történő boltozást csak a módosabb gazdák engedhették meg maguknak. Ezt a munkát mindig kőműves végezte, de az anyagszállítás, a segédmunka biztosítása a gazda feladata volt. Boltozás esetén általában az egész pincét kirakták, esetleg hátsó falát hagyták boltozatlanul. Ez lehetőséget adott utólagos bővítésre, egyes gazdák szerint pedig az ilyen pincéknek a szellőzése is jobb volt.

A pincék boltozásának egy speciális formája, amikor csak a lábazatot tették ki kővel, de magát a boltívet nem boltozták.³³⁹ Egyrészt feltételezhető, hogy ilyenkor nem volt szükség a teljes boltozásra, másrészt pedig a takarékosagra is utalhat. Az így kialakított pincék korábban is ritkán fordultak elő, közülük napjainkra csak néhány maradhatott meg. Sokkal általánosabb volt az, amikor egyáltalán nem boltoztak. (28. kép) Ez ott volt lehetséges, ahol a föld olyan minőségű volt, hogy így sem omlott be. Ebben az esetben a pincét kiégették.³⁴⁰ Szalmával telehordták, majd meggyújtották. Ez akár egy évet is éghetett. Ennek következtében oldalán és tetején egy keményebb kéreg keletkezett, ami megakadályozta az omlást.³⁴¹ Vizsgált településeim többségén régen mindenütt

³³⁷ Andrásfalvy 1954a: 115.

³³⁸ A szőlészeti-borászati szakirodalom a téglát ajánlotta, igaz, nem indokolták meg, hogy miért jobb a kőnél. Ez utóbbit Nyáry Ferenc és Szilárd Gyula említette. Előbbi a lábazat kirakásánál, utóbbi a keskeny pincéknél tartotta megfelelő építőanyagként. (Nyáry 1876: 97.; Szilárd 1909: 170.)

³³⁹ Ezt Esztergomban *vállóves pincének* nevezik. (Muskovics 2011: 77.) Ilyen kőlábazatos földpince volt a Molnár István által védelemre javasolt Öreghegy alsó 103-as számú Etyeken. (Molnár I. 1970: 14–19.)

³⁴⁰ A fúrt pincéket általában kiégették, Észak-Dunántúl több vidékéről is vannak erre vonatkozó adatok. (Példaként lásd: Lukács 1978: 302.; Muskovics 2011: 74–75.) Az ország egyes területein viszont ismert volt az is, hogy a fúrt pincék megerősítése érdekében semmit sem tettek. (Liszka 1992: 76.)

³⁴¹ „És olyan volt a földje, mintha téglá lett volna. És nagyon sok megvan még. Itt a szomszédban is, nincs még kirakva. Ez olyan volt, mikor csinálta a kőműves, mondtam neki, hogy szélesítsék. Nekem ezt szélesítsék meg, hogy a téglá ne foglaljon helyet. Idáig jöttek-e. Azt mondta, hogy [...] ez olyan kemény, mint a beton. Hát, mondom, ne bolondozzál, ez sárgaföld. De azt mondja, vésővel, meg csákánnyal köllött. Annnyira beégett. Annnyira megégett a szalmától. Olyan kemény volt.” (Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 23.)

25. kép: Maradékkőből készült lábazat és szabályos kővel,
illetve téglával boltozott pince Perbálon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

26. kép: Szabályos kővel boltozott pince Etyeken
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

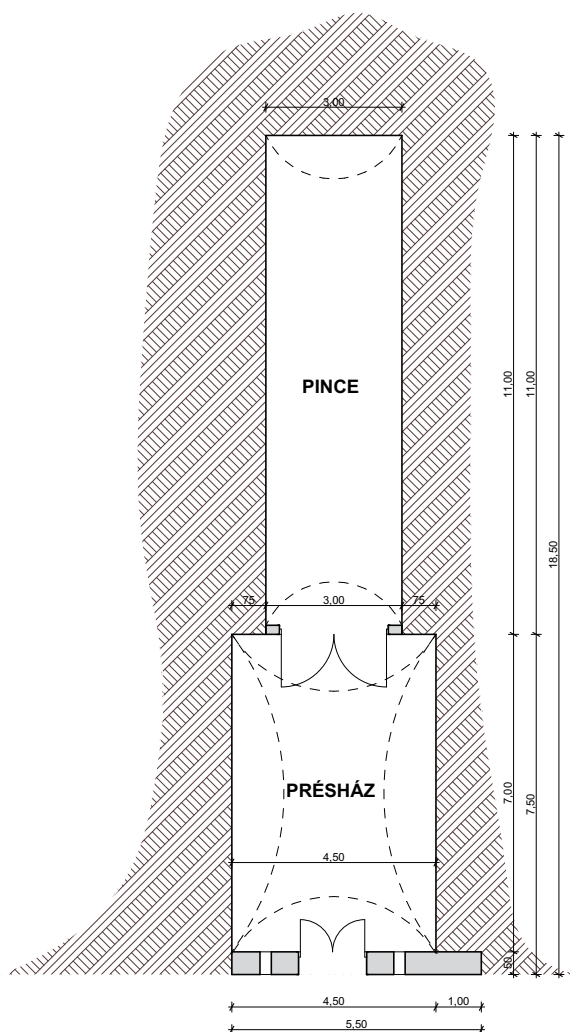
27. kép: Téglával boltozott pince Pátyon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

28. kép: Boltozatlan, 1841-ben épült lyukpince Tökön, a Burgundiában
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

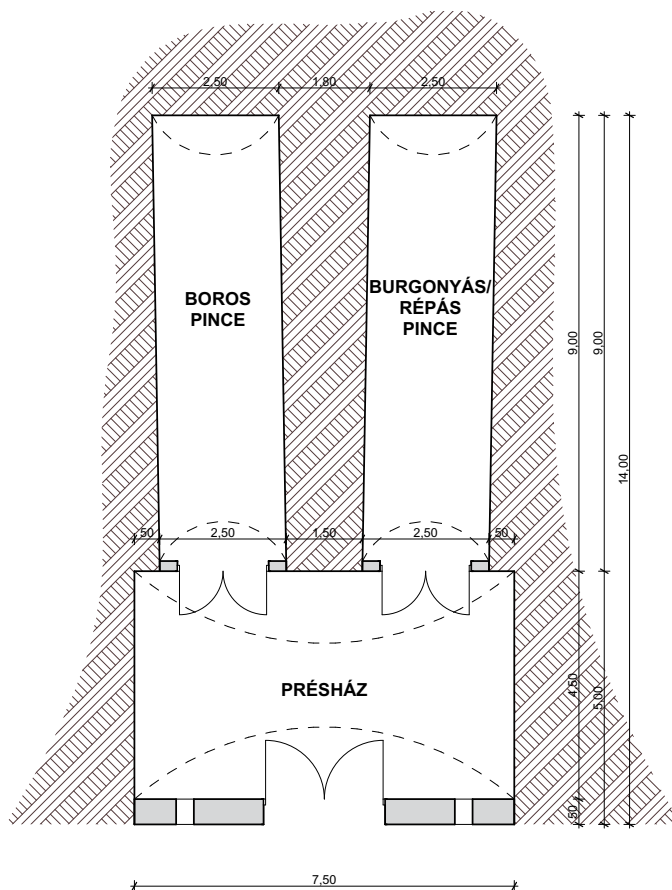

megtalálható volt ez a forma. Igazán nagy számban viszont Pátyon, Tökön (Burgundia) és Zsámbékon (Mélyvölgyi út) volt általános. Ezeken a területen több pince a mai napig nincs kiboltozva. Felmerül a kérdés, hogy régen mennyire volt általános a boltozatlan pince. Vajon a mai boltozott pincék eredetileg is így épültek, vagy csak utólag lettek megerősítve? Valószínűsíthető, hogy a boltozatlan eljárás a korábbi századokban elterjedtebb volt, amikor a követ és a téglát a családok többsége nem tudta beszerezni. A hosszú és széles pincék eredetileg is boltozva épülhettek, de ott, ahol megfelelőek voltak a talajvi-

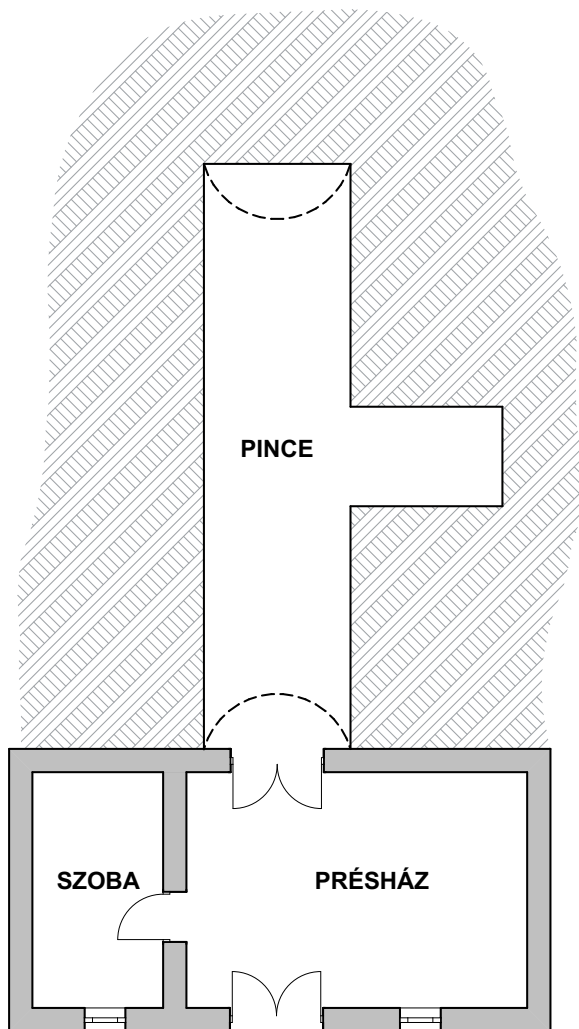
7. rajz: Egyágú pince Pátyon
(Erdélyi 1976: 23.)

szonyok, ahol kisebb méretű pincéket alakítottak ki, gyakori eljárási mód lehetett a pincék égetéssel történő kialakítása. Később azonban, amikor a tulajdonosoknak lehetőségük adódott, a pincék jelentős részét utólag kiboltozták. Egyrészt ez nagyobb biztonságot adott, emellett a boltozott pincék tisztábbak is, mivel ezekben nem pereg folyamatosan a föld. A boltozatlan pincék korábbi magasabb számát bizonyítja az is, hogy több pince esetében említették, hogy azokat utólag rakták ki. A boltozatlan pincékkel kapcsolatban még egy fontos dolgot kell megemlíteni. Amennyiben gáddal rendelkeztek, akkor ezt minden esetben boltozták.³⁴²

8. rajz: Boltozott préházas lyukpince Pátyon,
amelynek préházából két pincejárt is indult
(Erdélyi 1976: 27.)

³⁴² Ez annyira elterjedt eljárási mód volt, hogy Takáts Sándor már a török kori lyukpincékkel kapcsolatban azt írta, hogy ha a pince csak földbe volt ásva, a torkát akkor is fából vagy kőből építették. (Takáts 1917: 300.)

9. rajz: Mellékpincével rendelkező prэшáz lyukpince Tökön
(Muskovics Andrea Anna gyűjtései alapján, 2012–2014.)

A pincék építésével kapcsolatban még két dologra kell kitérni. Az egyik a szellőzés kérdése.³⁴³ Alapkövetelmény volt, hogy a pincék egész évben tartsák az állandó hőmérsékletet. Ezt egyrészt úgy érhették el, hogy megfelelő földréteg volt felettük, másrészt pedig a szellőztetés segítségével. A pincejáratokra – hosszuktól függően – általában egy vagy két szellőzőt fúrtak, amelyek végét faragott kővel

³⁴³ Ezzel a kérdéssel már a 19. századi, 20. század eleji borászati szakirodalomban is kiemelten foglalkoztak. (Nyáry 1876: 96.)

29. kép: Vakablak kisajtóval egy tőki pince végében

(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

30. kép: Felül íves vakablak egy boltozatlan tőki lyukpincében

(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

zárták le. Ezek némelyikébe még a készítés dátumát is belevésték. Ezenkívül szellőzőlyukat vágtak a lyukpincék vagy a prэшázak ajtaja fölé is. Ahhoz, hogy télen is tartani tudják a hőmérsékletet, nagy hidegben szükség volt a szellőzők betömésére, de ilyenkor is egyet mindig szabadon kellett hagyni, hogy járjon a levegő.

A pincék építésével kapcsolatban még az alaprajzról kell szót ejteni. Ezek nagysága a tulajdonosok szőlőterületétől, a termelt bor mennyiségétől függött. Ez országsherte így volt, sokkal inkább a pincék méretében tükröződött a termelt mennyiség, mintsem a prэшázakon. Ennek ellenére Buda-vidéken többnyire egyágú pincéket építettek (7. rajz),³⁴⁴ elágazó és többágú bortárolókkal csak elvétve találkozhatunk.³⁴⁵ Pátyon Erdélyi Zoltán mért fel 1976-ban egy prэшázat, amiből két járat is indult.³⁴⁶ (8. rajz) Ezenkívül Tökről ismerjük a mellékpincével rendelkező típust. Ennek lényege, hogy a főágból egyik oldalt egy kicsi, körülbe-

³⁴⁴ A Pátyról készült rajzok (7–8, 10.) Erdélyi Zoltánnak a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban található 1976-os felmérései alapján készültek. Az épület leírását lásd: Erdélyi 1976: 22.

³⁴⁵ Pincék alaprajz szerinti csoportosítására példaként lásd: Frisnyák 1989: 52.; Balassa 1991: 554–556.; Muskovics 2011: 81–89.

³⁴⁶ Az épület leírását lásd: Erdélyi 1976: 26.

lül két méter hosszú kis fülke nyílik. (9. rajz) Feltehetően kisebb hordók, apróbb értékek eldugására alakították ki ezeket. Ilyen kisebb fülke Pátyon is megfigyelhető, de itt ennek a *menyecskeszorongatónak* nevezett helyiségnek más funkciója volt, és általában nem is a pincéből nyílt, hanem a prэшázból. Buda-vidéken tehát a módosság nem a pincék ágainak számában, hanem annak hosszában mutatkozott meg. A leghosszabb pincéket Budaörsről ismerjük, itt negyven méter hosszú bortárolókat is fúrta.

A pincék közös vonása még, hogy a pinceágban vakablakot alakítottak ki. Ez többnyire a járat végén, ritkábban az oldalfalon kapott helyet. Amennyiben gádort is építettek, akkor gyakran ennek falába is vájtak egyet. A vakablakok apróbb tárgyak tárolását szolgálták, dugókat, gyertyát tettek bele, esetleg pálinkát, poharakat. Néhány esetben ajtóval is ellátták. (29. kép) Formájukat tekintve vagy négyszögletesek (20. kép), vagy felül enyhén ívesek. (30. kép)

Prэшázak

Forma, falazat, tetőszerkezet

A boltozott prэшázas lyukpincék építésénél gyakori volt, hogy az egymás mellett állókat egy időben építették. Ez azért volt célszerű, mert ilyenkor a prэшázak oldalai egymást támasztották, így csak a szélsőknél kellett támfalat kialakítani. Ezek az összefüggő sorok ma már több esetben nem láthatók, mivel a második világháborút követően több prэшáz elpusztult, és ezeknek ma már csak a helye látszik. Emiatt figyelhető meg több feldolgozó épületnél az utólag felépített támfal. Ezeket egyébként idővel a homlokfal megtámasztására is kialakították. Különálló boltozott prэшázas lyukpincét csak kis számban építettek, Pátyon ezeknél másképp is boltoztak. A magányosan álló boltíves prэшáznak a tengelye párhuzamos a homlokszattal, merőleges a földbeásott pincére, hogy a boltív, amit itt *bókonynak* neveznek, ne nyomja ki az oldalfalakat.³⁴⁷

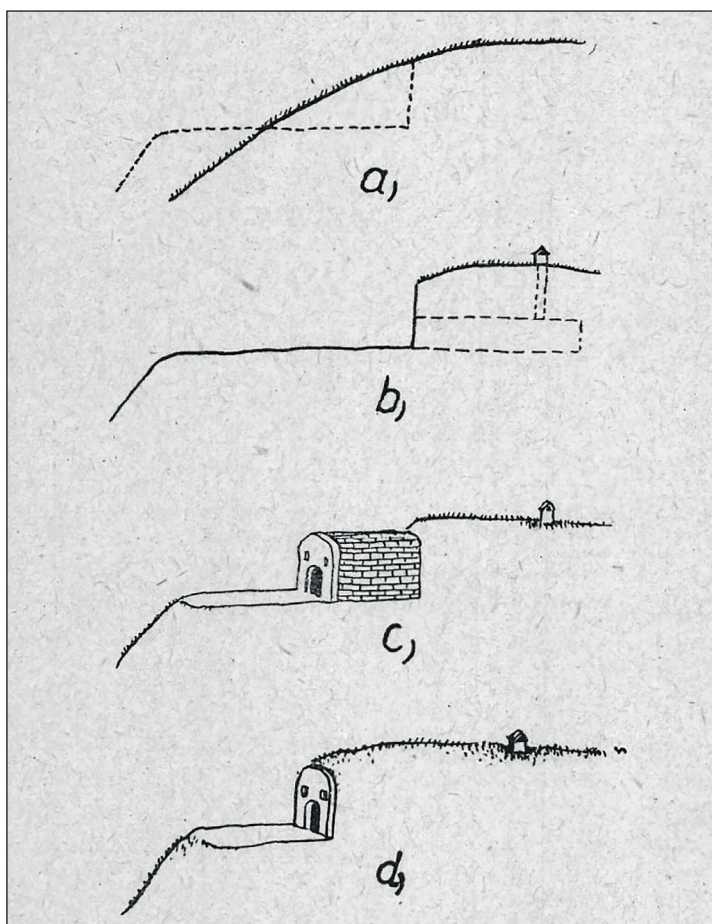
A boltozott prэшázas lyukpincék kialakításának módját először Andrásfalvy Bertalan írta le pátyi gyűjtései alapján.³⁴⁸ A nála olvasható építési módra terepmunkám során nekem is sikerült adatokat találnom, de emellett egy másik eljárást is említettek. A kettő közti lényeges különbség az építés menetében figyelhető meg. Míg előbbinél a pincét alakították ki először, utóbbinál a prэшázat. Adatközlőim az Andrásfalvy Bertalan által leírt módszert tekintik az újabbnak. (31. kép) Ennek lényege, hogy a domboldal vízszintesre vágása után először a *sípot*,

³⁴⁷ Hofer 1952a: 1.

³⁴⁸ Andrásfalvy 1954a: 115.

azaz a pincét alakították ki. Ezt követően a pince előtti térre épült fel a prэшház. Az oldalfalak elkészülte után kőművesek készítették el a boltozást. Ehhez mindig követ, szinte kivétel nélkül faragott követ használtak. Az egyes darabokat mészbé, később habarcsba tették. A boltozás után földet hordtak a prэшház tetejére. Ezzel szemben a másik építési módnál először a prэшházat építették fel. Ilyenkor a boltívnek megfelelően kifaragták a földet, és e mellé húzták fel az oldalfalakat, majd készítették el a boltívet. A felrakott kövek közé meszet öntöttek. Körülbelül egy évet kellett várni, mire az jól beleégett. Ezt követően hordhatták ki a prэшház belsejéből a földet, majd kezdhették meg a pince vágását.

31. kép: Boltozott prэшházas lyukpince készítésének munkamenete:
a: a part levágása, elhordása; b: a *pincésíp* vagy *alsópince* befúrása; c: a prэшház boltozása; d: a prэшház boltjára földet hordanak
(Andrásfalvy 1954a: 114.)

A két építési mód között tehát az egyik lényeges különbség a munka menetében mutatkozik meg, másrészt pedig abban, hogy az előbbinél a meglévő domboldalon csak a pince volt, míg utóbbinál a prэшáz is.³⁴⁹ Ez azért érdekes, mert ebben az esetben nem állja meg a helyét az, hogy a prэшáz területét, tehát a domboldal előtti részt kellett megvenni. Szintén érdekes kérdés, hogy ha ez az építési technika ismert volt, akkor miért nem jegyezte le Andrásfalvy Bertalan. Elvetni azonban nem szabad, hisz többen is úgy emlékeztek rá, mint amit az idősebbektől hallottak, és ami a legrégebbi építési mód volt.

A boltozott prэшázak eltérést mutatnak homlokzatukban is. Pátyon még ma is látható, hogy a bejárati rész fölött ez többnyire trapézalakban zárul. (13. kép) Ritkább esetben köríves felső részt alakítottak ki. (32. kép) Perbálon szintén a trapézforma volt az elsődleges. (17. kép) Ezzel szemben Tökön több prэшáz homlokzatának a lezárása azonos szinten, egybeépítve történt. Ezek feltehetőleg utólagos átalakításoknak az eredményei, az eredetileg köríves- és trapézformát építették át. (33. kép) A másik jelentős különbség a homlokzatnál a felhasznált anyagban mutatkozik meg. A 19. században többnyire faragatlan követ használtak, amit helyben gyűjtöttek össze (erdőben, szőlőben, szántóföldeken). (17. kép) Idővel azonban – elsősorban azok, akiknek anyagi helyzete megengedte –, egyre nagyobb számban használtak szabványköveket is, amelyek napjainkra egyre jobban kiszorítják a maradékkövet. A faragott szabványköveket a helyi kőbányákból vagy a környező települések valamelyikéről szerezték be, ugyanis a helyben lévő kő nem mindig volt alkalmas a faragásra.³⁵⁰ A boltozott prэшázaknál elterjedt volt a vakolás, de ez nem volt szerencsés, mivel hamar ledobták. Ezeknek nyomát ma is láthatjuk.³⁵¹ (32–33. kép) Az ilyen típusú épületeknek a felmenő falú prэшázakkal szemben az volt az előnye, hogy földes tetejük nem fogott tüzet, illetve télen a meleget, nyáron pedig a hideget tartották.

A prэшázak másik típusába a felmenő fallal rendelkezők tartoznak. Ezek építési módjukban a lakóházakhoz voltak hasonlóak, emiatt az építészeti jegyeiket tekintve szoros kapcsolatban álltak azokkal. A falubeli lakóház, gazdasági épület gyorsabb ütemben változott, mint a hegybeli hajlék, ugyanis a ház gazdasági élete

³⁴⁹ A pincékkel kapcsolatban hasonló építési módot említett Lukács László. A Velencei-hegységben, ahol fűrt pince készítésére alkalmas terület nem volt, ott régen a pince helyén a boltív alakjának megfelelően kifaragták a földet, és erre a domború földháttra rakták a boltívet, majd a kész boltozat alól kiszedték a földet. A ramonáddal való pinceépítést Lukács László is újabb technikának tartotta. (Lukács 1978: 302.)

³⁵⁰ A pátyiak biai követ használtak, puhább állaga miatt könnyebben lehetett faragni. Szintén nem volt alkalmas pincék építésére a budaörsi kő, az ottani gazdák elsősorban Sós-kútról szerezték be a prэшáz- és pinceépítéshez szükséges anyagot. Helyben lévő kőanyaggal dolgoztak viszont Zsámbékon, ahol magas szintre fejlődött a kőfaragás. Kőfaragó dinasztiák alakultak ki, illetve az itteni kőfaragók jártak Tökre is pincét építeni. A zsámbéki követ nemcsak helyben használták fel, ezt vitték Perbálra is. Tökön több kőbánya volt a Nyakas-hegy oldalában, ez alkalmas volt pincék építéséhez.

³⁵¹ További példaként lásd: NM EA F 243810, 244148, 244165, 244166.

32. kép: Egykor vakolt pátói présházak felül körívesen záruló homlokzatai
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

33. kép: Zárt homlokzatok Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2012.)

változatosabb volt. A szőlőhegyen újabb építkezésre gazdasági okokból általában nem volt szükség, ezért az archaikusabb jegyek is tovább megőrződtek.³⁵² Ez az utóbbi pár évtizedben viszont megváltozott, egyre több épületet alakítanak át, gyakran az eredeti formára már semmi sem utal. Az alaptípus megállapítása egyre nehezebb feladattá válik. A helyszíni gyűjtések mellett ebben segítségünkre lehetnek az adott település építészetről szóló leírások is. A prэшáz és a településen belüli lakóház építészeti szempontból kapcsolatban álltak egymással, de persze bizonyos különbségek is adódtak. Ezek az ország különböző területein eltérő okokból származhattak. Elsősorban abból fakadtak, hogy a szőlőhegy autonóm terület volt, így a falubeli építészeti szabályok nem vonatkoztak rá. A tulajdonosok sok esetben nem egy községből voltak, így több építészeti stílus is kialakulhatott.³⁵³ A gazdák lakóhelye mellett az építkezést meghatározták a földrajzi adottságok is, de emellett szerepet játszott az anyagi helyzet, valamint a szőlőfeldolgozás gyakorlata, a felhasznált eszközök. Buda-vidéken azt láthatjuk, hogy egyes gazdák más település határában is birtokoltak szőlőt, de prэшáza és pincéje általában mindenkinek a lakóhelyén volt. Emiatt más falvak, városok építészeti hagyományai nem voltak hatással a prэшázak kialakítására. A 19. század közepére a legtöbb gazda vagyoni helyzetétől függetlenül rendelkezett kisebb-nagyobb szőlőterülettel, a szőlőhegy képe tehát ilyen szempontból rendkívül változatos volt. A társadalmi helyzet viszont elsősorban nem a prэшáz építésén, nem a külsőségekben mutatkozott meg, hanem sokkal inkább a pince mérete tükrözte, hogy ki mekkora területtel rendelkezett, mennyire volt vagyonos.³⁵⁴ A vizsgált terület kutatott építményeire így elsősorban a természeti környezet, a települések építészete, valamint az épülettípusok lehettek hatással.

A prэшázak építésével kapcsolatban semmilyen előírás nem maradt fenn. Bár a 19. századi szakírók részletesen foglalkoztak a jó pince kérdésével, a prэшázakra ilyen módon alig tértek ki. Egyedül Tersánczky József foglalta össze röviden, hogy milyennek is kell lennie a feldolgozó épületnek. „...*azért is a ki magának prэшázát újból épített, csináltassa azt a szőlőterület nagyságához kellő téresre, építtesse tűzvészellenesen, tisztasági szempontból padlóztassa ki deszkával, téglával vagy követel...*”³⁵⁵ Ezen rövid jellemzést, leírást azért érdemes figyelembe venni, mert míg a jó pince ismertetőjegyeivel kapcsolatban adatközlőim is hasonló dolgokat soroltak fel, mint a szakírók, addig a prэшázaknál mindez nem figyelhető meg.

---

³⁵² Vajkai 1956: 57.

³⁵³ Vajkai 1956: 58.

³⁵⁴ Voltak területek, ahol a módosság elsősorban a prэшázak külső jegyeiben mutatkozott meg. Lukács László Velencével kapcsolatos kutatásai során a nemesi borházakat mind külső formájukban és méreteikben, mind belső térbeosztásukban megkülönböztette a paraszti hajlékoktól. Jellemzőjük a lugassal befuttatott tornác, a kis nyitott kéményű konyha, a nagyméretű szoba és a hatalmas, gyakran több faprés befogadására alkalmas szőlőfeldolgozó helyiség volt. (Lukács 1978: 300.)

³⁵⁵ Tersánczky 1869: 311.

Ahogy már írtam, a szőlő mérete elsősorban a pince nagyságában mutatkozott meg, a 20. század második feléig pedig általános volt a földpadló, nádfedésüknek köszönhetően pedig nem voltak tűzbiztosak.³⁵⁶ A prэшházak építésénél sokkal inkább az egyszerűségekre törekedtek, olcsóbb anyagokat használtak.

Az egyes települések építészeti jellemzőivel röviden az 1970-es építészeti gyűjtés során foglalkoztak. Ebből tudjuk, hogy Tökön, Budajenőn, Zsámbékon és Budaörsön a kő és a vályog volt a fő építőanyag.³⁵⁷ Jelentősen eltért Perbálnak és Pátnak az építkezése, ahol a sárfal is nagyobb szereppel bírt.³⁵⁸ Kisebbsúly volt jelen a kő Etyeken, itt a sár- és a vályogfal terjedt el.³⁵⁹ Bián a vertfal, a vályog- és a kőfal egyaránt kedvelt volt.³⁶⁰ Torbágyon az agyagból vert vályogfal és az égetett téglából rakott fal volt a legnagyobb számban.³⁶¹ Ez az anyagbeli változatosság a prэшházaknál még napjainkban is megfigyelhető, de az épületek jellege miatt felhasználásuk arányában eltérések mutatkoztak a lakóházakhoz képest. Hiába volt Etyeken, Pátyon és Perbálon a sárfalnak nagy jelentősége, a boltozott prэшházaknál kő felhasználására volt szükség. A felmenő falú prэшházaknál viszont, a települések építkezéséhez hasonlóan a vályog, de leginkább a kő volt a jellemző. Ezek sokszor vegyes falazatot alkottak, csak kő felhasználása esetén pedig, főleg a 19. században, a maradékkő volt az általános. (34. kép) A tisztán vályogfal ritka volt, egyik szép példája Tökön látható. (35. kép)

A tetőszerkezet és a fedőanyag már a 19. században is viszonylag egységes képet mutatott. A lakóházakhoz hasonlóan általános volt a szarufás tetőszerkezet és a nyeregtető. A szelemenés tetőszerkezet csak egy töki gyűjtésben fordult elő.³⁶² Lehetséges, hogy korábban több ilyen jellegű épület is volt, de erre ma már nem lehet választ adni. A tetőfedés anyagát tekintve is hasonló az egyes települések építkezése, a felmenő falú épületek ma már szinte kivétel nélkül cseréppel vannak borítva. Korábban viszont egyéb anyagokat is használtak, a régi fényképeken többször látni nád- és zsúptetőt.

³⁵⁶ A vizsgált területen a legnagyobb tűz Budaörsön volt. 1916. augusztus 19-én a Kő-hegyen szándékos gyújtogatás történt, melynek következtében délután négy óra tájban a mai Budakeszi úton 13 prэшház égett le teljes berendezésével együtt. (Tóth-Kovács, Dr. 2014: 145.)

³⁵⁷ Földes 1970b: 3, 1970c: 1.; Földesné 1970a: 3.; Nagy 1970: 2.

³⁵⁸ Földes 1970a: 2.; Földesné 1970b: 3.

³⁵⁹ Molnár I. 1970: 1.

³⁶⁰ Molnár B. 1970b: 3.

³⁶¹ Molnár B. 1970a: 3.

³⁶² Földes 1970b: 18–19.

34. kép: Maradékkőből épült prэшáz romja Tökön, a Somosban
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

35. kép: Vályogfalú prэшáz Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

Ezeket szigetelőképességük miatt tartották jónak,³⁶³ tűzveszélyes voltukból adódóan viszont a múlt század közepétől a legtöbbet lecserélték.³⁶⁴

Mindkét típusú présházat padlással is elláthatták. A felmenő falú épületeknél ezt majdnem minden esetben kialakították. Az útra hosszanti tengelyükkel párhuzamosan elhelyezkedő présházaknál többnyire bentről oldották meg a feljárást, valamelyik sarokban helyezték el a létrát. A rövid oldalú bejáratral rendelkezőknél viszont általában kívül alakították ki a padlásfeljáratot. Budaörsön ez kétféleképpen történt. Vagy az utcai homlokzaton volt (11. kép), vagy pedig hátul, ha a felső utca olyan magasságban volt, mint az épület hátsó részén az ajtó. (36. kép) Így a kocsival közvetlen a feljárat mellé lehetett állni. A boltozott présháznál a padlás kialakítását az épület mérete határozta meg. A kisebbekben a belmagasság miatt erre nem volt lehetőség. A nagyobbaknál úgy oldották meg, hogy a falból kiugró nagy kockakövekre, gyámkövekre (37. kép), vagy a szintén falból kiálló, a présház teljes hosszában végigfutó kőpillérre fektették a gerendákat, amit keresztben ledeszkáztak. A feljáratot belül, az egyik sarokban alakították ki, kivéve Tökön. Itt a bejárat mellett vezetett fel egy lépcső. Sajnos a boltozott épületeknél a padlást ma már nem látni, ezeket a második világháború alatt, majd az azt követő években eltűztették. Lényeges különbség volt még a két típus között, hogy a boltozott présházaknál Pátyon nem az egész épület kapott padlást, csak a hátsó része. Erre adatot még a zsámbéki felmenő falú présházaknál kaptam.

A présházak eredetileg egyterűek lehettek, de később nagy részükben kisszobát is leválasztottak. A két típus között viszont e tekintetben is különbség van: a felmenő falú épületekben alakították ki ezeket, a boltozott présházak egyterűek maradtak. Tökön ezekben csak újabban jelenik meg a szórakozásra alkalmas külön rész, de nem leválasztva a feldolgozótérből. A régen gabonátárolásra használt padlást építik többen vissza és csinálják meg baráti összejövetelek céljára. Hiányzott a boltozott présházakból a kisszoba Perbálon is. Ezzel szemben Pátyon egy speciális formája alakult ki. Még ma is több épületnél látható, hogy a présház oldalából nyílik egy kisebb, egy-két méteres helyiség, amit *menyecskeszorongató*-nak neveznek.³⁶⁵ A többi településhez képest lényeges különbség, hogy ezt nem a meglévő feldolgozótérből választották le, illetve nem a máshol kialakított kis-

³⁶³ „Ez a nádtető, ez egy csodálatosan jó dolog volt. Csak egy hibája volt. Nagyon tűzveszélyes volt. Nyáron hűst tartott, télen meg nem volt olyan hideg, mint a cserép. Hát, nyáron próbáljon meg fölmenni a padlásra, amikor harminc fokos meleg van. Ott legalább negyven biztos megvan. Mert cserép. De a nádnál, ott jó hűvös volt. A nádtető alatt.” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.)

³⁶⁴ Tűzveszélyességük miatt a tulajdonosok is igyekeztek lecserélni a nád- és zsúptetőket, de feltehetőleg a hatósági szabályozásnak is szerepe lehetett ebben. Több településen már a 19. században építészeti rendeleteket hoztak, amelyek tiltották a nádfedést. Tökkel kapcsolatban Galgóczy Károly már 1877-ben azt írta, hogy több éve érvényben van egy rendelkezés, amely értelmében az épületeket cseréppel kell fedni. (Galgóczy 1877: 208.)

³⁶⁵ Példaként lásd: Erdélyi 1976: 18.

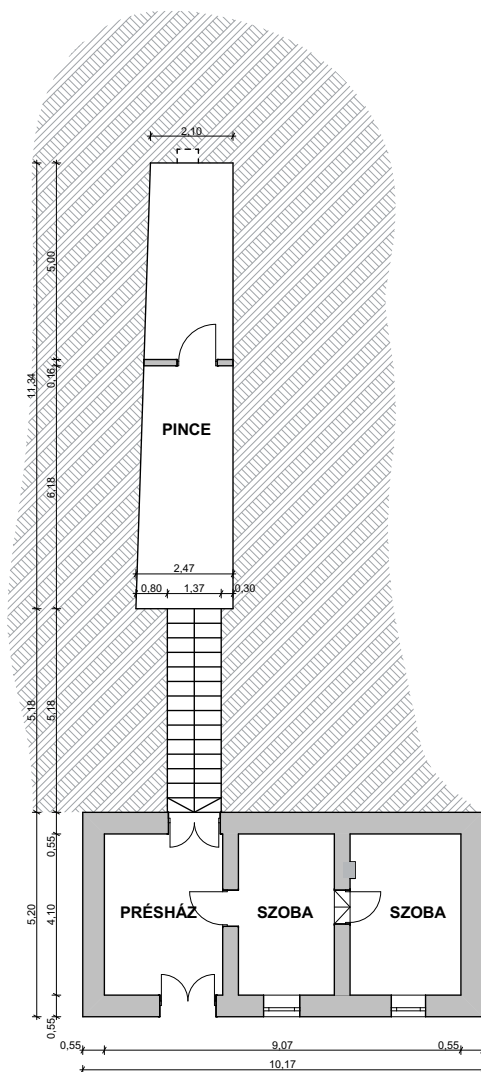

36. kép: Budaörsi prэшázak, a padlásfeljárók az épületek hátsó homlokzatán láthatók
(BJHGy 2019.1.170.)

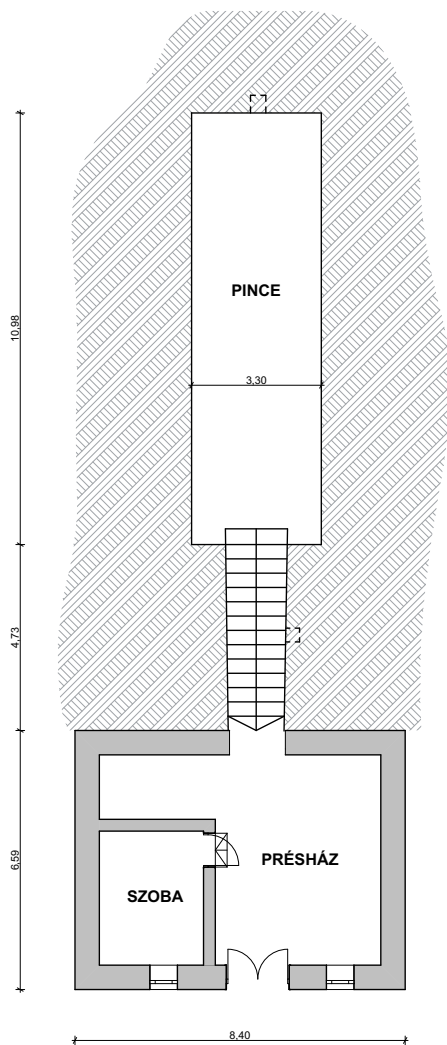
37. kép: Az egykori padlás gerendáit tartó gyámkövek Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

10. rajz: Töki felmenő falú prэшházas lyukpince. A kisszobát a prэшház teljes hosszában választották le. Az épület érdekessége, hogy idővel a szoba kicsinek bizonyult, így hozzáépítettek még egyet. (Muskovics Andrea Anna gyűjtése alapján, 2013.)

szoba szerepét töltötte be. Ahogy a neve is mutatja, feltehetően titkos szerelmi összejöveteleknek adott helyet.

Pontosan nem tudni, hogy mikor jelentek meg az első kisszobák. A 19. század első felében épült prэшházaknál valószínűleg utólag választották le ezeket, míg a később építetteket már eredetileg is így tervezték. Ezenkívül más alaprajzi formával nem alakítottak ki feldolgozókat. Ezek a kis helyiségek a társasági élet-

11. rajz: Etyeki felmenő falú prэшházas lyukpince.

A prэшház feldolgozó tere L alakú.

(Muskovics Andrea Anna gyűjtése alapján, 2013.)

ben játszottak fontos szerepet, a férfiak itt jöttek össze, itt boroztak, kártyáztak, sokszor főztek is. Erre utal elnevezése is: *ivószoba*, *Trinkstube*, *Weinstübere*. Hofer Tamás egyik töki adatközlője szerepükről így nyilatkozott: „*Olyik pincénél volt kis szoba egy méter, két méter széles kis kalitka, asztal, pad vót benne, ott betűzeltek, oszt mulattak.*”³⁶⁶ Leválasztásuk kétféleképpen történhetett. Vagy teljes szélességében

³⁶⁶ Hofer 1952b: 21.

38. kép: Töki kisszoba egyszerű berendezésével

(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

39. kép: Jancsi kályha egy töki présház kisszobájában

(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

az épületnek (10. rajz), vagy pedig L alakban hagyták meg a feldolgozóteret. (11. rajz) Berendezésük többnyire még ma is rendkívül egyszerű, az otthon elhasznált, elavult dolgokat viszik ki.³⁶⁷ Padok, székek, asztal, öntött vaskályha (Jancsi kályha), esetleg valamilyen egyszerűbb fekvőalkalmatosság, illetve egy kisebb szekrény vagy polc alkotja berendezését. (38–39. kép) Ezt az egyszerűséget mutatják a 19. század második feléből fennmaradt leltárak is. Az egyik biai leltárban fenyőfaasztalt írtak össze, egy másikban pedig nyoszolyát. Egy 1868-as összeírás szerint pedig egy nyoszolya, egy asztal és két pad kapott benne helyet. Bia mellett egy adat ismert Tökről, itt egy puhafa asztalt vettek leltárba 1868-ban.³⁶⁸

³⁶⁷ Vajkai Aurél már 1938-ban felhívta a figyelmet a lakóházbeli tárgyak és eszközök vándorlására, és ezért is nélkülözhetetlennek tartotta a pincék és présházak, az ide kivitt tárgyak mielőbbi vizsgálatát. „Pedig a szőlővel, mint a paraszti élet egyik lényeges kiegészítő részével való foglalkozás mindenkép hálás néprajzi feladat; a falusi műveltségjavak idővel kikopva a mindennapi használatból a szőlőhegyek pincéibe vándorolnak és tengetik ott tovább elsatnyult életüket, akár tűzhely, akár valami pincezár alakjában. Ma a tárgyunkkal foglalkozó kutatónak feladata elsősorban e szőlőbeli holmik, eszközök és használati módjuknak lehetőleg hű leírásából álljon...” (Vajkai-Wagenhuber 1938: 15–16.)

³⁶⁸ Bia: MNL PML IV.260b. 2268/1865, 3712/1867, 2178/1869.; Tök: MNL PML IV.260b. 6174/1870.

Esztétikai jegyek

A prэшházak és pincék díszítettségének kérdését a néprajzi kutatások nemigen érintették, a kutatók legfeljebb egy-egy rövidebb bekezdést szenteltek a témának.³⁶⁹ Ennek oka, hogy ezeknél az épületeknél a praktikusság volt az elsődleges szempont, a díszítésnek jóval kisebb szerepe volt, szemben a lakóházakkal. Ez látható Buda-vidéken is, a zárókövek mellett elsősorban az ajtók és az ablakok keretei adják meg az épületek díszítettségét, más jellegű díszítőelemeket csak elvétve láthatunk. Fontos azonban megjegyezni, hogy a téma kutatása ma már rendkívül nehéz, a második világháború alatt ugyanis az ajtók terén jelentős volt a pusztulás, másrészt pedig az elmúlt évtizedekben elvégzett átalakításoknak, az épületek vakolásának köszönhetően sok záróköő tűnt el vagy vált olvashatatlanná. Szintén nagy változásokon mentek keresztül az ablakok, inkább a boltozott prэшházaknál maradtak meg a szellőzőablakok eredeti formájukban. Egyszerűsíti a képet az is, hogy a települések

40. kép: Padlás nélküli prэшház Pátyon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

³⁶⁹ Kivételként Vajkai Aurél és H. Csukás Györgyi egy-egy munkája említhető. Előbbinek 1958-ban jelent meg rövid összefoglalója a Balaton melléki prэшházakról. Ebben stílusorszakok alapján sorolta típusokba az épületeket, és ennek során foglalkozott azok külső megjelenésével, díszítettségével. (Vajkai 1958a.) H. Csukás Györgyi szintén a Balaton-felvidéken végzett kutatásokat. Az itteni szőlőhegyek pinceajtóiról szóló írása 2010-ben jelent meg, és témáját tekintve mindmáig egyedülálló. (H. Csukás 2010.)

41–42. kép: Boltozott préházak lyukpincék szellőzőablakai Perbálon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

közt nincsenek jelentős eltérések, alapvetően ugyanazok a díszítőeljárások terjedtek el. Ez abból adódhat, hogy a préházak díszítése igazán sosem vált jelentőssé, így az egyszerű, a helyi mesterek által is elkészíthető formák terjedtek el.

Bár nem konkrét díszítőelemről van szó, de fontos esztétikai jelleggel bírt az épületek homlokzata. Abban az esetben is, ha különösebb díszítéseket nem alkalmaztak, ezek kialakítása többnyire egységes formában történt, amelyek így együttesen már jelentős esztétikai értéket hordoztak. Alapvetően három típus különböztethető meg. A lyukpincéknél csak egy ajtó látható, ablakot nem tettek az épületekre, esetleg egy kis szellőzőlyukat a bejárat fölé. (18. kép) A boltozott préházaknál már megjelent az ajtó két oldalán a szellőzőablak, amelyeket a földhöz közel alakítottak ki. A kisebbeknél általában csak ez a két szellőző volt (40. kép), de a padlóssal rendelkezőkön a bejárat felett is kialakítottak ilyeneket. (17. kép) Többnyire egyet, de Pátyon és Tökön néha láthatjuk a kétszellőzős megoldást is. Ezek kimondottan szellőző szerepet töltek be. Rácsot tettek rájuk, amit deszka- vagy vasajtó is kiegészíthetett, aminek nyitott és zárt állapotával szabályozták a hőmérsékletet. (41–42. kép) A nagyobb méretű nyílászárók már a felmenő falú préházak lyukpincék jellemzői. Ezekre vagy egy, vagy két ablakot tettek. (11. kép) Az utcára rövid oldalukkal nézőkön többnyire egy ablak volt. (35. kép)

43. kép: Süllyesztett boltíves ajtó Etyeken
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

44. kép: Díszített vasborítású ajtó Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

Ez, amennyiben volt kisszoba, ahhoz tartozott. Ezeken az ablakokon rács és spaletta is volt, ami általában ablaküveggel is kiegészült. A spaletták esztétikai funkcióval is rendelkeztek, de elsődleges feladatuk itt is a védelem, valamint a bejutó fény és levegő szabályozása volt. Kinyitásukkal beereszthették a meleget, bezárásukkal pedig biztosíthatták a prэшáz és a pince hűvösen maradását.³⁷⁰

Az ajtók többnyire keményfából készültek, de kívülről sokszor vaslemez borítást kaptak, amely növelte az élettartamukat. Szintén a védelmüket szolgálta a süllyesztett kialakítási mód. (43. kép) Ezzel megpróbálták védeni az időjárás viszontagságai ellen. Az ajtókat préselt és kalapált lakatosmunkák, kovácsoltvas elemek vagy egyszerűbb fafaragások díszítették. Ezek változatos képet mutatnak, de többnyire egyszerűsége vallanak, illetve ugyanaz a forma több településen is előfordult. (44–46. kép) Az ajtók és a zsaluk színükben egyeztek, Tökön a zöld különösen kedvelt volt. Az ajtók formájában megfigyelhető az íves kiképzésű, faragott ajtókeret, amihez tölgyből készült a boltívet követő ajtó. (47. kép) A másik típust a vízszintes áthidalóval rendelkezők adják. Ezeket szintén faragott kőkeret veszi körbe, de nagyobb számban figyel-

³⁷⁰ Az ablakok kinyitható üveglablakkal és fatáblákkal történő ellátását Nyáry Ferenc is kiemelte. (Nyáry 1876: 96.)

45. kép: Díszített faajtó Perbálon.
Ez a díszítés Pátyon is ismert.
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

46. kép: Díszített présházajtó Budaörsön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

47. kép: Pinceajtó Zsámbékon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

48. kép: Fa ajtókeret Biatorbágyon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

hető meg a fa ajtókeret is. (48. kép) A legegyszerűbb ajtók egymás mellé illesztett deszkákból készültek (48. kép), a redőnyözötték viszont már díszítőelemként is szolgáltak. Egyszerűbb formában vízszintesen vagy függőlegesen voltak redőnyözötték. Díszítettségében meghaladta ezeket, amikor kétféle módot kombináltak. Azt a formát, amikor a lenti kétharmad részen vízszintesen, a felső egyharmadban pedig sugarasan helyezkednek el a lécek, többen a környékre jellemző típusnak tartják. (47. kép)

49–50. kép: Zárókövek Etyeken
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

A faragott ajtó- és ablakkeretek, valamint a díszített ajtók mellett az épületek harmadik díszítőeleme a zárókő lehetett. Többször az építés évét vagy az építés évét és a tulajdonos monogramját tüntették fel rajtuk (49. kép), de előfordult, hogy valamilyen egyéb díszítéssel is ellátták ezeket. (50. kép) Az évszám és a monogram általában a bejárat felett kapott helyet, de Budaörsön egy érdekes elhelyezési mód is megfigyelhető volt: ezeket az ajtó és a kis ablakok közé vagy a ház sarkába is tehették.³⁷¹

A vizsgált terület prэшázainál, pincéinél alapvetően három díszítési mód figyelhető meg: zárókövek, redőnyözött vagy egyéb módon díszített ajtók, kő ajtó- és ablakkeretek. Ezek, ha egyre kisebb számban is, de minden vizsgált településen fellelhetők. Ezek mellett egyéb díszítőelemek csak elvétve fordulnak elő. Ilyenek Perbálon és Pátyon a prэшázak közötti faragott vízvezetők (51. kép), Tökön a tűzhelyek kivezetését szolgáló faragott kövek az épületek oldalán (52. kép), Pátyon a téglával kirakott ajtó- és ablakkeretek (40. kép), Budaörsön pedig a fehérrel körbemeszelt nyílászárók.³⁷² (11. kép)

A díszítettséggel kapcsolatban felmerülhet még az a kérdés, hogy a módosak és a kevésbé vagyonosak épületeinek díszítettségében voltak-e különbségek. Erre azért nagyon nehéz választ adni, mert ma már nem tudni, hogy kik voltak a tulajdonosok, kik építették az épületeket. A Biatorbágyon készült értékvédelmi vizsgálat szemléletesen mutatja be a szegényebb és gazdagabb népréteg épületei közt a különbségeket a díszítés alapján. Előbbiekre jellemzőek a kőkeretes ajtó-

³⁷¹ Honismereti szakkör 1999: 29.

³⁷² Egyedi volt az a szoborfülke is, amelynek maradványait 1970-ben Földes László örököltette meg Perbálon. (NM EA F 243835.)

51. kép: Vízvezető két perbáli
présház között
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

52. kép: Töki présház tűzhelyének
füstnyílása
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

nyílások, melyet díszítésként olykor felül egyenes profilos szemöldökpárkány zár, néha szegmensíves kialakítású. Fölé gyakran felkerült a tulajdonos monogramja és az építés dátuma. A nyílászárókat kovácsolt hevederpántok tartják, és díszes ajtógombok, zárok találhatók rajta. Ezzel szemben a tehetősebbek présházai nagyobbak, és a díszítés nem áll meg a kőkeretes kiképzésnél. Leginkább a polgári lakóházak jellegzetes díszítéseit hordozzák magukon, így használatosak a profilos főpárkányok, a homlokzatot vertikálisan osztó pilaszter és lizénia, de néhol a stilizált virágok és a szőlő is megjelenik, mint díszítőelem.³⁷³ A többi általam kutatott településen ilyen egyértelműen nem sikerült különbséget tenni, a kevés adatból arra lehet következtetni, hogy a présházakon a módosság maximum a díszesebb ajtókeretekben mutatkozhatott meg.

³⁷³ Biatorbágy értékvédelmi... 2004: 50, 57.

Prэшházak és pincék: a szőlőfeldolgozás és bortárolás szinterei

Ahogy a lakóházak vizsgálatához is hozzátartozik a lakáskultúra tanulmányozása, ugyanúgy a prэшházak és pincék esetében is érdemes és kell is azok berendezését vizsgálni. A szőlő feldolgozása során használt edények, darálók, prések szervesen együtt éltek a prэшházakkal és a pincékkel, használatuk, tárolásuk hatással volt az épületek funkciójára, elrendezésére. Kölcsönös kapcsolatról lévén azonban szó, ugyanígy a típus és az alaprajz is befolyással lehetett a prэшházakban és a pincékben megfigyelhető tárgyanagra. Az eszközök számát, típusát meghatározta a rendelkezésre álló hely, a gazda anyagi lehetőségei.

A bor feldolgozását és tárolását szolgáló építmények berendezését alapvetően négy nagy csoportba oszthatjuk. Egyrészt beszélhetünk a szüret és a szőlő feldolgozása során használt eszközökről. Ezek adják a tárgyak legnagyobb számú és legjelentősebb csoportját. Ezek azok, amelyek az épületek meglétének kezdetétől szervesen hozzátartoztak azok életéhez, amely tárgyak mennyiségüknél, nagyságuknál, használatuk jellegénél fogva is a leginkább összefüggésben álltak az építményekkel. A tárgyak másik csoportját kitevő szőlőművelési eszközök nem mindig itt kaptak helyet. Sokszor vagy a szőlőbeli kunyhóban, vagy otthon tartották azokat. A prэшházakba elsősorban akkor kerültek, ha szőlőparcellák végi épületekről volt szó. A harmadik csoportba a borászati eszközök tartoznak, mindazon apró dolgok, amelyek lehetővé tették az év során a borászati munkák elvégzését. A negyedik, egyben utolsó tárgye gyűttest pedig azok a bútorok és eszközök alkotják, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a prэшházak és pincék ne csak munkatér szerepet töltsenek be, hanem alkalmasak legyenek a vendégfogadásra, a társadalmi életre. Ezekre a prэшházakról szóló részben már röviden kitértem. A szőlőművelési eszközeivel itt most szintén nem foglalkozom, ezeket ugyanis vagy a padláson, vagy a sarokban helyezték el, de abban az esetben, ha nem a szőlőnél volt az épület, akkor nem is a prэшházakban voltak. Emellett ezeket nem bent használták, így az épületekhez kevésbé kötődtek. Szintén nem vizsgálom a borászattal kapcsolatos apró eszközöket, ugyanis ez témámtól messze vezetne.³⁷⁴ Itt most csak a szőlő feldolgozása során használt eszközöket érintem, de ezek elemzésébe sem megyek bele teljes részletességgel. Ezzel viszont bizonyos mértékben foglalkozni kell, hisz a szőlő feldolgozása és a bor tárolása az épületek elsődleges funkciója volt.

Az eszközöket régen a prэшházakban tartották, mivel a pincék általában túl vizesek voltak és a hordók mellett nem is volt mindig elegendő hely. A prés többnyire valamelyik oldalfalnál állt. A bálványprések méretüknél fogva nem is fértek el máshol, mivel a prэшház másik két oldalát megosztotta a prэшház- és a pinceajtó.

---

³⁷⁴ A pince felszereléséhez tartozó tárgyak gazdagságára vonatkozóan példaként lásd: Vajkai-Wagenhuber 1938: 185–191.

Szintén a fal mellett kaptak helyet a kádak. Helyspórolás miatt a kisebbeket mindig a nagyobbakba tették. Az edényeket vagy betették a legkisebb kádba, vagy a polcokon, esetleg a présen tartották azokat. A kádakat fával merevítették, hogy ne essenek össze addig, amíg újra nem használják azokat. A kisebb eszközökre év közben is szükség volt, a nagyobb kádakat viszont csak szüretkor vették elő.

A szüret az edények gondos előkészítését igényelte. Egyrészt a tisztaság miatt, másrészt, hogy ne szívja magába a must egy jelentős részét az egy éve száradó faanyag.³⁷⁵ A munka két részből állt. Először gondosan lesúrolták az eszközöket, majd ezt követően dagasztották azokat. Azzal kapcsolatban ellentmondóak a vélemények, hogy ez utóbbi munkafolyamatra mely eszközöknél volt szükség. Vanak, akik szerint mindegyiknél, mások szerint csak a kádaknál. Többnyire minden eszközt megemlítettek, de a kádak dagasztását különösen is hangsúlyozták.

Az eszközöket helyi kádárok készítették, általában keményfából, többnyire tölgyből, a puttonyt pedig puhafából, fenyőből, hogy minél könnyebb legyen. A terepen gyűjtött adatokat a levéltári kutatások is alátámasztják, ritkán említenek puhafát. Ezek szerint a hordók minden esetben keményfából készültek, de a kádaknál előfordulhatott a puhafa, igaz, jelentősége nem volt nagy.³⁷⁶ Az edények vasabronccsal készültek, faabroncsot a leltárak is ritkán említenek. A 19. század közepére ezek teljesen kiszorultak a használatból.³⁷⁷

Szüretelő edénynek mindenki a zománcozott, de még inkább a műanyag vödört mondta, ez lehetett használatban már az 1940-es években is. Egyedül Pátyon emlékeznek még a favödörökre. Andrásfalvy Bertalan gyűjtéséből viszont tudni, hogy korábban egy ovális, oldalt füllel ellátott faedénybe, a *pitlibe* szedték a szőlőt.³⁷⁸ Erre ma már senki sem emlékszik, a 19. század második felére datált leltárakban viszont még rendszeresen előfordul.

³⁷⁵ Az edények és a hordók tisztán tartása elengedhetetlen volt. Ezt mutatja, hogy az egyik biai leltárban fontosnak tartották annak feljegyzését, hogy „a' szőlőnél lévő Présházás pincze, prés, és hordókat tisztán és jó karban tartám”. (MNL PML IV.260b. 2268/1865.) Szintén kiemelték a szüret előtti teendők jelentőségét, az edények rendbetételét a borászati szakírók. Nyáry Ferenc ezt legalább annyira lényegesnek tartotta, mint a borkezelés terén végzett bármely más munkát. („*Miután finom, tartós és exportképes borokat csak oly edényekben lehet készíteni, melyek teljesen tiszták; és a bor alkotó részein kívül egyebet bennük még kémszerekkel sem lehet felfedezni. Ennélfogva az edények kitisztogatása, vagy is borok befogadására való előkészítése épen olyan fontos munka és épen olyan nagy figyelemmel kell végezni mint magát a szüretet, vagy bár mely más kényesebb természetű borkezelési munkát.*” /Nyáry 1876: 75./)

³⁷⁶ Bia: MNL PML IV.260b. 2268/1865, 4235/1866.; Etyek: MNL FML IV.407. 794/878.

³⁷⁷ Kecskeméti Károly Tökkel kapcsolatban azt írta, hogy 1832 után már vasabroncsos hordókat használtak, faabroncsról egyszer történt csak említés, az inkább a kádak között fordult még elő. (Kecskeméti 2009: 28.) A faabroncsra a leltárakban is csak néhány utalás szerepel. Az 1860-as években Budakeszin egy faabroncsos törkölyhordót (MNL PML IV.260b. 1099/1865.), Bián egy faabroncsos puttonyt (MNL PML IV.260b. 2268/1865.), Pátyon egy 15 akós faabroncsos kádat írtak össze (MNL PML IV.260b. 406/1863.).

³⁷⁸ Andrásfalvy 2013: 20.

A szőlő összegyűjtésére szolgáló puttonyról már több adat maradt fenn. Az emlékezet kizárólag ezt az eszközt őrizte meg. Hátoldalán általában magasabb dongákkal rendelkezett, ezzel megakadályozva, hogy a vödörből a puttonyos nyakába ömöljön a szőlő. (53. kép) Ma többnyire erre a formára emlékeznek, de a fényképek egyértelműen mutatják, hogy a magasítás nélküli forma is előfordult. (54. kép) A két típus etnikumhoz nem köthető, hisz egy településen belül is használatban lehetett mind a két forma. A puttonyosok száma a szőlő nagyságától és a szüretelők számától függött, általában egy vagy két férfiember végezte ezt a feladatot. A Kárpát-medence másik ismert szőlőgyűjtő eszköze a csöbör volt. Használata a puttony előtt Buda-vidéken is általános lehetett, de ennek már az emléke sem él, a 19. század második felére kiszorította a puttony. Ezt bizonyítja, hogy a hagyatéki leltárakban is csak elszórva található meg, és ha említik is a csöbröt, általában a puttonyt is összeírták már mellette a 19. század második felében.³⁷⁹ Ez azt mutatja, hogy bár még megvoltak a prэшázakban, eredeti funkciójukban szinte már egyáltalán nem használták azokat.³⁸⁰

Az összegyűjtött szőlőt a puttonnyal a prэшázba vitték darálni, ha az épület a szőlő végében volt. Amennyiben ez nem így volt, akkor a kocsira erősített kádba (55. kép), félfenekű hordóba vagy lajtba öntötték.³⁸¹ (56. kép) Ezek az eszközök keverten fordultak elő. Ezt támasztják alá egyrészt a terepen végzett gyűjtések, másrészt pedig a levéltári adatok. Azokon a településeken, amelyeken nagyobb számban maradtak fenn leltárak (Bia, Budakeszi, Etyek, Páty), az eszközök vegyesen fordultak elő, és arra is több példa van, hogy egy gazdának volt lajtja és félfenekű hordója is.³⁸² A kádakra ezek a források nem szolgálnak biztos adatként, ugyanis külön nem jelölték, ha szállításra is használták azokat. Lehetséges, hogy ott, ahol a másik két szállítóeszközt nem említik, mindez kádban történt. A vegyesen előforduló adatok ellenére felmerülhet a kérdés, hogy az eszközök használatában bármilyen időbeli sorrend felállítható-e. A leltárak adatai azt mutatják, hogy Budakeszin, Pátyon és Tökön a félfenekű hordó, míg Etyeken a lajt volt az általános, de valamennyi településről fennmaradtak adatok mind a két tárgyra. Torbággal kapcsolatban Rack Áron a lajtot említette a szőlő végében

³⁷⁹ Bia: MNL PML IV.260b. 2268/1865, 2178/1869, 6393/1869, 2695/1871.; Etyek: MNL FML IV.407. 5401/1874, 450/1877, 794/878, 570/1882.; Tök: MNL PML IV.260b. 6174/1870.

³⁸⁰ Néhány olyan leltár maradt fenn, amelyekben csak a csöbörrel olvashatunk. Példaként lásd: Bia: MNL PML IV.260b. 3915/1868, 4597/1867.; Páty: MNL PML IV.260b. 5021/1868.

³⁸¹ Budaörsön, ha a szőlőknél elhelyezett kis kádak előbb teltek meg, mint ahogy a szekér a prэшázból visszajött, vagyis ha a szüretelők nem tudták hová rakni a leszüretelt fürtöket, akkor kényszerű szünetet tartottak. Ezt *Geschirrfiernek*, vagyis edényünnepnek nevezték. Ezt az időt arra használták fel az asszonyok, hogy a kis kupacokba rakott csemege-szőlőt összegyűjtötték, amit este hátikosárban vittek haza. (Ritter 1996: 142–143.)

³⁸² Etyek: MNL FML IV.407. 397/872, 609/879.; Páty: MNL PML IV.260b. 7177/1868.

53. kép: Hátrészénél magasztott puttony a töki Helytörténeti Gyűjteményből
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

54. kép: Végig egyforma magas dongákból álló puttony Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

ledarált cefre szállító eszközéül.³⁸³ Ennek használatára utal egy levéltári adat is. A torbágyi jobbágyok egy 19. század közepe körül írt levelében olvasható, hogy szüret alkalmával a biai uradalmi préházakba kellett szállítaniuk a mustot. Em-lítés történik ennek módjáról is: „...*minden forduláskor pedig 15. és még több akót magában tartó Laittal...*”³⁸⁴ Gyűjtési eredményeim is azt mutatják, hogy vegyesen fordultak elő ezek a szállító edények, és Hajdú Erzsébet is mind a hármat meg-
említette Zsámbékkal kapcsolatban.³⁸⁵ Terepmunkám során viszont elsősorban a kádra és a félfenekű hordóra kaptam adatokat. Budaörsön például egyáltalán nem emlékeznek a lajtra, de a fényképek, valamint a korábbi gyűjtések egyér-
telműen utalnak meglétére. Mindebből feltételezhető, hogy idővel a kádak és a félfenekű hordók teljesen kiszorították ezeket, és csak két szállítóeszköz maradt használatban. Ennek hátterében az állhatott, hogy amikor a darálás általános-

³⁸³ Rack 2004: 163.

³⁸⁴ MNL PML IV.165a. Bia úrbéri pere. A torbágyi telkes jobbágyok írása.

³⁸⁵ Hajdú 1979: 117.

55. kép: A szőlő kádban történő szállítása Budaörsön
(BJHGy 2019.1.171.)

56. kép: A szőlő lajtban történő szállítása Budaörsön
(BJHGy 2017.1.194.)

sá vált, és mindenütt a prэшázban végezték ezt a munkát, akkor a taposatlan, darálatlan szőlő szállítására a lajt már nem volt alkalmas.³⁸⁶ Az eszköz kapcsán még felmerülhet a kérdés, hogy etnikumhoz kötődött-e. A leltárak azt mutatják, hogy Pátyon és Tökön a félfenekű hordó volt az elterjedt, ezzel szemben Etyeken a lajtra kaptam több adatot. Korábbi gyűjtések Torbággal kapcsolatban is ezt említették. A budakeszi forrásokban viszont inkább a félfenekű hordó fordul elő. Amennyiben kitekintünk a vizsgált területen túlra, hasonló eredményeket kapunk. Budafokon, Pusztavámon és Móron is a 20. század első felében még a lajtot használták, de távolabbi párhuzamként említhető a Versec-fehértéplomi borvidék is.³⁸⁷ Mindezek az adatok azt mutatják, lehetséges, hogy a németek körében a lajt kedveltebb volt, de az eddigi eredmények alapján nem köthetjük kizárólag hozzájuk.³⁸⁸

A szállításhoz a hagyományos szekereket alakították át. Oldalrészét leszedték és a négy kerékre hosszú gerendákat szereltek, amire láncokkal erősítették rá a lajtot, a kádakat vagy a félfenekű hordókat.³⁸⁹ Budaörsön az utolsó fűrtök elhozásának napján a gazda a lószerszámokat fényesre tisztította, és ha utoljára hajtott ki kocsijával, akkor lószerszámba és a lovak sörényébe színes szalagokat font. Erről mindenki láthatta, hogy ez a gazda befejezte a szüretet. Ezt a napot külön meg is ünnepelték. Mindenkit, aki a szüretben részt vett, a prэшázban közös ebéddel vendégelték meg. A gazda néha egy pár szőlőlevélből még koszorút is font, amelyre szép fűrtöket erősített.³⁹⁰

A feldolgozás helyszínének ma már többnyire a prэшázat jelölik meg. A munka szabadban történő végzését abban az esetben említették, ha a tulajdonosnak lyukpincéje volt. A 20. század első felében, illetve azt megelőzően viszont általánosabb lehetett a feldolgozásnak ez a módja. Pontosabban az első munkafolyamatot, a taposást, majd az ezt felváltó darálást végezték el a szőlőben. Azt nem tudni, hogy mindez mennyire volt elterjedt, de több településről is maradtak

³⁸⁶ Erre vonatkozóan lásd még: Andrásfalvy 2013: 20.

³⁸⁷ IVDE Freiburg Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi 2/1/566.; Hambuch 1981: 63.; Lukács 2013: 31.; Mód–Simon 2014: 119.

³⁸⁸ Az egyes eszközök használatában nagy szerepe volt a szőlőfeldolgozás és borkészítés technológiájának is. Vincze István a lajtokat, kocsiskádakat kifejezetten a nyugati eredetű vörösborkultúra tartozékainak tekintette, ahol a szőlő zúzott állapotban tartása nem ment a készítendő bor minőségének rovására. (Vincze 1960: 13.)

³⁸⁹ Torbágyon *borfának* nevezték ezt a hosszú gerendát. Itt ezekre kukoricaszárat is tettek, hogy kíméljék az edényeket. (Rack 2004: 163.) Óbudán fűzfavesszőből kötött, karvastagságú kötegeket tettek keresztbe. (Létay 1990: 126.) A rázkódás csökkentésének ezen módjai feltehetően a többi településen is ismert eljárások voltak. A szekerek törkölyszállításához történő átalakításával Kocsis Gyula Pest–Pilis–Solt vármegye árvatörvényszéki iratainak elemzése során több településnél is találkozott. A szekérraktrészek között a borhordó oldalt, amely különböző nevek alatt fordult elő, több esetben is feljegyezték. (Kocsis 2010: 135–137.)

³⁹⁰ Ritter 1996: 143.

57. kép: Darálás a szabadban, Budaörsön
(BJHGy 2019.1.172.)

fenn ezzel kapcsolatban adatok. Andrásfalvy Bertalan a szőlő végi taposásról számolt be Buda-vidéken.³⁹¹ Hofer Tamás Páttyal kapcsolatban említette, hogy a szőlőhegyen daráltak, majd azt követően vitték a prэшázba a szőlőt.³⁹² Budaörsön szintén ismert volt ez a mód, a szabadban darálás emlékét fényképek is megőrizték. (57. kép) Torbággal kapcsolatban is azt olvashatjuk, hogy régen ott is a szőlőhegyen daráltak.³⁹³ Ilyenkor a puttonyból egyenesen a darálóba öntötték a szőlőt. Szőlőbeli darálás esetén, függetlenül attól, hogy milyen szállítóeszközt használtak a cefréhez, kád kivételére is szükség volt, ugyanis ebbe daráltak. Abban az esetben pedig, ha kádban vitték be a szőlőt, kétféle méretűt használtak. Általában egy 10–14 akós, illetve egy húsz akó körüli fért el a kocsin. Utóbbival szállították a szőlőt a prэшázba. Ez idő alatt a szőlő végében hagyott kisebb kádba gyűjtötték a termést.³⁹⁴

A gyűjtések már többnyire darálókat említenek. Pontos megjelenési idejük nem ismert, de a hagyatéki leltárak lehetőséget adnak bizonyos következtetések levonására. Mindösszesen két településről, Biáról és Etyekről vannak adatok az 1860-as, 1870-es, 1880-as évekből. Az egyik biai leltárban az 1860-as években

³⁹¹ Andrásfalvy 2013: 20.

³⁹² Hofer 1952a: 3.

³⁹³ Rack 2004: 162.

³⁹⁴ A kétféle méretű kád használata más vidékeken is általános volt. Példaként lásd: Kocsis 2013.

szőlőtörő malmot írtak össze.³⁹⁵ Nagyobb számban viszont csak Etyeken voltak jelen a leltárak adatai alapján. Itt szőlőmalom, szőlődaráló néven volt ismert.³⁹⁶ A 19. század végén, a 20. század elején viszont gyorsan terjedt, amit az bizonyít, hogy adatközlőim közül a legidősebbek sem emlékeznek már a taposással történő szőlőtörésre. Emiatt az ennek során használt eszközre csak a leltárak, illetve néhány korábbi gyűjtés szolgál forrásul.

Pátyon zsákba tették a szőlőt, amit lábbal tapostak ki. Zsámbékon egy dupla fenekű hordó szolgált eszközül, aminek a felső fenekén lukak voltak. A must a standérba, egy kisebb méretű, fakádba folyt (*Stander*). Itt Budaörshöz hasonlóan a gyerekek tapostak.³⁹⁷ Az ennek során használt eszközt Buda-vidék településein több néven is ismerték. Pátyon *gázolónak* nevezték,³⁹⁸ Budakeszin a leltárak alapján a *taposókád* név volt az ismert, egy esetben jegyezték fel *szőlőtípró edényként*.³⁹⁹ A biai és zsámbéki leltárakban a *tipró*, *tipróhordó* elnevezés fordul elő,⁴⁰⁰ Etyeken pedig a *muszkoló sajtár* név lehetett az általános.⁴⁰¹ Recens gyűjtés hiányában arra vonatkozóan sajnos már nem tudunk választ adni, hogy melyik eljárásmodnak mi lehetett az előnye és a hátránya. A borászati szakirodalom viszont már a 19. század közepén a darálás elsődlegességét hangsúlyozta a típrással szemben, ezt ugyanis jóval gyorsabb és tisztább munkafolyamatnak tartották.⁴⁰² A gyorsaság nemcsak a munkaidő lecsökkenése miatt volt fontos. Így érthették el, hogy a must a lehető legrövidebb ideig érintkezze a törkölyel. A szőlőmalmokkal szembeni egyetlen éles kritika az volt, hogy a malom összezúzta a magvakat, emiatt pedig fanyarabb bor készült. Ezt a problémát viszont a bogyózórosta alkalmazásával áthidalhatták.⁴⁰³ Mindezen előnyeiből adódóan a 19. század végétől intenzíven terjedtek a darálók. Buda-vidéki gyors térhódítását mutatja, hogy már az 1950-es években is csak halványan élt a taposás az emlékezetben, annak ellenére, hogy az 1880-as években a leltárak tanúsága alapján még ez volt az általános.

Az első jelentős eszközváltás legkésőbb a 19. század közepén lezajlott, a csöbröt felváltotta a puttony. A leltári előfordulások azt mutatják, hogy ennek az eszköznek az emléke Bián és Etyeken maradt meg a legtovább. A másik lényeges változást a feldolgozásban a 19. század végén, a 20. század elején elterjedő darálók je-

³⁹⁵ MNL PML IV.260b. 1702/1869.

³⁹⁶ MNL FML IV.407. 4400/1872, 570/1882, 540/1888, 365/1893, 503/1898.

³⁹⁷ Andrásfalvy 1953b: 5.; Hajdú 1979: 118.; Szőlőművelés Budaörsön 2001: 118.

³⁹⁸ MNL PML IV.260b. 5888/1865, 2590/1867, 7177/1868.

³⁹⁹ MNL PML IV.260b. 233/1861, 4482/1865, 1099/1865, 4097/1867.

⁴⁰⁰ Bia: MNL PML IV.260b. 2371/1869, 4696/1869.; Zsámbék: MNL PML IV.260b. 3128/1867.

⁴⁰¹ MNL FML IV.407. 191/1882, 570/1882.

⁴⁰² Tersánczy József taposással szembeni elítélő véleményét így fogalmazta meg: „Miatán azonban ezek mind kevesebb férnek össze a tisztasággal, de másrésről késeletetik is a szüret gyors menetét, azért is talált ki az ész oly készletet, mely mindazok fölött diadalteljesen áll, és ez az ugynevezett szőlőmalom...” (Tersánczy 1869: 296.)

⁴⁰³ Szilárd 1909: 149.

lentették. Ekkor viszont még megfigyelhető volt – igaz, elterjedését nem ismerjük –, hogy kint a szabadban daráltak. Az ezt követő egy-két évtizedben a szűret során használt gyűjtőedénynél ment végbe eszközcsere. A *pítlit* felváltotta a zománcozott, később pedig a műanyag vödör. A feldolgozás során használt többi eszköz – kivéve a préseket – egészen a 20. század utolsó harmadáig megmaradt, és jelentős részük még ma is ismert, a változás csak az anyagot érintette, a formát nem.

A feldolgozás menete a vizsgált területen egységes volt, és ez az egykori budai borvidékre összességében is elmondható.⁴⁰⁴ Különbségek az elnevezésekben, esetleg egy-két eszköz elterjedési körében mutatkoznak. Mikor a prэшázhoz megérkezett a szekér, akkor a lajtort ráfordították egy kádra, és abba ürítették. A kádakból és félfenekű hordókból fickóval (*finák*, *Sechtl*, *Mostsechter*), egy egyfülű dongás faedénnyel (58. kép) merték ki a szőlőt, és puttonyban vagy valamilyen nagyobb edényben, a kétfülű, körülbelül 15 literes fertályban (*Viertl*, *Viertelschaff*) (59. kép) vagy vödörben hordták le a prэшázba, ahol a daráló már egy kádon állt. Ebbe szűrőkosarat, szűrőkast helyeztek. (60. kép) Ez az eszköz egyedül Budaörsön nem volt ismert. Ebből fickóval merték ki a mustot, majd a fertálllyal hordták le a hordókba. Pátyon erre a célra volt, hogy favödröket használtak. Itt viszont régebben a színmustot nem a darálást követően, a kádból merték ki, hanem már a prэшáz előtt, közvetlenül a szállítóeszközből.⁴⁰⁵ A nagyobb terméssel bíró gazdák a must hordóba juttatását egy facsatorna segítségével oldották meg.⁴⁰⁶ Ez utóbbi használatára csak azoknál a pincéknél volt lehetőség, ahol a bortároló helyiség mélyebben feküdt, mint a prэшáz. A leltárak Bián és Etyeken említik nagyobb számban, gyűjtéseim viszont azt mutatják, hogy a többi településen is ismert volt, kivéve Pátyon, ahol a pincéket általában gádor nélkül építették. A fából készült csatornákat ma már sehol sem használják, helyette slagon keresztül, szivattyúval vezetik le a mustot. A hordóba töltést mindenütt a töltike (*töltike*, *Kieskandel*, *Gießkannel*) segítette. (61. kép) Ez ovális alakú, dongás faedény volt, hátsó része magasabbra lett hagyva, hogy ne csapjon ki a must. Kis rézcső volt benne, másik felén pedig két kis faláb.

Az előbb említett feldolgozási mód a fehérbor készítése során volt ismert. Vörösbort a 19. század második felétől kevesebbet készítettek, a hagyományos balkáni vörösborkultúra jellemző feldolgozási módjára pedig ma már emlékek sincsenek. Andrásfalvy Bertalannak az 1950-es években azonban még sikerült ezzel kapcsolatban adatokat gyűjtenie, elsősorban Budaörsről, Pátyról és Tökről.

⁴⁰⁴ „...a jelenleg Óbudán fellelhető anyag és az 1832-ben íródott budai leírásának [Schams Ferenc – M. A. A.] összevetése is megerősített abban a meggyőződésben, hogy tekintetbe véve egy-két lényegtelen s helyi, történeti eltérést, a budai bortermelés vizsgálatának eredményeit az egész letűnt budai bortermelésre érvényesnek tartsam.” (Andrásfalvy 2013: 14.)

⁴⁰⁵ Hofer 1952a: 3.

⁴⁰⁶ A csatorna használatát Tersánczky József is célszerűnek tartotta: „Ha a prэшáz alatt vagy ahhoz közel földalatti pince van, legtanácsosabb a mustot borvezető csövek által közvetlen a hordóba folynatni, vagy annak hiánya esetében a nyomó fejtűgéppel hordóra szedni.” (Tersánczky 1869: 332.)

58. kép: Fickó az egyik etyeki pincéből
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

59. kép: Fertály az egyik etyeki pincéből
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

60. kép: Fellógatott mustszűrő kosár
egy tőki prэшházban
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

61. kép: Hordóra állított töltike
egy etyeki pincében
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

Ezek az 1950-es évek első feléből fennmaradt visszaemlékezések azonban azt mutatják, hogy a feldolgozás hagyományos menete ekkorra már átalakult. A kacának nevezett, alul csappal ellátott nagyméretű kádat még használták, de általában már nem tisztán vörös fajtákat tettek bele, hanem belöntötték a színmust leszűrése után a fehér törkölyt is.⁴⁰⁷ Fontos változás volt az is, hogy míg régen az edényt forrás után a benne lévő törköllyel együtt tapasztották le, és az alsó csapon engedték le az elfogyasztani kívánt bormennyiséget, addig a 20. századtól már csak néhány napot vagy hetet hagyták a törkölyön a vörösbort.⁴⁰⁸

Fehérbor készítésénél a darálás után rögtön megkezdték a préselést. Ez a német településeken régen többnyire a kőszűréses bálványprésekkel (*Pampress*) (62. kép), a magyarlakta területeken viszont az alulhajtós, középsős fasajtókkal történt.⁴⁰⁹ (63. kép) A bálványprésekhez méretük miatt nagy préházakra volt szükség, de az is előfordult, hogy külön feldolgozó-helyiség híján a pince előtt, a szabadban kapott helyet ez az eszköz, esetleg kezdetleges tetőt emeltek fölé.⁴¹⁰

Gyűjtéseim során a bálványpréseknek többnyire az előnyeiket emelték ki. Egyrészt jóval nagyobb mennyiséget lehetett velük kipréselni, másrészt nem igényelték, hogy az ember mindig mellettük legyen. Hátrányként egyedül nagyságát említették.⁴¹¹

⁴⁰⁷ „Leszedték a fehérszőlőt és a törkölyt présnyomás nélkül belehelyezték abba a kacába. A vörösszőlőt külön szedték, mikor megvott, esztet rádarálták a fehér törkőre, ami nem vót kinyomatva. A fekete szőlőből az egészt ahogy le vót darálva, musttal együtt ráöntötték. De a fehér szőlőről csak a lé vót leszedve, a törkő nem vót nyomtatva, úgy lucskosan került be a kacába.” (Hofer 1952a: 2–3.)

⁴⁰⁸ Andrásfalvy 1957: 64–65.

⁴⁰⁹ Kisebb számban ugyan, de használtak középsős sajtókat a német településeken is, Pátyon pedig ismerték a bálványpréseket. Ennek ellenére a két típust nem szabad etnikumhoz kötni. Bár a kutatások azt mutatják, hogy Buda környékén a németeknél a bálványprés, a magyaroknál a középsős sajtó volt az általános, de ez országosan nézve már nem igaz. Egyrészt nem feledkezhetünk meg arról, hogy a két típus a magyar szőlő-borkultúra kettős eredetével szoros kapcsolatban áll, a bálványprések használata elsősorban a kelta-római eredetű nyugat- és délnyugat-dunántúli területekhez kötődik. (Vincze 1971: 314.) Emellett még Erdély a fő elterjedési területe. (Elterjedésével kapcsolatban részletesen lásd: Simon 2012: 90–112.) Másrészt a német szakirodalom is azt mutatja, hogy egy-egy etnikumhoz nem szabad az egyes típusokat kötni, a németek által lakott területeken is mind a kettő előfordulhatott. Rudolf Weinhold az Elba, Saale, Unstrut közti területet vizsgálta. Feltette a kérdést, hogy a két préstípus egy-egy meghatározott tájra vagy regionális területre jellemző-e, de végül arra a megállapításra jutott, hogy hosszú időn keresztül egymás mellett léteztek, amely során a bálványprések a jelentős szőlőkkel rendelkező birtokosok és a földesurak körében váltak igazán kedvelté, míg a kisebb helyet igénylő orsós prések elsősorban a paraszti földbirtokokon terjedtek el. A két típus megoszlásában tehát valószínűleg szociális differenciálódás játszott szerepet. (Weinhold 1966: 46–47.)

⁴¹⁰ Ez az ország más területein is ismert volt. Az egyhelyiséges, felmenő falú pincéknél a prés gyakran egy elé épített eresz alatt kapott helyet. (Dömötör S. 1958: 450.; Vajkai 1958a: 16.; Mende 1964: 168.)

⁴¹¹ „Hát, nagy hely kellett neki. Akár milyen kis préházba nem lehetett betenni. Nagy hely kellett neki, mert gondolom az összerakása is problémás volt. El se tudom képzelni, hogy 100–150 évvel ezelőtt hogy rakták össze. Ezt itt az udvaron csak emelőtargoncával tudtuk összerakni. Az a préskő, amin folyik ki a must, nyolc katona nem bírta felemelni. [...] ...szerintem megvált a prés, és ráépítették a préházat, mert például faltól falig ért ez is, ahol volt. Úgyhogy ott szerintem összerakni nem tudták, ebben a szűk préházakban.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. február 20.)

62. kép: Kőszúlyos bálványprés Budajenőn. A kőszúlyt a földbe süllyesztették.
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2012.)

63. kép: Alulhajtós, középsós sajtó Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

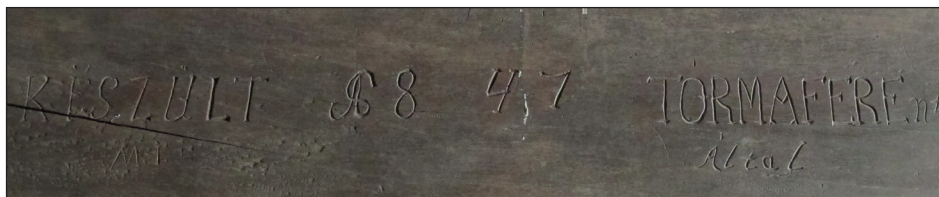
64. kép: Kármentő egy etyeki pincében
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

Egyik zsámbéki adatközlőm így számolt be előnyeiről: „A bálványprés azért volt jó, mert teljesen kipréselte a szőlőt. Hatalmas nagy kötőmb, több tonnás kő meg gerenda nyomta ki, úgyhogy lényegében a darált szőlőt szinte szárazra kinyomta. És nem kellett ott állni mellette. Ahol kifolyt a préskőből a must, oda tettek egy jó nagy edényt, s akkor reggel kimerték belőle. Viszont a többi prés az mind kézzel működött, húzni kellett, akkor vártak egy kicsit, megint húzni kellett, hogy ülepedjen, de nem tudták úgy kipréselni, mint ezzel. Sőt, volt egy ismerősöm, aki otthon kipréselt, s elvitte... [a törkölyt – M. A. A.] Szomszédba volt még ilyen prés, és még legalább két hektó mustot ki tudott abból préselni.”⁴¹² Hasonlóan dicsérték az eszközt Andrásfalvy Bertalan gyűjtéseiben is: „...alatta van egy 10 mázsás kő. Azt felhuzatja az ember, akkor az két napig dolgozik. Annál jobb nincs. Ez a Panpress.”⁴¹³ A prés alá általában az ovális,

⁴¹² Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. február 20.

⁴¹³ Andrásfalvy 1953b: 3. A bálványprések előnyeit hangsúlyozták a borászati szakírók is. Elismerték, hogy ezek a leghatékonyabb prések, rendkívül nagy mennyiség préselésére is alkalmasak, ezen felül önállóan is képesek dolgozni. Hátrányként egyedül nagyságukat említették. „Magyar-, Horvátországban és Styriában közkedvességű e prés, mert általa egyszerre roppant nagy összeget, néha egy egész termést is, ki lehet préselni a lehető legrövidebb idő alatt, minden emberi erő megkimélésével. Kissé nagy tért igényel, az igaz, de tekintve a sikert, előnyösebbnek mondhatni a Temlin-féle présnél.” (Tersánczky 1869: 291.) „A régi bálványos sajtók jó szolgálatot tesznek, fokozatos, erős nyomással elég jól kiszorítják a törköly levét, azért akinek ilyen van a birtokában, tartsa meg és használja. Különösen alkalmas a bálványos sajtó másodszori, esetleg harmadszori sajtóláshoz olyképen, hogy a kosarat este megtöltjük, a súlyt erősen felcsavarjuk és a törkölyt ekképpen egész éjszakán át nyomás alatt tartjuk. Új bálványos sajtók beszerzését azonban nem lehet ajánlani, mert nagy helyet foglalnak el és a velük való munka nehézkes.” (Szilárd 1909: 151.)

65. kép: Pátyi középorsós, alulhajtós sajtó kötőgerendája –
KÉSZÜLT 1884 TÓRMAFERENTZ ÁLTAL
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

66. kép: Díszített melence Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

kétfülű kármentőt tettek (*Wandel, Untersatz, Lagerwanne*) (64. kép), de volt, hogy kisebb kádakat használtak ilyen célra.

A néprajzi kutatások elsősorban a prések szerkezetével és működésével foglalkoztak, a díszítésre nem fektettek nagy hangsúlyt. Vajkai Aurél az 1970-es évek második felében hívta fel a figyelmet arra, hogy minden prést, de főleg a bálványpréseket számos kivésett, faragott dísszel látták el. A középorsós présekkel kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy elsősorban a főgerendát díszítették.⁴¹⁴

⁴¹⁴ Részletesen lásd: Vajkai 1977.

67. kép: Kőszűlyos prэш egykori díszítése Zsámbékon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

68. kép: Középsűlyos, alulhajtós sajtó díszített kötőgerendája Tőkön –
DUDÁS ISTVÁN CSINÁTOTTA 1852
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

A prэшek díszítése a vizsgált területen is ismert, kis számuk miatt viszont általános következtetéseket nem lehet levonni. Az mindenesetre megfigyelhető, hogy többnyire a monogramot és a készítés idejét vésték be. Egyedi megoldásnak tekinthető az, amikor a készítő nevét írták rá a kötőgerendára (65. kép), vagy amikor a prэшkosásra véstek valamilyen információt. Az oldalgerendákon általában rovátkolt díszítést helyeztek el. Nem volt általános, de több településről is van arra vonatkozó adat, hogy a melencére is ráírták a készítés idejét és a megrendelő monogramját. (66. kép) A prэшek díszítésén belül egyedi, rendkívül díszes megoldásokkal is találkozni. Zsámbékon például, a Lámpamúzeum udvarán látható kőszűlyos prэшre külön faragott díszítés volt erősítve. (67. kép) Kivételesnek számít egy Tőkön látható középsűlyos prэш is, amelyen színes tulipánminták vannak, kötőgerendájára pedig szövegbe foglalva írták ki a készítettő nevét és a készítés idejét. (68. kép)

69. kép: Vasprés, műanyag láda és szűrő Etyeken
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

70. kép: Műanyag kármentő és töltike Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

Összességében megállapítható, hogy a szőlő feldolgozása során használt eszközök a vizsgált területen viszonylag egységes képet mutatnak, etnikus jegyek csak a prések, esetleg a lajt használatában, valamint az eszközök elnevezésében figyelhetők meg. Ahhoz viszont, hogy ezekről pontosabban lehessen mondani, további kutatásokra van szükség. Szintén egységes a kép az eszközökben bekövetkező váltások terén, a jelentősebb átalakulások közel azonos időben zajlottak le. Az eszközök életútjában is a németek kitelepítése jelent bizonyos szintű fordulópontot. Míg a magyarlakta területeken ezek a mai napig nagyobb számban megőrződtek, addig a kitelepített településeken jelentősebb pusztulást szenvedtek. Ott, ahol megmaradt a szőlőkultúra, tovább használták ezeket, csak a 20. század utolsó harmadában kezdődött meg fokozatos lecserélésük. A faeszközök nehezek voltak, rendben tartásuk sok időt igényelt, emellett a kádármesterek kihalása után a beszerzésük is nehezkesebb, költségesebb lett. Ezért szép lassan megjelentek a gyári prések, valamint a műanyag edények. (69–70. kép) Az eszközváltás először a préseket érintette, majd lecserélték a kádakat és a puttonyokat, végül pedig a kisebb edényeket is. A használaton kívüli eszközöket vagy eltűzelték, vagy a pincék mélyén korhadnak, esetleg másodlagos funkcióban (terménytárolás, dísz tárgy) élnek tovább.

A prэшázak és pincék tárolófunkciója

A prэшázak és pincék elsődleges szerepe a szőlő feldolgozása és a bor tárolása volt, emellett viszont egyéb gazdasági szerepet is betöltöttek. Köztudott, hogy a bor mellett más dolgokat nem szabad tárolni. A jó pincével kapcsolatos előírások között ez valamennyi borászati leírásban szerepel. Sőt, nem csak hogy az egyéb termények tárolását tiltották, a megfelelő borérlelés és tárolás érdekében hangsúlyozták a pince tisztán tartását, a penész rendszeres eltávolítását.⁴¹⁵ Gyűjtéseim is azt mutatják, hogy a gazdák fontosnak tartották a bor egyedül történő raktározását, ennek ellenére a pincék és a prэшázak többnyire helyet adtak más terményeknek is. Ezen funkciójukat meghatározta a szőlőművelés jelentősége, valamint a pincék alaprajzi formája, illetve a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények típusai.

A szőlőművelés jelentőségének befolyásoló szerepére a legjobb példa Páty esete. A filoxéra után gazdasági jelentőségét veszített Pincehegy épületeinek egy része új szerepet kapott. Többet pincelakásnak kezdtek használni, más épületek pedig

⁴¹⁵ „...mindent el kell mellőzni, mi a pinczelevegőt megrontja, nem csak holmi gyökes növényeket nem szabad a pinczében tartani, mit a rendes borász úgy sem tart ott, hanem le kell a falakat gyakran söpörni, az aszkokat (gantmerfákat) megtisztítani, mert a falon, fán, s edényeken kifejlődő penész a levegőt megrontja, s a levegő által behat a borba.” (Gyürky 1860: 107.) További példaként lásd: Nyáry 1876: 97.

általános tárolóhelyiségekké váltak, mivel bort csak kis mennyiségben tartottak bennük.⁴¹⁶ Ez a funkcióváltás jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a pincék nem pusztultak el. Természetesen korábban sem kizárólag a szőlő feldolgozására és a bor tárolására használták ezeket, Pesty Frigyes 1864-ben éppen Páty kapcsán írta, hogy nagyszámú pincével rendelkezik, „*hol a Lakosság szemes gabonáját mint tűz mentes helyen tartja*”.⁴¹⁷ Az a széleskörű tároló szerep viszont, amelyről Hofer Tamás és Andrásfalvy Bertalan beszámoltak, egy funkcióváltozásnak volt köszönhető. Mint Andrásfalvy írta: „*Így a présház teljesen átvette az éléskamra szerepét.*”⁴¹⁸ Az előbb említett két kutató gyűjtéseiből tudjuk, hogy mivel a présházban hideg volt, ide lógatták fel nyárra a húst. De ide akasztották fel rudakra az állani való szőlőt is. Itt készítették az aludttejet és köpülték a vaját, mivel itt jobban megaludt, jobban feladta a fölét. A Pincehegyen található épületekben emellett még kenyeret is tartottak, ez ugyanis nyáron nem szikkadt ki úgy, mint otthon. A lakóház kigyulladásának nagyobb esélye miatt arra is van adat, hogy ruhákat tartottak a pincékben. Az egyéb termények tartása is általános volt, mint a krumplió, a répáé.⁴¹⁹ Még egyszer hangsúlyozni kell viszont, hogy a présházaknak és pincéknek az ilyen széleskörű tároló funkciója mögött minden bizonnyal az állt, hogy a szőlőművelés jelentősége nagymértékben lecsökkent. Ezt támaszthatja alá az is, hogy korábban nem volt ritka az sem, hogy egy gazdának két pincéje volt a hegyen. Egy borospince présházzal, valamint egy burgonyás pince, amelyben a krumpli mellett elsősorban a marharépa kapott helyet. Ezeket a kisméretű tárolókat viszont már a múlt század közepén elhagyták, majd pedig betemették, mivel nem volt rájuk szükség. A pátyi présházak és pincék ily módon való továbbélésében annak is szerepe lehetett, hogy közel fekszenek a településhez, így naponta többször is könnyen és gyorsan megközelíthetők voltak.⁴²⁰ A fekvésnek egyébként valamennyi funkciót tekintve nagy jelentősége volt. Meghatározta a szőlőfeldolgozás menetét, az elraktározandó dolgok típusát, mennyiségét, valamint az épületeknek a társadalom életében betöltött szerepét.

Buda-vidéken a bor tárolása mellett a pincéket általában gyümölcs-, esetleg zöldségtárolásra használták. Ez minden településen előfordult. Szintén mindenütt

⁴¹⁶ Az ilyen irányú funkcióváltásra nem Páty az egyetlen példa. Hasonló folyamat zajlott le a Balaton északi partjának több településén is. Cserszegtomajon a lakott szőlőhegyi épületek hanyatlásának, pusztulásának egyik lépése az volt, amikor az elhagyott ház szomszédságában lakott a tulajdonos, és kezdetben limlomot tartott benne. Vajkai Aurél ennek magyarázatát abban látta, hogy a hegyen a ház egymagában, birtok nélkül nem sokat ér. (Vajkai 1948a: 70.)

⁴¹⁷ Pesty 1984: 272.

⁴¹⁸ Andrásfalvy 1954a: 116.

⁴¹⁹ Hofer 1952a: 2, 1952b: 2–4.; Andrásfalvy 1954a: 116.

⁴²⁰ Az épületek elhelyezkedésének meghatározó szerepe volt Véménden is. Itt a présházak és a pincék a lakótelken voltak, emiatt olyan speciális feladatokat is elláttak, amelyeket a távolabb fekvő épületek nem tudtak. Például műhely volt, de sokszor itt tartották a disznóvágást is. (Emmert 1997: 51.)

megfigyelhető volt a prэшázakban a széna-, esetleg gabona- vagy egyéb takarmánytárolás. Emellett viszont további, speciális szerepet is betölthettek ezek az épületek. Érdekes funkciója alakult ki a borospincéknek Budaörsön. Úrnapja előtt a virágokat a pincében papírra téve őrizték, hogy az ünnepig frissek maradjanak. Mivel sok háznak nem volt pincéje, így a virágokat a borospincébe kellett vinni, és onnan előző nap vagy Úrnapja hajnalán hozták el. Téltre a szekeret vitték ki a prэшázba. Az ekkor nem használatos, nagy helyet foglaló mezőgazdasági eszközök (borona, vetőgép) prэшázban történő tárolására Budaörsről és Budakeszről vannak adatok. Budaörsrel kapcsolatos érdekesség még, hogy a törköly tárolását egy külön erre a célra kialakított törkölyös gödörben (*Trebergrube*) oldották meg, ritkább esetben egy e célra épített betonkádban.⁴²¹ A gödröt általában a prэшázban alakították ki, és miután megtelt, sárral letapasztották.⁴²²

A gazdasági ágazat jelentősége mellett a pincék alaprajza is meghatározta a tárolás módját. Az egyágú pincékben azért nem volt célszerű mást raktározni, mivel a bor könnyen átvette a szagokat. Az elágazókban viszont már kevésbé kellett ettől tartani, a többágúakban pedig teljesen külön járatban történt a különböző termények tárolása.⁴²³ Buda-vidéken az uralkodó forma az egyágú pince. Elvértve viszont több olyan pincével is találkozni, ahol a pince elején vagy végén egy kis részt leválasztottak, hogy ott a bortól elzárva más terményt tudjanak tárolni.

Az építmények típusai szintén hatással voltak a raktározási módokra. Ha ugyanis prэшázas lyukpincéről volt szó, akkor ott a prэшáz is bizonyos dolgok tárolására alkalmas lehetett. Budaörsön a csemegeszőlőt otthon, a háznál tartották, nem egyszer külön szőlőszobában. A többi településen viszont csak önellátás céljára tették el, és ennek a prэшáz vagy a kisháló is helyet adhatott. Ilyenkor kocsikerékre, valamilyen fém vázra, egy keresztbe fellógatott rúdra vagy egyszerűen egy kihúzott zsinagra lógatták fel a fűrtöket. Szintén a prэшázban történhetett a hús tárolása. Pátyon kívül erre vonatkozóan Tökről van több adatom, itt azonban megoszlanak a vélemények arról, hogy ez mennyire volt jó eltartási mód. Többen úgy emlékeznek, hogy a kivitt hús megpenészedett. Korábban már volt arról szó, hogy a prэшázak jelentős része le volt padlásolva. Pátyról viszont tudjuk, hogy a kisebb prэшázakban nem volt erre lehetőség, így ott a gabona elraktározására más módot kellett találni. Ilyenkor a nagyobb edé-

---

⁴²¹ További példaként lásd: Reisz 1988: 57.

⁴²² A vizsgált településeken korábban nem volt elterjedt a pálinkafőzés. A törkölyből inkább csigert készítettek. Ezt a németek *Trunkwein*-nek nevezték.

⁴²³ Az elkülönítés fontosságára jó például szolgálnak az Eger egyes részein megtalálható középfolyosós, sokfülkés pincék. Ezekben az egyes ágak formája ahhoz igazodott, hogy egy kisebb részt a zöltségfélék számára elkülöníthessenek. Ilyenkor viszont ezeket az ágakat kis átjárónyílással látták el, hogy a bor ne vegye át a szagot. (Bakó 1997: 182.) Esztergomi kutatásaim során hasonló eredményekre jutottam. Az elágazó vagy a kisebb leválasztott résszel rendelkező pincéket az egyéb termények elkülönítése miatt tartották előnyösebbnek. (Muskovics 2011: 91.)

nyekbe, a kacába, a szüretelő kádba tették. Ezt szüret idején zsákokba merték ki, majd miután a mustot hordóba tették, ismét visszaöntötték az edényekbe.⁴²⁴ Előfordult azonban, hogy külön deszkahombár volt lekerítve az egyik sarokban, de elavult hordókat szintén használtak ilyen célra. A gabona edényben tartása Tökön is ismert volt.

A pincegazdák, ha arra kérdezünk rá, hogy mit tároltak a pincékben, először többnyire azt mondják, hogy ott csak bort lehetett tartani. A beszélgetések során viszont szép lassan kiderül, hogy nagyon ritka volt az, hogy csak bor raktározására szolgáltak. Ha a szükség megkívánta, akkor más terményeket is a borospincékbe tettek. A pincéknek ezt a sokoldalú tároló szerepét szemléletesen foglalja össze Bakó Ferenc. Ahogy írta, *„a magyar konyha történetének egyik fejezete lehetne az a szerep, amit a pincék játszottak különböző élelmiszereink tárolásában”*.⁴²⁵

---

⁴²⁴ Hofer 1952a: 1.; Andrásfalvy 1954a: 116.

⁴²⁵ Bakó 1961: 65.

A PRÉSHÁZAK ÉS PINCÉK, MINT A MINDENNAPI ÉLET ÉS AZ ÜNNEPEK SZÍNTEREI

Rendszerezési szempontok

A présházak és pincék elsősorban a szőlő feldolgozásának és a bor tárolásának voltak a színterei, illetve, bár nem volt célszerű, sok esetben egyéb dolgokat is tartottak bennük. Amellett viszont, hogy az épületek több gazdasági funkcióval is rendelkeztek, a közösség életében is fontos szerepet töltöttek be. Ezeket az alkalmakat négy nagy csoportba soroltam:

1. Egyéni kijárás, spontán találkozások
2. Csoportos, szervezett találkozások
  - a. alkalomhoz nem kötődő rendszeres találkozások
  - b. alkalomhoz kötött összejövetelek
3. A teljes közösséget érintő összejövetelek (védőszentek kultusza)
4. Szükséglakás, menedékhely
  - a. pincelakások
  - b. háborúban betöltött szerep

Az első csoportba azok a találkozások tartoznak, amelyek során a gazdák egyedül indultak ki pincéjükbe, de ott később kisebb csapatokba verődtek össze. Ezen események közös jellemzője, hogy nem egy nagyobb baráti, rokonsági vagy foglalkozási alapon szerveződő társaság ült össze előre megbeszélt időben, hanem a gazdák egymástól függetlenül mentek ki, és többnyire a szomszédos pincék tulajdonosai találkoztak rövidebb időre. Ez az egyéni kijárás elsősorban az idősebb korosztályra volt jellemző.

Ezzel szemben a második csoportba már azok az alkalmak tartoznak, amikor az összeszokott, rendszeresen együtt mulató társaság előre megbeszélt időben és helyen találkozott. (71. kép) A spontán alkalmakkal szemben itt már hosszabb idejű együttlétről volt szó, több esetben főzés is társult a közös borozás mellé. Ezen csoporton belül két altípus is megkülönböztethető. A találkozások egy része nem konkrét alkalomhoz kötődött, hanem általában minden héten, ugyanazokban az időpontokban jöttek össze a társaságba tartozó férfiak. Másik formáját viszont azok az alkalmak adják, amikor szintén a baráti társaságok, esetleg a tágabb család ült össze, de ezeket már konkrét események kapcsán rendezték meg. Mindkét típusnál hasonló kérdések elemzésére van szükség. Az első fontos kérdés, hogy kik jártak, illetve járhattak ki. Nagy hangsúly van a járhattak szón, ugyanis a pincék és présházak a férfiak „birodalma”, szórakozóhelye volt, és bizonyos fokig még ma is az. Az év jelentős részében az asszonyoknak nem volt szabad bejárása

71. kép: Fia talabb férfiakból álló baráti társaság egy budaörsi prэшház előtt
(BJHGY 2017.1.227.)

a pincékbe. Kivételt az ország több területén az asszonyfarsang jelentett, amikor az év egy napján, többnyire húshagyókedden vagy hamvazószerdán az asszonyok kisebb társaságokban, férfifelügyelet nélkül látogathatták a pincéket, és kedvük szerint mulathattak.⁴²⁶ A kisebb közösségeket érintő alkalmak kapcsán a másik fontos kérdés, hogy milyen gyakran mentek ki a pincékbe, illetve hogy hol tartották meg a találkozót. Ezek vizsgálata azért is fontos, mert választ kaphatunk arra, hogy rendszeres, alkalomtól független összejövetelekről van-e szó, illetve arra is, hogy a helyszínválasztásban milyen szempontok játszottak szerepet. Megtudhatjuk azt is, hogy a prэшházak és pincék elhelyezkedése szerepet játszott-e a helyszín kiválasztásában, vannak-e olyan területek, ahova szívesebben, gyakrabban jártak ki. A következő, de egyben az egyik legfontosabb kérdés, hogy mi alapján szerveződtek a társaságok. Komasági, rokonsági alapon, vagy esetleg a pinceszomszédok alkottak egy bandát? Itt nagyon fontos az is, hogy idővel hogyan alakultak át ezek a csoportok, milyen új szerveződési elvek jelentek meg. Ezeket a változásokat azonban minden más kérdés kapcsán is vizsgálni kell. Ez egyrészt azért fontos,

⁴²⁶ A szokás történeti gyökereiről lásd: Dömötör T. 1958. Egyetlen település asszonyfarsangját bemutató munkára példaként lásd: Jávör 1969. Buda-vidéken az asszonyfarsang nem volt ismert.

hogyan lássuk, hogyan alakult át a szőlőhegyi, pincesori élet, másrészt, hogy milyen módon alkalmazkodtak a még kijáró gazdák az új körülményekhez.

Az első három típus közös jellemzője, hogy többnyire csak egy-egy pincét, prэшázat és a közösségnek egy adott részét érintették az ide sorolható események. A pincebeli összejövetelek harmadik nagy csoportjába tartozók viszont már a teljes közösséghez szóltak. Ezek régen az ország több pontján elsősorban a szőlőhegy védőszentjének ünnepéhez kötődtek, amelyekhez, bár elsősorban egyházi esemény volt, mégis tartozott egy profán rész, és ennek helyszínei – a liturgiának helyet adó kápolnával, szoborral ellentétben – már a pincék és a prэшázak voltak. Ilyenkor minden épület nyitva állt, mindenhol kisebb-nagyobb baráti, családi mulatságot tartottak.⁴²⁷

A szőlőfeldolgozó és bortároló építmények negyedik, egyben utolsó társadalmi jellegű funkciója jelentősen eltér az előbbiektől. Ennél már nem egy meghatározott alkalomhoz kötődő társas összejövetelről van szó, hanem az épületek bizonyos okokból lakóterré alakultak. Ismert, hogy a 18. századtól több dunántúli szőlőhegy lakottá vált, majd idővel ezek egy része önálló közigazgatási egységgé fejlődött. Jóval kisebb figyelmet szenteltek viszont a kutatók a prэшázak és pincék szükségakás szerepének. E jelenség kialakulásának hátterében számos tényező állhatott. A kutatások eddig elsősorban Északkelet-Magyarország pince- és barlanglakásaival foglalkoztak, amelyek létrejöttének hátterében vagyoni és társadalmi okok játszottak szerepet. A pincék ilyen irányú használatára vizsgált területemről is vannak adatok, így e téma kutatása elkerülhetetlen.

A legszegényebbek által már a 20. század első felében, esetleg még korábban is lakott pincelakások mellett viszont megtörténhetett az is, hogy a bor tárolásának és a szőlő feldolgozásának helyet adó épületeket ideiglenesen menedéknek használták. Köztudott, hogy a föld alatti pincék háborús időszakokban már a középkorban is bújóhelyként szolgáltak, majd a későbbi századokban is emberek százainak, ezreinek jelentették a túlélést. Az ott zajló élettről viszont vajmi keveset tudunk. Szintén nem kutatott, hogy a második világháborút követő kitelepítések és lakosságcserek hogyan hatottak az épületekre, a kényszerű gazdasági és politikai változások hogyan változtatták meg funkciójukat, milyen szükségfunkciókkal bővült a szerepük.

A fentiekben röviden megpróbáltam csoportokba rendezni a prэшázakhoz és pincékhez kötődő társadalmi eseményeket és igyekeztem felhívni a figyelmet a főbb kutatási szempontokra. Ezek a vizsgálatok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az épületek valós funkcióját megismerjük. Emellett viszont fontos szerepük van abban is, hogy a településsel és az emberekkel való kapcsolatukat megértsük, hogy élettörténetük minél pontosabb bemutatására lehetőségünk adódjon. Meg-

---

⁴²⁷ A vizsgálatok során fontos, hogy az egyházi és a profán részt ne válasszuk el élesen egymástól, az ünnepet, a hozzá kötődő társadalmi eseményeket mindig e kettő egységében vizsgáljuk.

tudhatjuk, hogy az épületek milyen szerepet játszottak a szőlők életében, mit jelentettek a gazdák számára, hogyan változott meg funkciójuk, berendezésük, milyen külső átalakításokat végeztek használóiik igényeik alakulásával.

A szőlőfeldolgozó és bortároló épületekhez kötődő társadalmi jellegű események ilyen módon történő rendszerezésére eddig nem sok kísérlet történt, előzményként Kemény Attila munkája említhető, aki négy kategóriát alakított ki: borért történő járás, találkozások a hegyen, munkaalkalmakhoz kapcsolódó társas élet, ünnepi összejövetelek (vasárnapi kijárás, borkóstolók, pinceszerek).⁴²⁸ Ezt a felosztást kutatásom során nem tudtam alkalmazni, az általam kapott adatokat nem lehetett ebbe a rendszerbe behelyezni. Mivel csak a pincékhez kötődő társas összejövetelek alkották kutatásom tárgyát, így a szőlőben közösen végzett munkákkal nem foglalkoztam.⁴²⁹ Másrészt úgy gondolom, hogy a borért történő kijárást, valamint a hegyen lezajló találkozásokat nem lehet élesen elkülöníteni egymástól, hisz ez utóbbiak gyakran a bor napi szintű hazahordásának voltak a következményei. Abban az esetben pedig, ha az épületek a szőlők végében voltak, akkor a szőlőbeli munkákkal is összefüggtek. Harmadrészt nem tartottam megvalósíthatónak az ünnepi összejöveteleken belüli kategorizálást sem. Egyrészt a pincészer fogalmához nem sikerült pontosabb adatokat gyűjtenem,⁴³⁰ másrészt fontosnak tartottam, hogy az emberélet fordulóihoz és a jeles napokhoz kapcsolódó összejöveteleket elválasszam a hétvégi, alkalomhoz nem kötött, de szervezett találkozásoktól. Hangsúlyoznom kell viszont, hogy az általam itt alkalmazott csoportosítás sem tekinthető általánosnak, egy az egyben nem vehető át, nem alkalmazható az ország más területeire. Minden esetben figyelembe kell venni a helyi körülményeket, a lezajló gazdasági, társadalmi és politikai változásokat, amelyek folyamatosan alakították az épületeket, az azokat használók igényeit.⁴³¹ Ezek a változások Buda-vidéken is megfigyelhetők. A források hiányában a társadalmi, közösségi események bemutatása elsősorban a terepmunkám során gyűj-

⁴²⁸ Kemény 2015.

⁴²⁹ Nagyszámú segítőt elsősorban szüret alkalmával hívtak, akiket a munka után megvendégeltek. Ennek hátterében viszont más szerveződési mechanizmusok figyelhetők meg. Nem a pihenés és a találkozás öröme miatt jöttek össze, hanem azon íratlan szabály keretében, hogy a segítséget viszonzazzák.

⁴³⁰ A pincészerzés fogalma nem egységes a néprajzi szakirodalomban, a kutatók nem mindig ugyanazokat az alkalmakat sorolták fel ezen elnevezés alatt. Példaként lásd: Oláh 1834: 94–95.; Gönczi 1910: 165.; Szendrey 1938: 128–129.; Kecskés 1981a.

⁴³¹ Bár a legjelentősebb funkcióbeli változások a 20. század második felétől kezdődően zajlottak le – és tartanak még napjainkban is –, de az emberi igények és szükségletek változása miatt az épületek meglétének kezdetétől számolnunk kell velük. Ezt jól mutatja, hogy Gönczi Ferenc már 1910-ben egy műlőfélben lévő szőlőhegyi szokásrendről írt Göcsejjel kapcsolatban. (Gönczi 1910: 162–163.) Szintén nosztalgikusan gondolt vissza a korábbi hangulatra Vajkai Aurél 1938-ban, az akkori Veszprém vármegye déli részében végzett kutatásai során: „A szőlőhegy a paraszt társadalmi élet fontos színtere, a szőlőhegyi élet szokásaiban régi hagyományok töredékei lappanganak. A mai gyűjtő azonban e régi közösségi élet maradványait már alig fogja fellelni és inkább arra találhat adatokat, mikép oldódnak fel a hagyományok valami újabban lábrakapott szokásban.” (Vajkai-Wagenhuber 1938: 194.)

tött anyaggal, az 1940-es évektől lehetséges.⁴³² Egyes településeken ekkoriban, másutt pedig a 20. század utolsó harmadától kezdődött meg a hanyatlási folyamat, így mindezek a változások jól érzékelhetők a ma élők elbeszélései alapján. Az idősebbek egy letűnt, szép időre emlékeznek, amikor márciustól nyár végéig naponta csendültek meg a kapák, hogy utána borozgatva pihenhessék ki a fáradalmakat, vagy amikor hétvégén, elsősorban a téli időszakban szinte minden gazda kint volt, és kisebb társaságokban múltatták az időt.

Egyéni kijárás, spontán találkozások

A pincékhez kötődő egyéni, spontán alkalmak közül a borért való kijarást lehet elsőként megemlíteni. Régen, elsősorban az idősebbek, de a még földön dolgozó fiatalabb gazdák közül is többen naponta kijártak a pincéjükbe, hogy az aznap esti és a másnapi bort hazavigyék. *„Mert a legtöbb helyen volt ugye egy időс bácsi, és annak az volt a dolga, hogy na, papa, menjen ki, aztán hozzon holnapra való bort, amit hát egy üveggel elviszünk a határba! Ne vizet igyunk nyáron egész nap.”*⁴³³ Ez a magányos kijárás a hétköznapiakra volt jellemző, hétvégén társas összejöveleket rendeztek. Az sem számított, hogy milyen messze volt a pince, illetve milyen idő volt. Ebben a szokásban kevés dolog akadályozhatta meg a gazdákat, a határbeli munka, az idősebbek pedig a ház körüli teendők elvégzése után rögtön indultak a hegyre. A kijárást mindig találtak valamilyen indokot: *„Minden nap az volt a szlogen, hogy meg kellett néznie a hordókat, nem ereszt-e, rendben vannak-e az abroncsok rajta.”*⁴³⁴ Tavasztól őszig a szőlőbeli munkák is megfelelő indokot jelentettek, de télen is mindig találtak valami tennivalót: ha mást nem, *„a havat el kell söpörni”*.⁴³⁵ A ma élők közül még többen emlékeznek arra, hogy mennyire fontos

⁴³² A pincebeli élet a 18–19. században is jelentős lehetett, amire egy 1783-as budaörsi canonica visitatio utal. Ebben a plébános arról számolt be, hogy szüret idején gyakran vasárnap is dolgoztak az emberek a pincékben, az év többi vasárnapján pedig sokan itt ünnepelték a szentmisét. *„Sokan szokás szerint e napokon nem veszik figyelembe, vagy nem kérdik meg, hogy szabad-e terményt széthordani, a telt edényeket a pincékből kihordani, nagy zajjal a hordók abroncsait igazgatni... [...] Délelőtt és délután a nyílt, általános vendégeskedés szünetel ugyan, de a reggeli égetett szesz fogyasztására még reggel és istentisztelet előtt összejönnek a kocsmában és szanaszét a pincékben, ahol a délelőtti istentisztelet alatt mindig többen vannak, mint a templomban, minden nemet számítva.”* (Vass 2002: 93.) A vizsgált települések közül csak Budaörsről rendelkezem ilyen korai közléssel, de ha kitekintünk, akkor további adatokat is találni, amelyekből arra következtethetünk, hogy a vasárnapi szentmise pincében vagy vendéglőben történő eltöltése általános problémát okozott a plébánosoknak. Pesthidegkút 1747-es canonica visitatiójában olvashatjuk, hogy az emberek számára túl hosszú volt a mise, így többen már a felajánlaskor elhagyták a templomot, de voltak, akik templomba járás helyett a vendéglőbe mentek. Ugyanebben az évben Piliscsabán is hasonló problémákról számoltak be. (Bonomi 1978: 287–288.)

⁴³³ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.

⁴³⁴ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁴³⁵ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.

volt szüleik, nagyszüleik életében ez a napi kijárás, amelynek megvolt a megszokott rendje. *„Minden nap. Minden nap. Minden este, és ahhoz képest, hogy nem is volt karórája, mert akkor még nem volt zsebórája, egy órát töltött kint. Egy óra. Az kellett ugye. Biztos relaxálásnak hívták, mert ugye a parasztemberek dolgoztak egész nap, és ez mindig az esti menetrend volt...”*⁴³⁶ Jól mutatja a bor hazahozatala miatti kijárás fontosságát, az idősek életében betöltött jelentős szerepét, hogy sokan idős, beteg korukban sem mondtak le róla, amikor gyalog már nem tudták megtenni az utat. Volt, aki naponta vitte ki kocsiával az apósát. A fiatal gazda nem egyszerűen szíves volt, ezért úgy gondolta, hogy majd ő lemegy a borért, és akkor előbb végeznek. De ezt nem volt szabad, az idős gazda, amíg tehetett, *nem adta át a kulcsot.*⁴³⁷ *„Annak olyan szertartása volt, a papának, hogy minden nap a megszokott időszakban ki kellett jönni. Amikor már nehezen gyalogolt, akkor kihoztam autóval. De annak is megvolt ugyanúgy a szertartása. Sokszor szítem [...] haza. Papa, üljön le, majd én leszaladok a pincébe, majd én hozok föl, én gyorsabban járom. Hát, nem fiam, majd én lemegyek. Minden egyes lépcsőfoknál ott volt a keze nyoma. Hát ugye a vidéki embernek általában piszkos a keze, nem ugye patyolat fehér. Fiam, majd én lemegyek, megnézem. Majd én megnézek minden hordót, hogy hogy áll. Nem lehetett elmismásolni, hogy na, majd papa én leszaladok, fölzaladok, aztán hamar menjünk. Nem. Jött. Meglangyította a bort. Kapartam a falat, hogy siessünk, siessünk. Ááá, nem. Minden nap, minden nap, ha esett, ha fűjt, ha vasárnap, ha karácsony.”*⁴³⁸ Hivatalosan télen-nyáron volt indok, hogy miért kell kimenni, valójában viszont a gazdák életében a pincelátogatás az egyik legjelentősebb szokás volt, amelyről önszántukból soha nem mondtak le. A férfiak életében betöltött különleges szerepét mutatja az is, hogy Pátyon voltak, akik naponta többször is kimentek.

A napi kijárás többnyire egyéni alkalom volt (72. kép), de ha a pincéknél összeháldoztak, akkor bementek egymáshoz, hogy egy-két pohárral megigyanak. Ezt az egyéni kijárást, majd a kisebb csoportokba verődést írta le szemléletesen Karikó János Biával kapcsolatban.⁴³⁹

*A gazda meg itt-ott ballag a pincébe,
Kenyeret s valamit tarisznyába téve;
Mikorra odaér, többen lesznek vele,
S mindég zajosabb lesz a pincék belseje.*

⁴³⁶ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁴³⁷ A kulcs átadásának nagy szerepe volt, több helyen a fiúk felnőtté válásának volt a jele. Mód László a szlovéniai Lendva-vidéken és a romániai Avasi-medencében végzett kutatásai során jutott ahhoz az adathoz, mely szerint a felnőtté válás jeleként a legények megkapták a pince kulcsát, és barátaikkal kimehettek a szőlőbe bort inni, szórakozni. (Mód 1999: 268.)

⁴³⁸ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁴³⁹ Karikó 1887: 124.

72. kép: Töki gazda pincéje előtt
(Szabó Zoltán tulajdona)

Szintén ilyen spontán találkozási alkalmak voltak azok az összejövetelek, amikor a szőlőben végzett munka után mentek be a szomszédos pincékbe, és pihentek meg együtt a kinti munka után. A borért történő napi kijárással szemben viszont volt egy lényeges eltérés. A szőlőbeli munkát követő pihenésben nagy szerepet játszott az épületek elhelyezkedése. Erre akkor volt lehetőség, ha a prэшáz és a pince közvetlenül a szőlő végében állt. Emiatt a spontán összejöveteleknek ez a formája nem mindenhol vált általánossá, a legnagyobb jelentősége Bián, Etyeken és Tökön volt, ahol az épületek nagyobb számban épültek a szőlőparcellák végébe.

Az egyéni kijárási és az ebből adódó véletlen találkozások harmadik típusát a pincékben végzett munka, elsősorban a borkezelés jelentette. Ilyenkor mindenki a maga pincéjében csinálta a feladatát, de vagy helyben megbeszéltek, hogy valakinél összegyűlnék, vagy pedig a nyitott ajtó jelezte, hogy szabad a betérés. (73. kép) Abban az esetben viszont, ha a gazda még dolgát végezte a pincében, nem illet feltartani. A pincébe történő szabad betérést bizonyos szinten csak szüretkor korlátozták. „Főleg ez jellemzően szüret idejében van. Erre van egy ilyen csípősebb közmondás. Ugye szüret idején, amikor jön az egyik barát a másikhoz, azt mondja tréfásan [...]: Na komám, innál egy pohár bort? Hát, azt mondja, persze, hogy innák, mért ne innák. Akkor várd meg, majd kihozom. Tehát ne gyere be a pincébe kíváncsiskodni.”⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ Sajat gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

73. kép: Budaörsi gazdák borozgatása a pincében
(BJHGy 2019.1.173.)

A másik íratlan szabály az volt, hogy nem illet visszaélni a vendéglátással. „...*ha betelepszik és itt marad két órán keresztül, akkor legközelebb nem lesz meghívva.*”⁴⁴¹

Az egyéni kijárások során kialakuló közös borozgatásra sokszor nem a présházban, hanem vagy kint a szabadban leülve (74. kép), vagy lent a pincékben, a hordók mellett állva kerítettek sort. Ilyenkor nem is kancsóból, hanem lopóból töltöttek. Ez egyrészt abból adódott, hogy maga a találkozás csak rövid ideig tartott, másrészt szerepe lehetett benne annak is, hogy a gazda a munkáját végezte, és nem volt ideje hosszabb idejű vendéglátásra. A szervezett találkozóktól eltérés mutatkozott a személyek számát illetően is. Általában csak néhány gazda, a közvetlen szomszédok jöttek össze rövid időre, nem a kialakult, összeszokott társaságok szerint zajlott a találkozás. A pincék topográfiai helyzetét tekintve is

⁴⁴¹ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

74. kép: Pinceszomszédok a préházak előtt Tökön
(Fotó: Györffy István, 1912. NM EA F 22040.)

jelentős különbségek mutatkoztak. A szőlők végében, elszórtan fekvő préházaknál, pincéknél csak egy-két ember találkozhatott, ezzel szemben a csoportosan elhelyezkedőknél valamivel nagyobb létszámú összejövetelre is lehetőség nyílt.

Ezek az egyéni kijárások az ország egész területén általánosak voltak. A korábbi évszázadokból kevés adattal rendelkezünk, de minden bizonnyal a pincék megépülésétől fogva bevett szokás volt, hogy az ott tartózkodók összejöttek egy-két pohár borra. Szintén országos jelenségnek tekinthető, hogy nemcsak az ismerőst invitálták be, hanem az arra járó idegennek is járt egy pohár bor. Oláh János 1834-ben erről így számolt be Balaton melléki tudósításában: „*A’ mi illeti a’ Balaton melléki lakosokat: talám az egész világon sintsenek olly jószívű, adakozásra hajlandó, és barátságos emberek, mint ezek. Itt a’ szőlőhegyen ha valaki keresztyül megyen, és az ő szállások szernét lyuka pintzét (kinyílt ajtajút) lát, és hívatlan is bé nem tér, azért dorgálást, pirongatást, és szemrehányást nyer.*”⁴⁴² Az idegenek behívása Buda-vidéken is általános volt, erre utal Karikó János Tökről szóló verse is.⁴⁴³

⁴⁴² Oláh 1834: 94.

⁴⁴³ Karikó 1885. Ez a szokás a településen mind a mai napig megfigyelhető. „*Na persze ez az íratlan szabály, hogy ha bárki erre jön, megáll a pince előtt, akkor az egyértelmű, hogy meghívom. Komám, gyere be egy pohár borra! Mivel ezt így pénzben nem lehet mérni, magát a szó szoros értelmében. Tehát azt, hogy na, ez most anyagi forrás. Hanem igenis ez van. Tehát úgy is tekintünk a borra, akár mint egy gyümölcsre. Tehát, most ha neked van egy almád, van egy doboz almád, akkor nyilván megkínárod a barátodat vagy ismerősiödet. Na, komám, vegyél egyet! Itt ugyanúgy ez természetes. Na, komám, igyál egy pohár bort! De ezzel általában a pince népe nem él vissza.*” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.)

*A perbáli úton vannak szép pinczéi,
Barátságban borát egyik sem kívéli.
Legédesebb bort ad hegyei közt Völgyút,
Ennek a termése igazán hogy fölgyújt.*

*Már egy párszor én is jól mulattam ottan,
A sok édességtől majd oda ragadtam.*

Csoportos, szervezett találkozások

Alkalomhoz nem kötődő rendszeres találkozások

Az előző fejezetben részletesebben foglalkoztam a pincékbe történő egyéni kijárással, valamint az ebből kialakuló közös borozgatásokkal. Az összejövetelek viszont nemcsak spontán, véletlenszerű módon alakulhattak ki. Míg ezek elsősorban a hétköznapiakra voltak jellemzőek, addig a hétvége a szervezett, többnyire az alkalomhoz nem kötött találkozások ideje volt. Ilyenkor a falubeli baráti társaságok együtt mentek ki, előre megbeszélt időben és helyen találkoztak. Ezek az összejövetelek lehetőséget adtak a beszélgetésekre, a falubeli dolgok megvitatására. A szokás általánosan elterjedt volt, de idővel veszített jelentőségéből. Ez mind a találkozási alkalmak sűrűségében, mind a társaságok átalakulásában megfigyelhető volt. Mindezek miatt a múlt század első feléből kevés adattal rendelkezem, ezekről az eseményekről pontos leírásokat már az idős gazdák sem tudtak adni. Ezért is kiemelkedően fontosak a fennmaradt fényképek, amelyek egyértelműen utalnak az összejövetelek közösségformáló szerepére.⁴⁴⁴

Valamennyi településen kaptam arra vonatkozó adatokat, hogy hétvégenként rendszeresen összejöttek a baráti társaságok, minden héten más pincéjében. Ez elsősorban az idősebb korosztályra volt jellemző. „*Hát felváltva. Hol ennek a pincéjében, hol a másikban. Hát úgy mentek, hogy cukkolták egymást, hogy akkor holnap megyünk hozzád, a te boraidat megköstöljük.*”⁴⁴⁵ Ilyenkor kártyáztak, boroztak,

---

⁴⁴⁴ A fényképek több kérdés elemzésére, vizsgálatára is lehetőséget adnak. Megfigyelhetjük például, hogy mi alapján szerveződtek a baráti társaságok. Erre utalhat a csoportképen szereplők viselete. A fényképek több esetben tartalmaznak információt a készítés idejével kapcsolatban. Általában egy faedényre írták rá a dátumot. Emellett a korabeli felvételek az épületek hagyományos funkcióival kapcsolatban is fontos adatokat hordozhatnak, ugyanis gyakran megjelennek rajtuk a pincebeli eszközök. Az utolsó elemzési lehetőség az épületekkel kapcsolatban adódik. Néhány esetben látható a présház, amely előtt lencsevégre kapták a mulató társaságot. Szerencsés esetben a külső formával, az építés idejével, valamint a díszítéssel kapcsolatban juthatunk hozzá egy-két adathoz.

⁴⁴⁵ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

75. kép: Töki gazdák az egyik pince mellett
(Kemény Attila gyűjteménye)

de volt, hogy főztek is. (75. kép) Ezek az összejövetelek nem alkalomhoz kötődtek, nem kellett különösebb ünnep hozzá, de megegyezés alapján működött az egyes társaságok közt. Emiatt bizonyos szempontból a spontán találkozások és az alkalomhoz kötött összejövetelek közti átmeneti típust jelentették. A spontán találkozásokhoz hasonlóan nem kellett hozzá semmilyen különösebb indok, a résztvevőket, valamint az előre megbeszélt időpontot és helyet tekintve viszont az alkalomhoz kötött találkozásokhoz álltak közelebb. Ezeknek az összejöveteleknek legtöbbször a prэшázakban leválasztott kisházak biztosítottak helyszínt.

Érdekes vizsgálni, hogy mi alapján szerveződtek a társaságok. Régen többnyire komák, barátok tartoztak egy bandába, és akár 10–12-en is lehettek. Később, amikor elkezdtek megfogyatkozni a pincékbe járók, megindult a csoportok átszerveződése. Az egyre kisebb bandák egyesültek, előtérbe kerültek a pinceszomszédok.

A vasárnapi kijárásokkal kapcsolatban érdekes szokás alakult ki Tökön. Itt az 1950-es, 1960-as években az egykori járványkórház mellett kuglipályát létesítettek, ahol a vasárnap összegyűlt társaságok rendszeresen űzték ezt a szórakozási formát.⁴⁴⁶ Mindezt az tette lehetővé, hogy itt a pincék csoportosan helyezkedtek el, így az egyes pincetársaságok közös időtöltésére is lehetőség nyílt. Az épületek topográfiai elhelyezkedésének egyébként a pincebeli baráti összejöveteleknél más

⁴⁴⁶ „Minden vasárnap délután szertartás volt, hogy kijöttek a pincesoraiak. Nagy élet volt, jó volt ez.” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.)

76. kép: Férfiak csoportja az egyik budaörsi prэшház előtt
(BJHGy 2017.1.838.)

szempontból is jelentős szerepe volt. Buda-vidéken általános volt a második világháborúig a hétvégi pincejárás, ez alól kivételt egyedül Budajenő jelentett. Aból adódóan, hogy sokaknak a telken volt a prэшházuk és a pincéjük, rendszeresen nem gyakorolták ezt a szokást. „*Ott elmaradt ez a dolog, itt volt nagyobb kultúrája* [Tökön – M. A. A.] *ennek a pincejárásnak.*”⁴⁴⁷

A vasárnap délutáni összejöveteleknek Pátyon is él az emléke. Itt viszont elsősorban a kulcsot már megkapott legény járt ki a barátaival. „*A fiataloknak hagyták inkább a vasárnap délutánt.*”⁴⁴⁸ Ezek az összejövetelek a legények mellett lányok is részt vettek.

Korábbi gyűjtések bizonyítják a budaörsi gazdák állandó kijárását is. (76. kép) „*Különben is az volt a szokás, hogy a férfiak minden vásár- és ünnepnap [...]*

⁴⁴⁷ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10. A lakótelken felépített prэшházak és pincék nem mindig voltak akadályai a közös összejöveteleknek. Pusztavámon ezek a legényeknek és a fiatal férfiaknak a legfontosabb találkozási pontjai voltak, a forró nyári napokon, a földeken végzett munka után pedig a parasztok gyakran lementek a pincébe. Teleszívtak egy hébert, nekidőltek egy hordónak és csak akkor mentek fel, ha megitták az egy liter borukat. (Hambuch 1981: 77.) Torbágyról, ahol kizárólag a telken voltak a pincék és a prэшházak, szintén ismerünk olyan felvételt, amely a férfiak itteni összejövetelére utal. (Rack 2004: 174.)

⁴⁴⁸ Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 30.

*kimennek a borospincébe, hogy utánanézzenek, nem szivároog-e a hordó.*⁴⁴⁹ Itt ezeket az eseményeket *Kellerpartie*-nak nevezték. Ha nem ünnepnap volt, akkor többnyire késő ősztől tartották ezeket, amikor már nem volt tennivaló a földeken. Ilyenkor kóstolták meg az újbort is, melynek során kölcsönösen járták egymás pincéjét. Pincézéskor a kisszobában jöttek össze, de ha a társaság túl nagy volt, akkor a lakomát a préházba tették át, ahol ilyenkor felfordítottak egy kádat. Általában gulyást főztek, és mivel víz nem volt a pincében, így a főzéshez bort használtak.⁴⁵⁰ Hogy ne kelljen túl gyakran lemenni a pincébe, egy-egy *Viertel*t, egy *negyedest*, vagyis egy 15–20 literes fertályt töltöttek meg borral, amit az asztal közepére helyeztek, és ebből mindenki annyiszor tölthette meg a poharát, ahányszor akarta.⁴⁵¹

Alkalomhoz kötött összefüggések

Az alkalomhoz kötött összefüggéseken résztvevő társaságok vagy megegyeztek a hétvégén együtt mulatókkal, vagy a tágabb család járt ki. Ezen események között a legáltalánosabb a névnapozás volt, amelyek megünneplésének ma is gyakran a préházak adnak helyet. Ezek mellett viszont megvoltak az egyes településekre jellemző összefüggési alkalmak.⁴⁵²

Tökön a három legjelentősebb esemény a szilveszterezés, a disznóvágás és a temetés volt. Ezek közül ma már egyiket sem gyakorolják, egy-két évtizede maradtak abba. Korábban általános volt, hogy a szilvesztert a családok a pincéknél töltötték.⁴⁵³ Ilyenkor a nők is kimentek, a faluban csak az idősek és a kisgyerekek maradtak. *„Azelőtt, kérlek szépen, szilveszterkor odahaza senki nem volt, a pincéknél volt az egész falu. Ott tartották az Óévbúcsúztatót. Mára már, kérlek szépen, senki nem jön ki. Már mi se megyünk ki este. Társaságok, barátok, komák összefjöttek nyolcan-tizen, akkor mulattak. A nők is persze. Asszonyok. A gyerekek vigyáztak a házra, meg a kutyák. Meg a nagymamák.”*⁴⁵⁴ Szintén ide kötődő szokás volt, hogy a temetést követően a toron részt nem vevő férfiak ismerősök, barátok kimentek a pincékhez, és megittak egy pohár bort az elhunyt emlékére. *„Én arra emlékszem, s nekem ez tetszett is egy*

⁴⁴⁹ Ritter 1996: 89.

⁴⁵⁰ A gulyást többnyire a férfiak készítették el, ezért pincegulyásnak (*Kellergulasch*) nevezték. Vízben vagy borban főtt marhahúsból készítették, amit krumplival fogyasztottak. (IVDE Freiburg Nachlass Bonomi – Sammlungen 4/1/576.; Bonomi 1976: 317.)

⁴⁵¹ Ritter 1996: 152.

⁴⁵² Az ország különböző vidékeiről származó adatokból egy rendkívül változatos képet kaphatunk, a pincék és préházak a legkülönbözőbb eseményekhez kötődhetnek. Napjainkban azonban egyre nehezebbek a gyűjtési lehetőségek, mivel több szokás a második világháborút követően elhalt, egyre kevésbé élnek az emlékekben.

⁴⁵³ A Veszprém megyei Ósiben a gazdák a pincékben várták meg az újévet, majd utána visszamentek a falu kocsmájába folytatni a mulatozást. (Vajkai-Wagenhuber 1938: 193.)

⁴⁵⁴ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.

picit, hogy amikor például meghalt valaki a faluban, akkor általában minden házból elment egy ember [a temetésre – M. A. A.]. ...akkor hozták a pincekulcsot is, és akkor annak a halottnak – a temetés után – [...] a tiszteletére [...] egy pár pohár biztos, hogy elfogyott. [...] De az biztos, hogy temetések után el szokták hozni a pincekulcsot a férfiemberök otthonról, s akkor hát gondolom találkoztak egymással. Tehát a legközelebbi rokonság az nem, azok otthon tartották a halotti tort. De akik már nem voltak hivatalosak a halotti torra, de mégis a temetésen találkoztak, akkor azok kijöttek még a halott emlékére, és ittak egy pár pohárral. Ez nekem nagyon is tetszett, hogy ez egy milyen szép gesztus, ha a faluban elment egy ember, nem a legközelebbi rokon, de mégis ismerős vagy barát, vagy bárki, nem vagyunk hivatalosak a torra, mert annyira nem közeli, de akkor annak az egészségére, a halottnak az egészségére azért még kijöttek a pincébe s ittak egy pár pohár bort. [...] Ez így volt, hogy a temetésre a férfiak pincekulccsal mentek.”⁴⁵⁵ A harmadik, alkalomhoz kötődő jeles esemény a disznóvágás volt. A munkák befejezése után a résztvevő férfiak meglátogatták a gazda pincéjét, hogy bort hozzanak a disznótoros vacsorához. Nem egyszer előfordult viszont, hogy elmaradtak, és csak igen későn kezdődhetett meg a vacsora. „Amikor a férfiak elvégezték a tennivalóikat – megtöltötték a kolbászt, a hurkát, a gömböcöt is –, elindultak a hegyre, mondván, hogy bort kell hozniuk a vacsorához, és ki kell szellőztetniük magukból a zsírszagot. Kimentek, kortyolgattak, elővették a zsugát, vagy dalolni kezdtek. Olykor még éjjel két órakor is kint voltak. Közben az asszonyok már rég megfőzték a vacsorát, felhajtották a dunyhát, és aláfektették a gyerekeket. Késő éjszaka kezdődött el a disznótoros vacsora, mert akkor jöttek meg a férfiak.”⁴⁵⁶

Gyűjtéseim során erről a három szokásról sikerült adatokhoz jutnom. Kemény Attila szintén ezeket emelte ki, igaz, ő a disznóvágást a munkaalkalmakhoz kapcsolódó társas élet szokásaihoz sorolta. A pincészek között viszont a szilveszterezés, a temetést követő megemlékezés, valamint az egykor minden településen általános névnap-i köszöntések mellett további alkalmakra is kitért. (77. kép) Ezekkel viszont csak néhány sorban foglalkozott, valószínűleg már az ő gyűjtéseinek idején is csak halvány emlékük élt. Ezek közül is kiemelkedett a regrutabúcsúztató, amit évtizedekkel ezelőtt baráti körben, a pincében tartottak meg. Mivel a behívók nem egy nap érkeztek, ezért előfordult, hogy egy-két hétig majd’ minden napra jutott egy búcsúztató.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

⁴⁵⁶ Kemény 2015: 26. 2013-ban végzett gyűjtéseim során is élt még az emlékezetben a disznóvágás utáni közös borozás szokása. „Amikor disznót vágta, hát abban az időben ott hagyták az egészet, az asszonyok dolgoztak, a férfiak meg kimentek a pincébe, aztán elbeszélgettek.” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 11.) „Mikor az asszonyok otthon maradtak mindent megfőzni, ugye már kész volt a töltés, minden, akkor a férfiemberök ide kijöttek, és akkor több időt is eltöltöttek, mert addig ők itt elborozgattak, amíg az asszonyok otthon elkészítették a disznótoros vacsorát. És akkor jöttek haza. [...] Ez egy ilyen szertartás volt.” (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.)

⁴⁵⁷ Kemény 2015: 30–31.

77. kép: A töki előljáráóság pincemulatsága
(Kemény Attila gyűjteménye)

Gyűjtéseim során nem kaptam rá adatot, de Kemény Attila jeles ünnepi össze-jövetelként említette a borkóstolókat. Ezeket az egyes baráti körök tartották, és az új borok kóstolása mellett ezekhez az alkalmakhoz régen hozzátartozott a durran-tott kolbász is. Régebben akár több napot is rászántak az eseményre, amit az tett lehetővé, hogy ekkorra a betakarítási munkákkal már végeztek. Később a kóstoló-kat valamelyik késő őszi hétvégére helyezték át, melynek során csoportosan járták végig a pincéket. Az időpont mellett a másik jelentős változás a résztvevők össze-tételében következett be. Régen ezeken csak férfiak vehettek részt, idővel viszont már asszonyok is csatlakoztak hozzájuk.⁴⁵⁸ Kemény Attila egyik középkorú adat-közlője így számolt be az eseményről: „Kóstolgatjuk a borokat, figyeljük, hogyan alakulnak. Mindig úgy van, hogy az egyikünk pincéjéből átmegyünk a másikunk pincéjébe. Tehát megkóstoljuk egymás borait, és őszintén elmondjuk a véleményünket. Nemcsak azt mondjuk meg, hogy mi a jó bennük, hanem azt is, hogy szerintünk mi a hibájuk, s így felhívjuk az illető gazda figyelmét arra, hogy valamit rosszul csinált. Ilyenkor tanácsot is adunk arra, hogyan lehet javítani a borhibán. Nem sértődik meg egyikünk sem, ha a többiek megbírálják, inkább örül, hogy segítséget kap.”⁴⁵⁹

⁴⁵⁸ Kemény 2015: 28–29.

⁴⁵⁹ Kemény 2015: 28.

A Kemény Attila által alkotott rendszer egyik csoportjával, a munkaalkalmakhoz kapcsolódó társas étellel nem foglalkoztam, mert azok általában nem magukhoz az épületekhez kötődtek. Kivételként említhető a szüret, amikor Pátyon ebédidőben lejöttek a pincébe, majd utána újra felmentek szüretelni.⁴⁶⁰ Erre Tökön is kaptam adatokat, de ott csak abban az esetben költöttek el az ebédet a prэшházban, ha az a szőlők végében volt. Pátyról ezen kívül ismerjük még a murci kóstolásának szokását. Erre a gazda meghívta a barátait, és ilyenkor diót ettek rozskenyérrrel, mivel erre nagyon csúszott a forrásban lévő must.⁴⁶¹

Nagy jelentőséggel bírhattak régen a pincék a legények felnőtté válásában is. Buda-vidékről is több adat van arra, hogy jelentős fordulópont volt a legények életében, ha apjuktól *megkapták a kulcsot*. Emellett a pincéknek és prэшházaknak a legényavatásban is szerepük volt. Bonomi Jenő Budajenővel és Etyekkel kapcsolatban említette ezt a helyszínt,⁴⁶² de részletesen csak az utóbbi településről ismerjük. Itt a legényavatás szigorú szabályok szerint zajlott le. Amikor egy fiú betöltötte a 15. életévét, a szülői házhoz ellátogatott a két legutolsóként legénynyé avatott fiú és kérték az avatáshoz a *negyed* bort, ami 12,5 litert jelentett. A vasárnapi litánia után kezdődő eseményre meghívták az adott legénykerülethez tartozó öreglegényeket is. Először az avatott édesapja vagy nagyapja mondott egy beszédet, majd a fiúnak ki kellett innia egymás után öt pohár bort. Ezzel a fiú legénnyé vált.⁴⁶³ Az etyeki legényavatásra gyűjtéseim során is kaptam adatot. Az egyik próba az volt, hogy egy tele fertályt egy kézzel kellett felhozni a pincéből.⁴⁶⁴

Egyes településeken a farsangtemetés kötődött a pincékhez. A Budaörsről származó adat azért is nagyon értékes, mert mutatja, hogy a pincék a társadalmi életben már a korábbi századokban is jelentős szerepet töltek be, de egyben bizonyítéka annak is, hogy ezekben a szokásokban már az 1940-es, 1950-es évek előtt is történtek változások. Bonomi Jenő 1933-ban megjelenő szakdolgozatában a férfiak farsangbúcsúztató szokásáról számolt be, amelyről azt írta, hogy hatvan-hetven éve volt szokásban. Leírásából megtudjuk, hogy Budaörsön a farsang utolsó három napját a férfiak kint töltötték a prэшházakban. Az utolsó napon, kedden éjfél előtt, mikor eljött a farsangtemetés ideje, „*a jóbarátok borosüveggel a hónuk alatt, abba a pincébe igyekeztek, ahol farsang utóján együtt voltak*”. Az ajtón belül – feltételezhetően a prэшház ajtaján belül – árkot ástak, amibe sorba egymás mellé elhelyezték a magukkal hozott üvegeket egy rövidebb versike kíséretében.

---

⁴⁶⁰ Hofer 1952b: 1.

⁴⁶¹ Szabó 1986: 140.

⁴⁶² Bonomi 1937: 5.

⁴⁶³ Die Burschenschaft... 1988.

⁴⁶⁴ Bonomi Jenő a többi településnél a vendéglőt nevezte meg a legényavatás helyszínéül, de a próbák kapcsán több esetben is említette, hogy azok már az 1880-as évek közepétől fokozatosan eltűntek. (Bonomi 1937: 2, 5.)

Ezt a gödröt azután deszkával lefedték, és majd csak nagyszombaton nyitották ki, amikor közösen, némi harapnivaló mellett elfogyasztották az italokat.⁴⁶⁵ A szokással kapcsolatban további adatokat nem találtam, így csak néhány következtetést lehet levonni. A farsangtemetésnek a gyűjtéseket évtizedekkel megelőző elhalását bizonyítja, hogy Bonomi Jenőnek a verset már csak egy 92 éves gazdától sikerült felgyűjtenie. Emellett minden bizonnyal az év más időszakában is együtt kijáró baráti társaságok szokása lehetett, tehát feltehetőleg több pincében is egyszerre temették a farsangot. A farsangtemetés pincéhez kötődő szokása még Budakesziről ismert, itt azonban nem a baráti társaságok közös eseménye volt. Erről az 1922-ben született Martin Lőrinc feljegyzéseiből tudni, aki egyik idősebb rokona emlékeit írta le: „*Hamvazó szerdán a pincékben legtöbb helyen a végében, ahol a zöldség volt elvermelve fehér homokban. A homokot lesimították, keresztet rajzoltak bele és ennek a közepébe fakeresztet, vagy ágból rögtönzött keresztet szúrtak. Itt először imádkoztak, majd ruszli-kvárgli-heringschmaus volt az étel bőven öntözve borral. Volt, akinek rendes kisméretű fakeresztje volt erre a célra. Lehetett látni az utcán egy-egy öreg parasztot kereszttel a hóna alatt, battyuval a kezében, amint ballagott a pincéje felé.*”⁴⁶⁶ A farsangi időszaknak a zsámbéki pincék életében is jelentősége volt, az utolsó három nap nagy részét itt töltötték kártyázgatással a férfiak.⁴⁶⁷

Szintén Budaörsről vannak arra vonatkozó adatok, hogy főleg a fiatal férfiak és legények újév napján hiányoztak a templomból, mert a szilvesztert szívesebben töltötték valamelyik vendéglőben vagy pincében, mint otthon.⁴⁶⁸ Ugyanezeket a helyeket részesítették előnyben a sorozásra hívott legények is. Már a sorozás előtti vasárnap megkezdték a vendéglők és a borospincék látogatását. Egyik pincét a másik után keresték fel, és ebben azok is részt vettek, akiknek nem volt saját boruk. Éjjel-nappal folyt az ivászat, napközben egyik vendéglőből a másikba, éjszaka pedig pincéről pincére vonultak.⁴⁶⁹ Fontos találkozási pont volt a prэшáz a katonatársak életében is (78. kép), de a pincékben végződött a húsvét hétfői Emmausz-járás,

---

⁴⁶⁵ Bonomi 1933: 41, 1937: 24.

⁴⁶⁶ Martin Lőrinc feljegyzése. Az adatot közölte: Bednárík 2017: 42.

⁴⁶⁷ Jelli 1988: 59. A farsangtemetés szokása Buda-vidék több településén is ismert volt a második világháború előtt, de a legtöbb helyen ennek helyszíne a vendéglő volt. (Bonomi 1937: 24–25.) A farsangvégi mulatozás az ország más területein is szokásban volt, köztük az általam kutartott terület szomszédságában, Fejér megyében is, ahol több településen a legények és a fiatal lányok közös pincebeli mulatságának volt az ideje a farsang vége. Tabajdon például húshagyóztak a prэшázakban, de Tordason és Enyingen a hamvazószerda délutánját töltötték a pincékben. Ezt a református vallás tette lehetővé. Ismert volt a fiatalok farsang végi kijárása Bicskén, Csókakőn, Iszkaszentgyörgyön, Mezőfalván, Sárkeresztesen és Tordason is. (Lukács–Ambrus–L. Simon 2005: 131–132.) Az ország más németek lakta területén is előfordult, Vaskeresztesen például hétfőn, ebéd után mentek ki a fiatalok. A legények betértek azokba a pincékbe, ahol lányok voltak, és hosszabb-rövidebb ideig énekeltek. Miután végeztek a pincékben, a lányok és a fiúk közösen, énekelve mentek a bálba. (Németh 1986: 188.)

⁴⁶⁸ Ritter 1996: 87.

⁴⁶⁹ Ritter 1996: 98.

78. kép: Katonák 1943-ban egy budaörsi présház előtt
(BJHGy 2019.1.173.)

vagy, ahogy itt mondták, *Emmaus gehen* (*Emmausz mennek*). Ez a mondás utalás az e napi evangéliumra, amely annak a két tanítványnak a történetét mondja el, akik húsvét hajnalán Jeruzsálemből egy Emmausz nevű faluba mentek, és útközben Jézussal találkoztak. A felnőttek délután a határba, a földekre vagy a szőlőkbe mentek. Az *Emmaus gehennek* kettős jelentése volt. A máshol is ismert Emmauszjárás,⁴⁷⁰ valamint sík úton járni. „*Persze, ilyenkor csak a legritkábban mentek »sík úton«, hiszen a mezők és szőlők ritkán voltak sík területen. Így ez az út is, mint a többi vásár- és ünnepnapon – valamelyik pincében végződött.*” (79. kép) Szintén kimentek a templom búcsúnapjának délutánján,⁴⁷¹ valamint az úrnapi körmenet után. Ez utóbbi több borosgazdának mellékes jövedelmet is jelentett, ugyanis a budaörsi körmeneten sok látogató is részt vett, akik utána a pincékbe is betértek.⁴⁷²

Zsámbékon a találkozásoknak egy érdekes formája volt megfigyelhető, amelyet egy népdal örökített meg. Ez a szokás egyértelműen nem sorolható az alkalomhoz kötött összejövetelekhez. Korábban már szó volt arról, hogy a község közepén található Józsefvárosi gödör területéről a 18. század első felében betelepülő németek bányászták az agyagot lakóházaik építéséhez. Ezáltal egy mély gödör

⁴⁷⁰ A bolyi Emmauszjárásról lásd: Csoma 1989.

⁴⁷¹ A budaörsi templomot Nepomuki Szent János tiszteletére szentelték fel. Búcsúját a május 16-át követő vasárnapon tartják.

⁴⁷² Ritter 1996: 111, 123.

79. kép: Fialatok összejövedele 1936 húsvét hétfőn Budaörsön
(BJHGy 2017.1.903.)

keletkezett, ahol idővel az agyagos partoldalban megkezdték a pincék kialakítását. Az első világháborút követő munkanélküliségben ez a terület a férfiak egy részének szórakozóhelyévé vált. A vonatkozó népdal erről így mesél:⁴⁷³

*Az agyaggödörben álló fa,
lett a munkanélküliek otthona.
Kinek otthon nincs munkája,
a gödörbe megy a fa alája.*

*Reggel, délben és este,
Álló nap semmit se teszünk,
Kezünkben csak a kártya
Az senkinek sem árthat.*

*Nem virít a fa sem,
munkát nem kapunk mi sem.
Inkább az árokban fekszünk,
Munka után nem kérdezőnk.*

⁴⁷³ <http://lamgrub.wordpress.com/pinceteruletrol/mellekletek/> (Letöltve: 2019. augusztus 27.)

A szokást több szempontból is nehéz besorolni a felállított rendszerbe. Egyrészt szélesebb közösséget érint, mint a pincebeli mulatozások, másrészt pedig nem egy konkrét alkalomhoz kapcsolódik. Rendszeresen jöttek viszont össze, ugyanúgy, mint az alkalomhoz nem kötődő találkozásoknál, ekkor is borozgatással és kártyázással mulatva az időt. Emellett bizonyos szempontból – elszegényedés, munkanélküliség – volt konkrét oka az összejövetelnek, igaz nem egy adott, speciális esemény adta az apropóját.

A pincebeli mulatságok száma mára az egész vizsgált területen lecsökkent. A társaságok megfogyatkoztak, szerveződésükben más szempontok játszanak szerepet. A ma élők visszaemlékezései alapján már csak töredékes képet kaphatunk az egykor virágzó pincebeli életéről. Viszont ezen adatok alapján is lehetőség adódott a legfontosabb funkciók, szerepek bemutatására. Ahogy a szőlő-borkultúra más területein, úgy itt is a második világháborút követő időktől zajlottak le jelentős változások, de azért korábban sem volt változatlan a pincékben, prэшházakban zajló társadalmi élet. Ezt jól mutatja, hogy Hofer Tamás egyik töki adatközlője már 1952-ben úgy számolt be a pincebeli összejövetelekről, hogy azoknak korábban jóval nagyobb szerepe volt. *„Azelőtt vótak csak pincei mulatságok, rokonok, szomszédok, barátok, asszony, ember vegyesen összejött, minden ember elvitte a feleségét. Táncolt, ha nem volt másra, hát dallon. Vót, hogy reggel jöttek haza, vitték ki a marhahúst, főzték a gulyást, borozgattak. Névnaponon, akkor meghívták a rokonok, komákat.”*⁴⁷⁴

A teljes közösséget érintő összejövetelek: a védőszentek kultusza

Az ország számos borvidékén a szőlőhegyi élet legfontosabb eseményei közé tartoztak a védőszent napján tartott körmenetek, búcsúk. Ezek középpontjában a védőszent állt, akihez annak reményében imádkoztak, hogy megvédje a termést az időjárási katasztrófáktól. A búcsúk, körmenetek elsősorban a szent tiszteletére felszentelt kápolnákhöz, keresztekhez vagy szobrokhoz kötődtek, de ezek mellett sosem hiányozhatott a profán elem sem, melynek színterei sokszor a prэшházak és a pincék voltak. Témám szempontjából ez utóbbi helyszín töltene be jelentős szerepet, de az események csak úgy nyerhetnek értelmet, ha annak mind szakrális, mind profán részét vizsgáljuk, az ünnep ugyanis a kettő egységéből állt össze. Együttes vizsgálatukra azért is szükség van, mert a szakrális jellegű események szorosan kötődtek a szőlőművelés történetéhez. Ha a szakrális jellegű objektum funkcióját biztosító külső feltétel, tehát az adott gazdasági ág megszűnik vagy súlya csökken, akkor a védőszent kultuszának szakrális elemei is veszítenek je-

---

⁴⁷⁴ Hofer 1952b: 21.

lentőségükből.⁴⁷⁵ Ugyanilyen hatással vannak a szokásokra az emberek vallási életében bekövetkező változások is. Egyre inkább megfigyelhető, hogy az egykor elsősorban vallási jellegű események elvesztik ilyen tartalmukat, és a profán rész válik hangsúlyossá.⁴⁷⁶

A hazai szőlőket elsősorban Szent Orbán és Szent Donát oltalmába ajánlották, mellettük még Szent Márton kultusza terjedt el.⁴⁷⁷ Buda-vidéken Szent Orbán tiszteletére kaptam adatokat. A szakrális emlékekből és a néhány írott forrásból eddig öt településen sikerült kimutatni a kultuszát (Bia, Budaörs, Etyek, Perbál, Zsámbék), de pontosabb adatok csak Etyekről maradtak fenn. Itt keresztjáró napokon elmentek az öreghegyi és a Vérti-dűlőben álló szobrokhoz, egyik évben az egyikhez, a következőben a másikhoz.⁴⁷⁸ (4. kép) Emellett a tavaszi rügyfakadás idején egy-egy pohár bort felajánlva kérték Szent Orbánt, hogy ne feledkezzen meg az etyeki szőlőkről.⁴⁷⁹ Érdekes, hogy bár Zsámbékon nem tudni Orbán-szoborról, de tisztelete megvolt, ugyanis ünnepén körmenet ment az etyeki szőlőhegyen felállított szobrához.⁴⁸⁰ Nem ismert viszont az esemény profán része. A biai kultusszal kapcsolatban is csak annyit tudni, hogy szüretkor musttal lelocsolták az Orbán-keresztet.⁴⁸¹ Perbálon a szobor kezében egy boroskancsó volt. Erről mesélték szívesen a zsámbékiak, hogy ha Orbán napig nem fagyott, akkor a perbáliak hálából megtöltötték a korsót borral.⁴⁸² Eddigi ismereteim szerint a vizsgált települések közül még Budaörsön volt Orbán-szobor. Arról, hogy kapcsolódott-e a szent emléknapijához valamilyen kultusz, semmit nem tudni. Abból adódóan viszont, hogy Bonomi Jenő 1933-ban megjelent munkájában, melyben az egyházi év szokásanyagával foglalkozott, nem tért ki Szent Orbánra – szemben például Szent Flóriánnal –, feltételezhető, hogy nem tartozott semmilyen közösségi esemény Orbán napjához.

Budaörssel kapcsolatban még egy közösségi szokás említhető meg, de ez már nem Szent Orbánhoz kötődött. A filoxéra pusztításától kezdve Havi Boldogaszony ünnepén (augusztus 5.) a papság vezetésével a Starentanz-kápolnához vonultak a hívők. (5. kép) A menetben régen négy fehér ruhás lány vitte Szűz Mária gyümölcscsel és szőlővel díszített szobrát.⁴⁸³ Mivel a szokás a filoxéra pusztításával

---

⁴⁷⁵ Erre jó példa, hogy Egerben a filoxéra pusztítását követő néhány évben nem tartották meg a Donát-napi körmenetet. A szokással kapcsolatban lásd: Fajcsák 1992.

⁴⁷⁶ Ez megfigyelhető az esztergomi Orbán-napi búcsúnál is. Részletesebben lásd: Muskovics 2011: 27–28.

⁴⁷⁷ Más patrónusai is lehettek a szőlőknek, de tiszteletük széles körben nem volt ismert, csak egyes vidékekre korlátozódott. A borkereskedelem és pincészet védőszentjeit lásd: Ambrózy 1933: 8–9.

⁴⁷⁸ Lukács 1988: 106.

⁴⁷⁹ Szabó 2008: 37, 56.

⁴⁸⁰ Jelli 1988: 67.

⁴⁸¹ Horváth–Palovics 2007: 9. Fényképét lásd: Bruckner 1984: 107. kép.

⁴⁸² Jelli 1988: 67.

⁴⁸³ Bonomi 1933: 60.

áll kapcsolatban, feltételezhető, hogy könyörgő vagy veszély elmúlása utáni hálaadó céllal vezettek be.

Buda-vidék településeinek egy részén Szent Orbán kultusza ismert volt, tiszteletével kapcsolatban viszont csak homályos adatok maradtak fenn. Ezek viszont azt mutatják, hogy a liturgikus rész mellett az ünnep profán oldala, tehát a pincebeli mulatozás nem volt ismert. Így az eddigi ismeretek szerint megállapítható, hogy csak a szüreti felvonulások és bálók említhetők a teljes közösséget érintő, szőlő-borkultúrához kapcsolódó események között, ezeknek viszont nem a préházak és a pincék adtak helyet. Ki kell viszont még térni a december 27-i Szent János-napi borszentelésre, amely az ország több területén is ismert. Georg Schreiber János evangélista tiszteletének terjedésében a premontrei rendnek tulajdonította a legnagyobb szerepet, így a középkor végére a premontrieiktól ihletett európai tájakon teljesedett ki a kultusza. Ennek egyik legsajátosabb fejleménye és megnyilatkozása Szent János áldása, a borral történő köszöntés, áldomás, borszentelés. Az áldomásból még a gótika elején szentelmény lett, amely az egyházi év liturgiájában is helyet kapott. Az egyház ezzel is ellensúlyozni kívánta a germánok téli napforduló idején tartott tobzódó mulatságait.⁴⁸⁴ A szokás szigetszerűen az ország több részén, de leginkább a borvidékeken máig él, igazán részletes leírásokkal viszont nem rendelkezünk. Buda-vidéken is ismert volt a Szent János-napi borszentelés, a szokással kapcsolatban viszont csak a korábbi gyűjtésekben találni rövid utalásokat. Zsámbékon az evangélium után áldottak János-bort. Ebből otthon minden családtag három kortyot kapott. Régen, mielőtt a szájukhoz emelték az üveget, rövid vallásos formulát, könyörgő szavakat mondtak Szent Jánoshoz („*Johannessegen, Gottessegen, geh mit mir und bleib bei mir!*”), később pedig a Szentháromság nevében ittak. A maradékot a pincébe vitték és minden hordóba öntöttek belőle, amivel újra megáldották a bortermést.⁴⁸⁵ Bonomi Jenő az 1930-as évek elején végzett gyűjtései alapján arra a megállapításra jutott, hogy ez az egész Buda-vidéken elterjedt szokás volt, Bián, Budakeszin, Torbágyon és Zsámbékon is találkozott vele. Etyeken ekkor már nem gyakorolták, de az emlékezetben még élt. A hordóba öntés általános jelenség volt, de Zsámbékon még a kutakba is hintettek pár cseppet.⁴⁸⁶ A szentkultusznak megfelelően a Szent János-napi boráldás is elsősorban vallásos esemény, az egyházi liturgia része, amelyhez azonban, mint a szentek kultuszánál általában, hozzátartozik egy profánabb rész, a szentelmény néphit szerint történő felhasználása. Ennek pedig mindig helyszínei voltak a préházak és a pincék, amelyek ezáltal spontán találkozások helyszíneivé válhattak.

⁴⁸⁴ Szent János kultuszáról összefoglaló jelleggel lásd: Bálint 1977: 88–109. A kultusz kialakulásáról lásd: Schwarz 1929: 69–72.

⁴⁸⁵ Jelli 1988: 88.

⁴⁸⁶ Bonomi 1933: 34.

Szükségalakás, menedékhely

Az előző fejezetekben a pincék és a prэшázak társadalmi, közösségi életben betöltött szerepét mutattam be. Ezek az épületek gazdasági szerepük mellett azonban nemcsak a szórakozásnak, az örömmnek voltak a színhelyei. Háborús években mind az emberek, mind az állatok számára menedéket, az értékek elrejtésének egyik legbiztosabb módját jelentették. Mindezek mellett a tufába, mészkőbe vájt vagy löszbe, agyagba fúrt épületeket szükségalakásként is használhatták, elsősorban a szegényebb néprétegek.⁴⁸⁷

Pincelakások

A pincék szükségalakás-funkciójára már a kora újkortól rendelkezünk északkelet-magyarországi adatokkal,⁴⁸⁸ de ezek még csak nagyon rövid utalások, pontosabb ismereteink az 1700-as évektől vannak. Eger kapcsán a 18. századi oklevelek már többször tesznek említést lakható pincékről, amiknek főleg a török hódoltság kulturális visszaesése idején lehetett nagy jelentősége. Egy, az 1700-as évek első két évtizedében készült összeírás pedig több esetben is emberek által lakott pincékre utal. Eszerint a város három negyedében 29 pincét írtak össze, és ezek közül 14-ben lakókat is említettek. Ezek egy kivétellel zsellérek voltak, míg a pincetulajdonosok a város legvagyonosabb rétegéhez tartoztak.⁴⁸⁹ Mindez azt mutatja, hogy a 20. század első feléhez hasonlóan, a pincéket már ekkor is a szegényebb népréteg lakta. Bakó Ferenc azonban ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ez az életmód nemcsak egyszerűen a parasztság nincstelen rétegének szociográfiai szintezője volt, hanem egyben egy régi, ismeretlen eredetű kultúra ránk maradt emléke is. Egy olyan kultúráé, amely a kövek között, azok sokrétű alkalmazásával született, virágzott, majd pusztult el a mi korunkban.⁴⁹⁰ Ez a megállapítás azért nagyon fontos, mert a kutatók hajlamosak voltak arra, hogy a barlang- és pincelakásokat kizárólag egy elmaradott, a legszegényebbek körében ismert lakóházformának tartsák. És bár ez a 20. század első felében valóban így volt, fon-

⁴⁸⁷ A szőlőfeldolgozó és bortároló építmények e szerepére a néprajzi irodalomban számtalanszor utaltak, de jelentősebb feldolgozások csak a pincelakásokkal kapcsolatban említhetők. A legrészletesebb összefoglalót Bakó Ferenc készítette el. (Bakó 1972.) További példaként lásd: Bencsik 1990.; Olajos 1993.

⁴⁸⁸ A barlang- és pincelakások legnagyobb számban a Felföldön, azon belül is a Bükk délkeleti, déli lábainál, a Miskolctól a Tarna völgyéig húzódó sávban voltak megfigyelhetők. Itt egy vulkanikus eredetű riolit- és dácit-tufa kőzetáv található, amely rendkívül alkalmas volt mind emberi lakások, mind gazdasági rendeltetésű helyiségek kialakítására. A két világháború között mintegy ezer ilyen lakásról tudunk, melyben öt-hatezer személy élhetett. A terület ilyen jellegű építményeinek feldolgozását lásd: Bakó 1972, 1977.

⁴⁸⁹ Bakó 1972: 356.

⁴⁹⁰ Bakó 1972: 327.

tos figyelembe venni, hogy évszázadokkal korábban általánosabb forma lehetett, amellyel kapcsolatban azonban nem rendelkezünk történeti adatokkal. Bencsik János a tokaji pincelakások alapján hasonló megállapításokra jutott, szerinte az egyik ősi lakástípus lehetett a lyukpince analógiájára vájt pinceház.⁴⁹¹

A pincelakások kutatása a Buda-vidéki települések esetén is fontos vizsgálati téma. Megjelenésük ideje nem ismert, konkrétabb adatokkal csak a 20. századtól rendelkezem. Mielőtt ezek pontosabb ismertetésére rátérnék, még egy dolgot meg kell említeni. A szakirodalomban a barlang- és pincelakás elnevezés együttesen fordul elő, mind a két esetben természetes domboldalba vájt üregekről van szó. Felmerülhet a kérdés, hogy ha ezek lakófunkcióval rendelkeztek, akkor miért kell vizsgálatukra kitérni. Valóban vannak olyan földbe vájt épületek, amelyek eredetileg lakás céljából jöttek létre. Ugyanakkor nem egy esetben fordult elő, hogy egy eredetileg pincének használt helyiséget alakítottak át lakótérre, vagy pedig pont ellentétes folyamat zajlott le, miután a család kiköltözött, borospincének kezdték használni. Ezt Bencsik János is megemlítette, tanulmányában kiemelve, hogy ezeket építhették eleve lakásnak, de átalakított lyukpincékkel is találkozott.⁴⁹²

Pincelakásokra konkrét adatokkal, a második világháborút megelőző időszakban kapcsolatban Budakesziről, Pátyról és Zsámbékról rendelkezem. Ez utóbbi két településen az 1950-es évektől fokozatosan megszűntek – bár Pátyon még ma is látható néhány példánya, igaz, már átalakított formában –, így terepmunkám során ezzel kapcsolatban csak rövid utalásokat kaptam, igazán pontosan nem tudták leírni a bennük zajló életet.⁴⁹³ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk viszont, hogy Andrásfalvy Bertalan és Hofer Tamás az 1950-es évek első felében részletesebb gyűjtéseket is végzett Pátyon, így az ő munkáik alapján be lehet mutatni ezen építmények szerepét.⁴⁹⁴

Pátyon a löszfalakba vájt lakásokat eredetileg a Mélyárok és a Burgundia nevű részen alakították ki. Ezen két településrész telítődése után kezdtek a gazdasági jelentőségét veszített Pincehegyen lakást keresni a nincstelének. Ezzel az Egerben a 18. század első harmadában megfigyelhető állapot alakult ki, azaz *„így került egymás mellé Páty szegénységének és gazdagságának leghűbb kifejezője: borospincék monumentális kőboltja a vasajtóval, s az egyszerű, boltozás nélküli, falbavájt pincelakások”*.⁴⁹⁵ A pincelakások, bár rendkívül egyszerű építmények voltak, mégis

---

⁴⁹¹ Bencsik 1990: 194.

⁴⁹² Bencsik 1990: 194.

⁴⁹³ Budakeszin az 1940-es évek második felében a pincék lakássá történő átalakítása újabb lendületet kapott, de ezzel a kérdéssel bővebben majd *A német kitelepítések és a kollektívizálás hatása* című alfejezetben foglalkozom.

⁴⁹⁴ Andrásfalvy 1954a: 117–126.; Hofer 1952b: 2.

⁴⁹⁵ Andrásfalvy 1954a: 118. A borospincék és pincelakások ilyen vegyes előfordulása volt megfigyelhető Zsámbékon is, ahol a Mélyvölgyi úton a löszfalba fúrt üregek egy része a bor tárolását, más részük pedig a szegények lakását szolgálta. Hasonlóval találkozott Észak-Hevesben Bakó Ferenc. (Bakó 1972: 356.)

több formában léteztek. Pátyon a burgundiai és mélyároki falurész házai és lakásai a legkülönbözőbb változatait mutatták lakóik gazdasági helyzetének.⁴⁹⁶ A kisebb, teljesen parasztházszerű építményektől kezdve a féltetős pincelakásokig és az egyszerű falba vájt pincékig számos forma megfigyelhető volt. Ezek közül is a Mélyárookban és a Pincehegyen voltak a legkezdetlegesebb, egyszerűen a falba vágott pincelakások, amelyeknél még csak nem is boltoztak. Kialakításuk fúrással történt, amelynek megkezdése előtt függőleges falat alakítottak ki. Zsámbékon szintén általános volt ez a forma, a szűk utak sokszor nem is tették lehetővé, hogy bármit is építsenek az üregek elé. Bár a körülmények nagyon kezdetlegesek voltak, a pincelakás jól tartotta a meleget, télen könnyű volt kifűteni, emellett viszonylag szárazak is voltak. Az elöl szabadon hagyott homlokzat viszont nagyon gyakran omlott, így a pincéket időnként tovább kellett vájni. A boltozott pincelakások ritkák voltak, ezek legtöbbször volt borospincék sípjából keletkeztek. Eléjük féltető, illetve kerítés épült. (80. kép) Mint Hofer Tamás gyűjtéséből tudjuk, előfordulhatott, hogy a méret növelése érdekében egybenyitottak pincéket. Erre egy példát is közölt, ahol három pincét vettek meg a tulajdonosok, és a különböző helyiségek a három egymás melletti pince összenyitott előteréből alakultak ki.⁴⁹⁷ Ezekben a homlokzat is kővel volt kirakva. A boltozás hiánya mellett az eredetileg pincelakásnak kialakított helyiségek pincékkel szembeni kezdetlegességét mutatja még, hogy többnyire csak egy nagyobb résekkel rendelkező deszkaajtót tettek rájuk.⁴⁹⁸ Mind az eredetileg lakásnak létrehozott pincék, mind a bortárolóból kialakuló berendezése rendkívül kezdetleges volt. Erről egyik adatközlőm is beszámolt. Az ajtó mellett közvetlenül volt a tűzhely, aminek füstjét az ajtó melletti kis ablakon vezették ki. A helyiséget úgy vájták ki, hogy a szélén padkát hagytak, amit ülőkének és fekvőhelynek is használtak. Ezenkívül a falban vakablakokat alakítottak ki, illetve szögeket vertek bele. Előbbiben apróbb tárgyakat tartottak, utóbbiakra lógatták fel a ruhaneműket. Bár rendkívül egyszerű, többnyire egyhelyiséges lakások voltak, a helyiek tisztességes szegénységről beszélnek. Rendszeresen felseperték a padlót és meszelték a falakat. Voltak, akik még rongyszőnyeget is leterítették.

A pincelakások leírása mellett a másik fontos kérdés továbbfejlődésük útja. A bejárat védelme érdekében több esetben féltetőt építettek. Ennek megnagyobbításával és oldalfalakkal történő ellátásával lakóhelyiséggé váltak. Ekkor a pincéből ide költöztek, és a korábbi lakrész kamraként, pinceként élt tovább. Ugyanakkor Pátyról arra is van adatom, hogy a pincelakás elé épített szoba-konyha inkább a

---

⁴⁹⁶ További példaként lásd: Bencsik 1990: 193.

⁴⁹⁷ Hofer 1952b: 2.

⁴⁹⁸ Konkrét pincelakások leírását lásd: Andrásfalvy 1954a: 122–124.

80. kép: Boltozott présházás lyukpincékből kialakított pincélakás Pátyon
(Fotó: Fél Edit. NM EA F 96240 A.)

tisztaszobának felelt meg, és akkor is a régi, löszbe vájt helyiséget használták.⁴⁹⁹

Pátyon Andrásfalvy Bertalan és Hofer Tamás kutatásai idején már csak nyolc-kilenc pincélakás volt lakott. Ezek átmeneti megoldást jelentettek a nehéz sorsú napszámosok számára. A második világháború után bekövetkező változások új kereseti lehetőségeket teremtettek, támogatások útján pedig sokaknak sikerült a faluban lakóházat építeniük. A pincélakások viszont ekkor sem számolódtak fel teljesen, az Északkelet-Magyarországról munka reményében érkezők ezeket tudták megszerezni maguknak.

Budakeszi, Páty és Zsámbék pincélakásairól összefoglalóan elmondható, hogy ezeket a két világháború között már elsősorban a szegényebb népréteg lakta. Jelentős részüket eredetileg is ilyen célból vájták, de előfordult, elsősorban Pátyon, hogy elhagyott pincéket kezdtek el lakás céljára használni. Az 1950-es évektől viszont egyre többeknek sikerült vagy új telken, vagy a pincélakás előtt házat építenie, így jelentőségüket elvesztették. A legtöbbet betömték vagy bortárolónak kezdték használni.

⁴⁹⁹ A pincélakások elhagyásuk után eltérő szerepben éltek tovább Tokajban is. Bencsik Jánosnak hat pinceházat sikerült felderítenie, melyek közül háromnál már csak az üreget tudta megnézni, amelyekben szemet tartottak. Egyet még a gyűjtés idején is laktak, kettőnél pedig megőrizték a régi formát. A pincélakások leírását lásd: Bencsik 1990: 193–195.

81. kép: Az egykori járványpince épületének romja Pátyon
(Fotó: Hofer Tamás, 1952. NM EA F 104779.)

82. kép: Boltozott prэшázaz lyukpincék a pátyi járványpince helyén
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

Szorosan nem a szükségalakásokhoz tartozik, de a pincék a közösség egy részének egyéb okokból is szolgálhattak lakásul, illetve a települések némelyik pincéje speciális szerepet tölthetett be. Pátyon az egyik pincét járvány-, illetve bolond-pincének nevezték. A 19. század második felétől a 20. század közepéig a betegek elkülönítését szolgálta. A nagy járványok idején a fertőzöttek, később pedig a fogyatékkal élők kaptak itt menedéket. Alsó részében prэшház és pince volt, emeletére falépcső vezetett fel, ahol szobákat alakítottak ki. A pince 1952-ben már romos állapotban, tető nélkül állt. (81. kép) Később a szomszédos pince tulajdonosa vette meg, aki az emeleti rész maradványát lebontotta és a prэшházat a hagyományos formákat követve újjáépítette.⁵⁰⁰ (82. kép)

A prэшházak és pincék szerepe a második világháborúban

Föld alatt lévén, a pincék a háborúk alatt kiemelkedő szerepet tölthettek be, de emellett üldöztetés, menekülés miatt is ideiglenes többletfunkciót kaphattak. A pincék búvóhely-szerepére már 16–17. századi adataink is vannak,⁵⁰¹ és ilyen irányú ideiglenes szerepük a későbbi századokban sem változott. Mindezt jól mutatja, hogy még a második világháború alatt is országszerte kiemelkedő szerepet tölthettek be mind az értékek elrejtésében, mind az emberek túlélésében.⁵⁰² Az általam vizsgált települések építményei a korábbi századokban is betölthettek hasonló funkciókat, de ezzel kapcsolatban történeti adatok nem állnak rendelkezésemre. A terepen végzett gyűjtések és néhány 20. századi forrás viszont egyértelműen utal arra, hogy a második világháborúban a prэшházak és a pincék egy része fontos szerepet játszott a lakosság életében.⁵⁰³

⁵⁰⁰ NM EA F 104779.; Szabó 2009: 154, 160.

⁵⁰¹ Felnémeten a Templom-domb pincerendszere a vár elfoglalása után magyar katonáknak adott menedéket, akik gyakran innen ütöttek rajta a törökön. Amikor a török tudomást szerzett róluk, betörték ezeket. (Kleb 1978: 143.) A fennmaradt írásos emlékek mellett több helyi legenda is fennmaradt a pincék ilyesfajta szerepével kapcsolatban. A szájhagyomány szerint a kőszegszerdahelyi pogányhegyi pincéket a pogányüldözés idején elrejtőzött pogány magyarok építették. A cáki és veleimi pincék keletkezéséről pedig azt mesélik, hogy a török elől menekülő lakosság építette fel azokat, hogy ostrom alatt legyen hajlékuk. Tóth János ezt elfogadhatónak tartotta, szerinte erre utal a pincék rendkívül kicsiny mérete, valamint a boronafalak szokatlanul durva összeillesztése. Évszázadokkal később, a napóleoni háborúk idején is itt húzódtak meg a lakosok. (Tóth 1940: 222.) Tállya mezőváros pincéi szintén búvóhelyül szolgáltak, amelyeket gyakran menekülőágak is összekötöttek. A Rákóczi-pincébe a templomból és a kastélyból is be lehetett jutni földalatti járatokon keresztül, de a Rózsa utcában is ismertek olyan pincét, amelyből a két szomszédos telek irányába keskeny ágak nyíltak. Ezek kétségtelenül menekülőágak voltak, melyeket háborús veszélyben létesítettek. (Bakó 1993: 141–142.)

⁵⁰² Tokajban a lyukpincék lakássá történő átalakításában jelentős időszak volt a második világháború vége, amikor a tűzharcok idején többen ezekbe az építményekbe menekültek. (Bencsik 1990: 194.)

⁵⁰³ A pincék háborúban betöltött menedékhely szerepe általánosan elfogadott, de többnyire csak említés szintjén foglalkoztak velük a tanulmányok. A téma viszont részletesebb kutatást igényelne, ugyanis az egyéni történetek alapján kirajzolódik, hogy számos útja volt annak, hogyan próbálták meg átvészelni ezeket az időket, hogyan reagált a lakosság a települést sújtó katasztrófára.

Buda-vidéken jelentős szerepet játszottak ezek az épületek az értékek elrejtésében. Több történetet is sikerült felgyűjteni arról, hogyan próbálták a helyi lakosok eldugni az élelmiszert, a ruhákat. Általános volt, hogy a pince végébe tették az eldugandó dolgokat, majd falat húztak eléje. *„Na mostan, hát úgy gondolták a gazdák, hogy a pince végét elfalazzák. És egy-két métert elfalaztak, és oda behordták a hordókat és befalazták. Úgy bekenték, hogy ne lássák, hogy egy frissen épített valami. De mindig volt valaki, aki elárulta az oroszoknak, és egy-két pincének kibontották a végét. Utána minden pincét kibontottak, és akkor vége lett a boroknak. Sokszor belelőttek a hordóba, kifolyott a bor. Nem maradt bor a faluban, pedig jó termés volt akkor.”*⁵⁰⁴ Több helyen a prэшáz padlójába vagy a szőlőbe ásták el a dolgokat. *„...mert apám az pedig asztalos mester volt egyébként, és volt neki egy nagy satupadja [a prэшázban – M. A. A.], vagy mit tudom én micsoda. [...] S annak az árnyékába lefűrtünk egy nagy lukat és abba beletettük az összes élelmiszert és szépen le lett takarva. De aztán utána egy-kettőre megtanulták, és mire legközelebb odamentünk, már nem volt semmi se.”*⁵⁰⁵ A legbiztosabbnak az oldalfülkék, mellékpincék bizonyultak. Az elrejtendő dolgok behordása után ezeket elfalazták vagy nagy kádat, hordót tettek a bejárat elé. Az értékek megőrzésének érdekes története ismert Biáról. Itt a birtokíveket, anyakönyveket, főkönyveket az egyik Rákóczi úti pincébe rejtették, majd a lezárt ládákra ráomlasztották a pincét. Így nem vészett el semmi.⁵⁰⁶

A pincék a lakosok és katonák elbűjtatásában, megvédésében is fontos szerepet játszottak. Hogy mennyien költöztek ki, elsősorban attól függött, hogy mennyire érte el a front az adott települést, illetve, hogy hol helyezkedtek el a prэшázak és a pincék. A közvetlenül a falu szélén, esetleg a falun belül lévő épületek kevésbé voltak alkalmasak búvóhelynek. Ilyenkor inkább a lakóházaknál lévő pincéket használták óvóhelyül. A falutól távol lévők viszont már gyakrabban szolgáltak ilyen célt. Előfordult viszont az is, hogy nem a kisebb pincékbe mentek ki a lakosok, hanem valamelyik nagyobb épületben gyűltek össze. Budaörsön az ostrom alatt például a lakosság egy része az egykori uradalmi pincébe húzódott. Különösen nagy szerepet Tökön játszottak a hegyen lévő prэшázak és pincék, de Zsámbékról is fennmaradtak ezzel kapcsolatos emlékek. Sigrid Dix apáca erre így emlékezett vissza: *„Röviddel azelőtt, hogy az oroszok bejöttek, egy bomba talált be a kertünkbe. A rémület olyan nagy volt, hogy azt édesanyám már nem tudta otthon elviselni. Addig nem nyugodott, amíg apám bele nem egyezett a borospincébe történő*

⁵⁰⁴ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 9. A bor elpocsékolása mellett az épületek felszerelése is jelentős károkat szenvedett. Sok helyen eltűntek a gerendákat, deszkákat, faeszközöket. *„Volt ott egy hatalmas régmódi faprés. Azon présölték a szüretet, ugye. Amikor én megkaptam azt a pincét, a padlásfőljáró sehol. A prés sehol. Semmi. Ott ki volt véve minden. Egy ekkora lövedékhüvelyt találtam, ami össze volt lapítva. A ruszkiak avval hasogatták, mert ők ott tüzeltek. Ott nem volt semmi. Mindent tönkretettek. A pince belsőajtót, mindent, mindent eltüzeltek.”* (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.)

⁵⁰⁵ Saját gyűjtés – Budaörs, 2013. március 13.

⁵⁰⁶ Gelencsér 1968: 10.

*kiköltözésbe. Két hónapig maradtunk ott.*⁵⁰⁷ Tökön az épületek speciális búvóhely szerepet töltek be, ugyanis a lakosok csak kis számban és rövid időre mentek ki. Itt a szőlőhegyen, a szőlők végén egyedül álló prэшházak a budai várból kitörő, elsősorban német katonáknak jelentettek búvóhelyet. Pontosabban jelentettek volna, ugyanis két pincéről is tudni, amelyekbe ágyúval belelőttek a szovjetek. A katonák pincében történő bujkálására még Budaörsről maradt fenn adat.

Az értékek elrejtése, valamint a lakosok és katonák búvóhelye mellett a pincéknek egy harmadik funkciója is volt. Nem egyszer fordult elő, hogy bombázások idején ezekben tartották a szentmiséket.⁵⁰⁸ Budaörsön az egykori Zichy-féle dézsmapincében állítottak fel oltárt az apácák,⁵⁰⁹ de áldoztatást végzett a plébános az Eller-kötőde pincéjében is: *„...anyu a pince első részében vetett ágyat a családnak, a második részben helyezte el az idős asszonyokat, és azon túl volt a jégverem, amit befalaztatott, de a falból egy táblát ki lehetett emelni és ott csúsztak le a fiatal, szemre való lányok. És ez elé tolta egy betonlapot. A plébános a lányokat itt áldoztatta meg, úgy, hogy a rés elé kellett feküdni, mert úgy érte el őket.*”⁵¹⁰

Speciális szerepet töltek be a prэшházak Pátyon és Tökön. Előbbi településen a Torbágyi úti pincék homlokzatát kiszedték a szovjet katonák, és onnan lőttek tankokkal Zsámbék felé a németekre. Szintén lőréseket, állásokat alakítottak ki a töki prэшházaknál, itt a település végén lévő pincecsoport egyes feldolgozóépületeinek oldalfalait bontották meg.⁵¹¹

⁵⁰⁷ Jelli 1988: 139.

⁵⁰⁸ A pincék ezen funkciójára az ország több területéről is van adatunk. A hagyomány szerint az egyik egri pincében már a 16. században szentmiséket tartottak, mert a kapitány protestáns hitre lépett és eltiltotta a katolikusoktól a templomok használatát. (Bakó 1961: 83.) Hasonló adattal rendelkezünk a tályai Rákóczi-pincével kapcsolatban, amelynek föld alatt lévő borházát a helyiek *kápolnának* nevezik, azt állítván, hogy miséztek benne. (Bakó 1992: 210.) Erről a szerepéről először Vende Aladár számolt be. Leírása egyértelműen mutatja, hogy a pincének óvó, védő szerepe volt: *„Egész elhelyezése azt a benyomást kelti, hogy egyrészt a templom falain belül szorult lakosoknak vagy az odébb álló épület földalatti nagyertermében összegyűlekezetteknek, másrészt pedig a kastélybelieknek szolgáljon búvó- és menedékhelyül, mert a pince egyik, földalatti, tágasabb része még ma is konyha nevet visel, s füstös szelelő lyukaival azt látszik bizonyítani, hogy ott hajdan tényleg hosszabb ideig tartózkodtak, míg a már említett csillagboltozatú terem (a borház), hatalmas pilléreivel egy kisebb ostromnak is ellenállhatott volna.”* (Vende 1905: 118.)

⁵⁰⁹ Steinhauser 2009.

⁵¹⁰ Eller 2013. Konkrét adatokkal a többi vizsgált településről nem rendelkezem, de a kutatási területem szomszédságából több ilyen példa is hozható. Budafokon például először a Francois család, majd a Borértékesítő R.t. pincéje adott otthont a szentmiséknek. Tinnyén a templom melletti nagy pincében volt a szentmise, Budatétényből pedig tíz ilyen pincéről is tudni. (Mózessy 2004: 114–115, 117, 271–271.) A kicsit távolabb fekvő Piliscsaba plébánosa pedig így számolt be az eseményekről: *„A falu határában Tinnye felé van két hatalmas hegybe beépített pince. A falu zöme itt tartózkodott. Miután meggyőződtem arról, hogy a két pincében lehet szent misét mondani, felállítottunk mindegyikben egy-egy oltárt, és itt végeztük a karácsonyi istentiszteletet, szent misét, szent beszédet. Sőt, három héten keresztül, míg az emberek ki mertek jönni, itt tartottuk a napi szent miséket és az egész vasárnapi istentiszteletet.”* (Mózessy 2004: 203.)

⁵¹¹ *„Bicske és Piliscsaba, Bia [...], ez így körül volt zárva, a ruszkiak körülférték. [...] És itt, onnan várták őket, és minden pincének a hogyhúját kiavagták, s ott lörés volt. Én nálam is. A sarokban, mert onnan várták a németeket. Nem csak énnálam. Amik ott voltak pincék, mindenhol.”* (Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 29.)

A szőlő feldolgozására és a bor tárolására létrejövő pincék gazdasági funkciójuk mellett számos más szereppel is rendelkeztek. A férfiak életében a legfontosabb szórakozóhelyek voltak, a mindennapi spontán találkozások és a rendszeres hétvégi baráti összejövetelek mellett több ünnepi alkalom helyszínei lehettek. Ezek mellett viszont válságidőszakokban, katasztrófák közeledtével ezrek számára jelentették a menedéket, az életet. Ezen szerepekre az általam vizsgált területről több adat is ismert, és ezek egyértelműen mutatják, hogy ezek a funkciók az évszázadok során mindvégig megvoltak, igaz, nem változatlanul. Az épületek minden esetben alkalmazkodtak a használók igényeihez, a történelmi és gazdasági változásokat figyelembe véve kaphattak új funkciót. Emiatt a préházak és pincék társadalmi életben betöltött szerepét minden esetben ezeknek a folyamatoknak a kontextusában kell vizsgálni.

HANYATLÁS, MEGŐRZÉS, ÚJÍTÁS A 20. SZÁZAD DEREKÁTÓL NAPJAINKIG

A Buda-vidéki településeken a 19. század utolsó harmadára kialakultak az összefüggő pincesorok, a szőlőhegyek egy része prэшázás lyukpincékkel népesült be. Ezek, amellet, hogy a szőlő feldolgozásának és a bor tárolásának helyet adtak, a közösség, elsősorban a férfiak életében is fontos szerepet töltöttek be. Ez egészen a 20. század közepéig így volt. Ekkor azonban drasztikus változások zajlottak le, így nem véletlen az előző fejezetekben használt múlt idő. Az ismertetett pincesorok egy része mára elpusztult, a sokoldalú társadalmi, közösségi élet visszaszorult, átalakult. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az 1940-es éveket megelőző évtizedekben semmilyen változtatást nem hajtottak végre az épületeken, ne változtak volna az azokhoz kötődő szokások. Ezeknek ugyanis mindig alkalmazkodniuk kellett a használók igényeihez, táj–ember–épület szoros kölcsönhatásban állt egymással. Ekkor viszont még a javítások, újítások nem alakították át drasztikusan a szőlőhegyek képét, az épületeken jelentős külső módosításokat nem végeztek, elsődleges funkciójuk megmaradt. A második világháborút követően azonban fordulat állt be, az azóta eltelt évtizedekben prэшázak és pincék ezrei tűntek el, sok helyen a szőlőhegyek teljesen elvesztették hagyományos képüket, tájba nem illő épületek bontották meg a pincesorok egységes formáját. Ez a folyamat országszerte lezajlott, a kiváltó okokban, a folyamatok intenzitásában és idejében viszont eltérések mutatkoznak. Buda-vidéken a pusztulást elsősorban a németek kitelepítése és a kollektivizálás okozta. Ez bizonyos szinten napjainkban is tart, de a 2000-es évek elejétől egy ellentétes irányú folyamat is megfigyelhető. Ennek eredménye, hogy a szőlőhegyek egyre inkább a közösségi élet színtereivé válnak, egyre többen veszik ismét használatba az épületeket, bár azok sokszor már nem hagyományos funkciójukban élnek tovább.

A német kitelepítések és a kollektivizálás hatása

A második világháborút követő német kitelepítések jelentős fordulópontot jelentettek Buda-vidék szőlő-borkultúrájában.⁵¹² A történeti fejezetben láthattuk, hogy a szőlőműveléssel több településen szinte teljesen felhagytak. A politikai döntés azonban nemcsak a szőlőterületek nagyságában éreztette hatását, súlyos következményekkel járt a társadalmi életet, valamint az épület- és eszközállományt tekintve is.

⁵¹² A téma német nyelvű összefoglalását lásd: Muskovics 2016.

A legnagyobb csapás Budakeszit és Budaörsöt érte. Ez utóbbi településen a több utcából álló pincefalu szinte nyomtalanul eltűnt, Budakeszin pedig a faluszéli pincesorok lettek a kitelepítés áldozatai. (83. kép) A budaörsi pusztulást jól szemlélteti Komjád János visszaemlékezése: *„Mikor ezek a berendezési tárgyak már elfogytak, a borházak lebontására került a sor. Lebontották a legtöbb borházat; először a tetőanyagot, gerendákat, léceket, deszkákat vitték Budapestre egy bútorgyárba eladni. Ott felfűrészelték az anyagot, kívül-belül furnérokat ragasztva rá, s egykettőre készen voltak az új bútorok. Mikor már fogytán volt a faanyag is, sorra került a tetőcserepek és a téglák eladása. Végül ez az anyag is elfogyott.”*⁵¹³ Jól mutatja ezt a pusztulást az egyik visszatérő kitelepített 1954 márciusában Bonomi Jenőnek írt levele is: *„A menyemet meglátogatta egy visszatelepült unokatestvére, aki néhány hétig Budaörsön volt, és mesélte, hogy már nem kell elbujdosni, szabadon lehet közlekedni, sehol sincs bekerítve az udvar, sehol sincs kerítés, a szép házakban laknak, de az öregek üresen állnak, ajtó, ablak nélkül, és beesik az eső. A borpincék is tönkre vannak, tető, ablak és berendezés nélkül, csak a falak állnak.”*⁵¹⁴ Szintén szomorú változásokról számolt be egy másik visszatérő, akit a Kő-hegyre felmenve fogadott szomorú látvány: *„...lepillantott és azt látta, hogy a préházak mind úgy néznek ki, mintha le lennének égve, a faanyag mind eltűnt vagy elégett, az ember látni sem szeretné és menekül onnan, ahol régen olyan szívesen volt.”*⁵¹⁵

A ma élők emlékezetében szintén él még az egykori pincefalu emléke, pusztulására fájdalmasan tekintenek vissza. *„Hát igen, az is érdekes. Mert itt mindig mondják és mutatják, hát én is járom az országot, hogy ilyen pincesor van Hajóson, meg itt, meg amott. Hát Budaörsön olyan pincesorok voltak, amilyen az egész országban nincs. Itten végig, kilométeren a hegyoldalban végig préház, felfele komplett préházak voltak. De nem csak egy oldalt, mint ahogy mutatják mondjuk Hajóson, hogy van utca, ahol van jobbra-balra préház. Itten több utca. Ez az utca [Csap utca – M. A. A.] is végig préházakkal volt. Akkor arra a hegy körbe-körbe, fönt a hegyen mindenütt. Szóval rettenetes sok préház.”*⁵¹⁶

Még jelentősebb pusztulás ment végbe Budakeszin, ahol az egykori három préházsor épületei szinte nyomtalanul eltűntek. Budaörshez hasonlóan a kitele-

⁵¹³ Kovács, Dr. 2005: 87.

⁵¹⁴ IVDE Freiburg Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi 2/1/270. Első közlés: Bonomi 1965a: 162. Bonomi Jenő 1946 óta állt levelezésben egykori adatközlőivel. Ezek a levelek hagyatékának levelezés (Korrespondenz) részlegében találhatók meg, összesen 516 darab. A levelek jelentős részében találunk a régi házra vonatkozó adatokat. Ezek egy része személetesen mutatja, hogy a szőlőművelésnek mekkora jelentősége volt a kitelepítettek életében. Több helyen arról írtak, hogy bár jól érzik magukat Németországban, a pincéjük, a szőlőjük hiányzik nekik. *„Karácsony után a nagypapámnál voltam. Egészséges és jó állapotban van. Egész elégedett volt. Ha még a pincéje is megvolna, az jó lenne.”* (IVDE Freiburg Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi 2/1/014.)

⁵¹⁵ IVDE Freiburg Nachlass Bonomi – Korrespondenz an Bonomi 2/1/260.

⁵¹⁶ Saját gyűjtés – Budaörs, 2014. április 8.

83. kép: Elpusztult présházak Budakeszin
(Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 112429.)

pítések következtében egyrészt elhordták az épületeket (84. kép), másrészt pedig elkezdték ezeket lakni, idővel pedig vagy teljesen új lakóházakat építettek, vagy átalakították az egykori présházakat.

Súlyos, de nem teljes pusztulással járt a kitelepítés Etyeken, Perbálon és Zsámbékon. Egyes adatok szerint Etyeken több, mint ötszáz épületet bontottak le.⁵¹⁷ Ezek egy részét elhordták, más részük pedig elhagyatottan állva pusztul mind a mai napig (85. kép), emlékeztetve a több mint hét évtizede történt eseményekre. Jelentős volt a pusztulás Perbálon és Zsámbékon is, ahol szintén mind a mai napig látszódnak ennek nyomai. A homlokzattal rendelkező lyukpincék támfalát, valamint a boltozott présházak egy részét elhordták. (86. kép) Sok esetben a pincék belső boltozatát is megbontották, amelyek megadva magukat az időnek, szép lassan beomlottak. *„Nem nagyon foglalkoztak a szőlőkkel, elhanyagolták őket. Sőt, nagyon szép pincéket, tudja, ez ki van rakva faragott kővel, mindet elbontották, hazavitték a követ, aztán elhasználták másra. Úgyhogy több száz pincéből kiszedték a követ. Még én is láttam ilyet. [...] Kiszedték belőle a követ, és utána beomlottak a pincék.”*⁵¹⁸ A legkatasztrofálisabb pusztulás a zsámbéki Józsefvárosi gödröt érintette, amit sittel hordtak tele.

⁵¹⁷ Geng 2005: 184.

⁵¹⁸ Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. február 20.

84. kép: 1859-es középorsós borsajtó egy elpusztult budakeszi prэшházban
(Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 112425.)

A német kitelepítés nemcsak a szőlőterületek csökkenésében és az épületek elhagyásában mutatkozott meg. Nagymértékű pusztulás ment végbe az eszközök terén is. 1953-as etyeki gyűjtésében Andrásfalvy Bertalan arról számolt be, hogy az elhagyott prэшházakból a préseket a tanács szedte össze tüzelőnek.⁵¹⁹ Bálvány-prések tucatjait, de akár százait semmisítették meg Budaörsön is. Ezt jól mutatja, hogy Hauser József 1970-es, 1980-as években folytatott gyűjtései során csak egy ilyen prést talált.⁵²⁰ Az eszközök pusztulásáról számolt be Komjád János is: „A borházakból elvitték a vaspréseket, szüretelő kádakat, hordókat, borszívó gépeket stb.

⁵¹⁹ Andrásfalvy 1953a: 1.

⁵²⁰ Hauser é. n.

85. kép: Présházrom Etyeken
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

86. kép: Présház lyukpince romja Perbálon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

87. kép: Elhagyott pince és bálványprés Etyeken
(Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1953. NM EA F 112355.)

*Ezeket a holmikat mind eladásra, Budapestre vitték.*⁵²¹ A kisebb eszközök terén szintén jelentős károkról lehet beszámolni. Míg Tökön a folyamatos szőlőkultúrának, pincekultúrának köszönhetően ezekből mind a mai napig több megőrződött, addig az egykor németek lakta településeken jóval kisebb számban maradtak fenn a fából készült edények. (87. kép)

Az 1945 utáni változások harmadik hatása a funkcióváltásban mutatkozott meg. A pincék közösségi életben betöltött szerepe szinte teljesen visszaszorult. Ezt leginkább az mutatja, hogy az egykor németek által lakott településeken a második világháborút megelőző pincemulatságoknak már csak nagyon halványan élnek az emlékei. A megmaradt épületeket sem használták már ilyen célokra, többségük elvesztette hagyományos szerepét. A pincék és prэшázak egy részéből raktár lett. Egyrészt az otthon feleslegessé váló dolgokat hordták ki, másrészt általános tárolókká váltak. Ezt jól mutatja egy perbáli példa is. Mikor az 1950-es évek elején új tanító érkezett a faluba, a szolgálati lakásnál még nem épültek fel a melléképületek. Ezért egy még szabad, üresen álló prэшáz as lyukpincét adtak neki, amit raktárnak tudott használni. Az általános tároló funkciót hűen ábrázolta Jakob Bechtold, aki 1907-ben készített egy rajzot Budakeszin élő nagyszüleinek használaton kívüli prэшázáról. Mind a rajz, mind az 1961-ben megjelenő

---

⁵²¹ Kovács, Dr. 2005: 87.

rövid leírás szemléletesen mutatja, hogy a hagyományos funkció elvesztése után tárolóhelyiséggé átalakult, lakótelken lévő préházban a legkülönbözőbb dolgokat tartotta a család (használaton kívüli eszközök, takarmány stb.). A leírásban szereplő eszközök azt is mutatják, hogy a hagyományos funkció elvesztése után az épületben a tárolás mellett különböző munkákat is végeztek (kukoricamorzsolás, szappanfőzés stb.).⁵²²

Az üresen maradt épületek mindezek mellett a legkülönfélébb speciális funkciókat tölthették be. Budaörsön például az egyik pincében csirkéket neveltek. Több helyről van adatom arra, hogy gombát termeltek az egykori borospincékben. Nem egy esetben fordult elő, hogy műhelynek kezdték használni a préházakat.⁵²³

A megmaradt épületek továbbélésének másik útja a szükség- vagy állandó lakássá alakítás volt. Szó esett már arról, hogy a 20. század első felében Budakeszin, Pátyon és Zsámbékon nagyobb számban fordultak elő pincelakások. Az utóbbi két településen a háború után ezek elkezdtek megszűnni. Ellentétes folyamat zajlott le viszont Budaörsön, ahol a német kitelepítések után kezdték el lakásként használni a szőlőfeldolgozó és bortároló épületeket. Az újonnan érkezők száma magasabb volt, mint a kitelepítetteké, így idővel elfogytak a lakóházak. Azok, akiknek nem jutott hely, kénytelenek voltak a préházakat elfoglalni, amit idővel megpróbáltak lehetőségeiknek megfelelően átalakítani. A szükséghelyzetet, a rászorultságot, az új telepesek anyagi helyzetét viszont jól mutatja, hogy nemcsak a préházzal rendelkező pincéket kezdték el lakni. A kitelepítések után több épületet elbontottak, építőanyagként vittek el, és csak a pince maradt meg. Idővel ezekbe is beköltöztek,⁵²⁴ így a 20. század második felében a bortárolók egy része pincelakássá alakult. Ugyanez volt megfigyelhető Budakeszin is. Míg az eredetileg is pincelakásnak épített épületeket elhagyták, addig a volt préházakat és pincéket önkényesen foglalták el az újonnan érkezők. (88. kép) Mindez nagyon jól mutatja, hogy az évszázadok során a válsághelyzetekre adott válaszok sok szempontból megegyeztek. A résztvevők és a kényszerű változásokat előidéző okok változtak, a szükségkörülmények azonban azonos reakciókat váltottak ki: a préházak és pincék, ha kellett, alkalmazkodtak az adott körülményekhez, biztos fedelet jelentve a válsághelyzetbe jutott emberek, családok számára. Budakeszi és Budaörs példája pedig jól mutatja, hogy a szükség még a 20. század második felében is feléleszthetett olyan lakókörülményeket, amelyek az ország más területein ekkor már megszűnőben voltak.

---

⁵²² Bechtold 1961.

⁵²³ Földes 1970c: 13–14.; NM EA F 112424.

⁵²⁴ Ezzel kapcsolatban a fényképeket lásd: Riedl 1965: 92.

88. kép: Pincelakások Budakeszin. Az elpusztult prэшáz helyén kertet alakítottak ki.
(Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 112427.)

A németek lakta települések jelentős károkat szenvedtek mind épület-, mind pedig eszközállományukban, aminek következtében a prэшázak és pincék közösség életében betöltött szerepe is jelentősen átalakult. Bizonyos fokú pusztulás viszont a magyarok lakta településeket is érte, ennek hátterében viszont már elsősorban az 1950-es évektől egyre erőteljesebben érezhető gazdasági jellegű intézkedések álltak. Bián már 1946. április 14-én a hegyközségi tanács közgyűlésének jegyzőkönyvébe azt írták, hogy a prэшázak legnagyobb része tönkrement, és sok bort el is loptak.⁵²⁵ A helyzet a későbbi években sem változott, az épületek többségét nem vették újra használatba.

Pátyon az államosítás okozott nagyobb arányú veszteséget. A termelőszövetkezet savanyító üzemének a gazdák jelképes áron adták el az eszközöket. „Na, most a másik pusztítás az a '60-as években volt. 64/65. A térszék kezdtek fölfejlődni és melléküzemágakat hoztak létre. Pátyon az volt a szerencsés vagy szerencsétlen helyzet, hogy kertészettel is foglalkozott a szövetkezet, és rengeteg uborka, paprika, paradicsom termett, és létrehoztak egy savanyítóüzemet. A savanyítóüzem indulásával rengeteg kádra, akkor faeszközökre volt szükség, és ezeket számolatlanul hordták be a tsz-be, adták el. Kaptak érte húsz forintot, harminc forintot, akármennyit. És ezért már régi kádat, tehát olyat, ami olyan száz éves, nem hiszem, hogy találtnánk.”⁵²⁶

⁵²⁵ MNL PML IX.303. Bia. Jegyzőkönyv az 1946. április 14-i közgyűlésről.

⁵²⁶ Saját gyűjtés – Páty, 2014. április 15.

A másik probléma az építőanyag hiánya volt. Aki nem tudott magának szerezni, az a falusi építkezéshez a préházát hordta el. Ennek következtében még ma is láthatók a préház nélküli, beomlott pincék. Annak köszönhetően viszont, hogy a Pincehegy közvetlen a falu mellett található, a használatban maradt épületekhez folyamatosan kijártak, így bizonyos szinten megőrződött a napi kijárási szokása. Gyűjtéseim során is megtapasztalhattam, hogy ha valahol nyitott préházat lát az ember, akkor mindenképp megáll legalább annyi időre, hogy beköszönjön.

Buda-vidék magyarlakta települései közül Tök volt a legszerencsésebb. A települést a kitelepítések nem érintették, így a családok tovább folytatták a szőlőművelést. Ennek az is kedvezett, hogy a termelőszövetkezet alatt a szőlők magánkézen maradtak. Természetesen bizonyos szintű visszaesés itt is végbement, de ez korántsem a teljes pusztulást eredményezte. Ezáltal nemcsak az épületek jelentős része őrizte meg hagyományos képét és funkcióját, hanem azok közösségi életben betöltött szerepe is megmaradt. A visszaesés itt két-három évtizedes csúszással, az 1970-es évektől vett nagyobb lendületet. Ennek következtében a rendszeres, minden hétvégét érintő kijárási mára szinte teljesen eltűnt, a társaságok jelentős része szétesett, a tagok elhunytak. Az idősök kihalása mellett a másik problémát az jelenti, hogy ha a fiatalok tovább is viszik a pincét, nincs idejük kijárni. Néhány évtizeddel ezelőtt a pincesorokon végigmenve az ember nyitott pinceajtók sorával találkozott, de ma ez egyre ritkább. Egy középkorú gazdával találkoztam, aki 2013-ban még minden nap megállt a pincéjében munkából hazafelé. *„Minden munkavégzés után bejöttem egy pohár borra. Azt általában a többiek is tudták, hogy mit tudom én, én este nyolc óra felé megtalálható vagyok itt.”* A kérdésre, hogy kijön-e minden nap, így válaszolt: *„Komoly rendszerességgel. Körül kell nézni, bármi történhet. Én a folyó ügyeimet, a szomszédomat, ugye itt ültöttem el, hogyha úgy alakul.”*⁵²⁷ Rajta kívül gyűjtéseim idején még egy-két pincetulajdonos volt, aki naponta kijárt. Két szomszédos töki gazda a délelőtti szőlőmunkák elvégzése után ült össze minden alkalommal, majd egy kis pihenő és borozgatás után indultak haza ebédelni. Akik tartják ezt az évtizedes munkarendet, nem is kívánnak vele szakítani.

Átalakulás, megőrzés, újítás

Az épületek átalakítása és megőrzése

Az 1940-es évektől lezajló változások nem csak pusztulást eredményeztek. A megmaradt épületek egy részét továbbra is gazdasági célból használták, ezáltal meg-

---

⁵²⁷ Saját gyűjtés – Tök, 2013. március 10.

89. kép: Budaörsi lakóház, alsó szintjén a régi prэшházzal
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

örizve eredeti formájukat. Másik részüket viszont hétvégi- vagy állandó lakóházzá alakították át, így az 1960-as, de még inkább az 1970-es évektől egyre több tájba nem illő épület jelent meg. Ezek a folyamatok még napjainkban is megfigyelhetők, ugyanakkor a szőlőhegyek és pincesorok közösségi színtérré alakításának, valamint a szőlő-borkultúra fellendítésének köszönhetően egyre több településen figyelnek oda az átalakításokra, egyre többen a hagyományos formákat szem előtt tartva próbálják meg megőrizni, felújítani a prэшházukat. Természetesen az egyes településeken ezek a folyamatok nem egyformán zajlottak, illetve zajlanak le, az épületek elhelyezkedése és típusaik ugyanis jelentősen meghatározzák a lehetőségeket. Épp emiatt Buda-vidék az átalakítások és megóvások szempontjából színes képet mutat. A terület egyrészt példája annak, hogyan őrződhetnek meg eredeti formájukban az épületek, de annak is, hogy hogyan lehet ezeket néhány évtized alatt szinte teljesen elpusztítani vagy a felismerhetetlenségig átépíteni.

Buda-vidéken elsősorban a második világháborút követő politikai és gazdasági jellegű döntések vezettek a mai átalakult állapotokhoz. Természetesen bizonyos szintű változtatások már korábban is megfigyelhetők voltak, de ezek az épüle-

90. kép: Lakóházzá alakított présház Budaörsön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

teknek csak kis hányadát érintették és ritkán vezettek a külső kép teljes megváltozásához. Ezt jól mutatja, hogy bár az épületek lakásként, esetleg műhelyként történő használata a 20. század első felében is ismert volt, és felújításokat, kisebb átalakításokat is végrehajtottak rajtuk,⁵²⁸ ennek ellenére az összkép hosszú évtizedeken keresztül nem változott. Az ilyen tájba illő átalakításoknak egy korai példája látható Budaörsön, ahol már 1938-ban lakást építettek az egyik présház lyukpincére. Az épület ezzel állandó lakássá vált, alul viszont a présház eredeti formájában és funkciójában maradt meg. (89. kép)

Ezzel szemben a 20. század második felében egy egészen más folyamat vette kezdetét: egyre több présházat a hagyományos formák megtartása nélkül építettek át. A legkorábban Budakeszi és Budaörs présházait alakították át. A németek erőszakos úton történő eltávolítása után ez a vizsgált terület más településein is megfigyelhető volt, az épületek típusa viszont kevésbé adott teret lakóházként történő továbbélésükhöz. Budakeszi és Budaörs a felmenő falú présház lyukpincék típusához tartozott, ezek rendkívül alkalmasak voltak a különböző mértékű változtatásokra. Emellett mind a két esetben szorosan kapcsolódott a pinceterület

⁵²⁸ A gazdák, ha tehették, megpróbálták biztonságosabbá, tisztábbá tenni az épületeket. Amennyiben a tulajdonos anyagi helyzete megengedte, a nádtetőt cserépre cserélték, a pincéket pedig utólag kiboltozták. A társasági összejövetelek kényelmesebbé tétele érdekében egyre több helyen jelent meg a kisszoba, amelyben tűzhelyet is kialakítottak. Ezek viszont nem vezettek a hagyományos kép megváltozásához. Példaként lásd: Földes 1970b: 18–19.

91. kép: Zsámbéki prэшház lakóházzá alakítása
(Fotó: Földesné Györgyi Erzsébet, 1970. NM EA F 244113.)

a településhez, így az egykori gazdasági épületek néhány év vagy évtized alatt formájukban és funkciójukban is a lakóházakhoz alakultak. Emiatt itt már csak elvétve látható egy-két eredeti állapotú épület. Néhol a prэшház még felismerhető (90. kép), a legtöbb épületet viszont vagy elbontották, vagy úgy építették át, hogy nem is látszik, milyen célt szolgáltak eredetileg. Budaörsön leginkább a keskeny utcák és a szűk porták utalnak arra, hogy a korábbi századokban a településnek ez a része milyen funkciót töltött be.

Jóval kisebb mértékű, mégis jelentős pusztulás ment végbe az egykori Bián is. Itt az 1960-as évek végétől a szőlőhegyekből zártkertek lettek, így a hagyományos prэшházak és pincék mellett egyre nagyobb számban jelentek meg a szerszámos kamrák, majd a gazdasági épületeknek álcázott hétvégi házak, idővel pedig az átalakított prэшházak. Itt – szemben Budakeszivel és Budaörssel – nem az állandó lakás céljára átalakított prэшházak terjedtek el, hanem a településtől való távolabbi fekvés miatt elsősorban hétvégi háznak, nyaralóknak építették át az épületeket.

Hasonló folyamatok zajlottak le Zsámbékon és Etyeken is. A prэшházak egy része itt is könnyű lehetőséget adott az átalakításokra. (91. kép) Etyek azonban jó példája annak, hogy az épületek típusa milyen jelentős szerepet játszott az átépítési lehetőségekben. Míg a felmenő falú prэшházak egy részét hétvégi- vagy lakóházzá alakították, addig a Kecsegyödör, a Sósúti út és a Körpince feldolgo-

zótérrel rendelkező lyukpincéi, illetve boltozott prэшázás lyukpincéi többnyire eredeti állapotukban maradtak meg, amit az is segített, hogy ezek jelentős részét a 20. század második felében is eredeti funkciójuknak megfelelően használták.

Az átalakítások következtében a 20. század végére az egyes települések nagyon eltérő képet mutattak. Ekkor azonban már az ország egyre több vidékén kezdték a szőlőhegyeket és a pincesorokat a közösségi ünnepek, fesztiválok színterévé tenni. Ebben az irányváltásban többek közt Etyek járt az élen, amelynek példáját idővel több Buda-vidéki település is követte. Ez a folyamat együtt jár azzal, hogy települési szinten is egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek az épületek megőrzésére, egyre fontosabbá válik a műemlékvédelem, a prэшázak, a szőlőhegy helyi védettség alá helyezése.⁵²⁹ Az értékek megóvása mellett egyre nagyobb igény van a dokumentációra is. A 20–21. század fordulójára azonban az egyes települések prэшázai és pincéi eltérő számban és állapotban maradtak meg, ezáltal megőrzésük lehetőségei is mások. Alapvetően három utat figyelhetünk meg. Egyrészt vannak azok a pince- és prэшázsorok, csoportok, amelyek nagyrészt eredeti formájukban őrződtek meg napjainkig. Elsődleges cél a megóvásuk, valamint a tájidegen építmények létrehozásának tiltása. Ebbe a csoportba tartozik Páty, Perbál és Tök (92–93. kép), valamint Etyek jelentős része. A boltozott prэшázás lyukpince típusnak köszönhetően ezek nem voltak átalakításra alkalmasak. Bár Perbálon, abból adódóan, hogy a prэшázsorok szorosan csatlakoznak a település utcáihoz, az épületek egy részét elbontották, jelentős részük azonban megőrizte eredeti állapotát, és ezek tájidegen módosítására ma már nincs is lehetőség.

A második csoportba azok a települések tartoznak, ahol a múlt század második felében nagy számban pusztultak el az épületek, a szőlő–bor–pincekultúra újbóli fellendülésének köszönhetően viszont ezek újra gazdára találnak. A rendeleteknek köszönhetően eredeti formában állítják helyre ezeket. Erre több példát látni Zsámbékon.

A harmadik lehetőség, amikor a napjainkra jelentős módon átalakult szőlőhegyen vagy egykori pincesoron a még minimális számban eredeti állapotában meglévő épületeket próbálják megóvni. Ilyen irányú műemlékvédelemre különösen is Biatorbágyon és Budaörsön van nagy szükség, ahol, bár az egykori prэшázsorok elvesztették jellegüket, néhány épület még őrzi a 18–19. századi pince- és prэшázépítkezés emlékét. Természetesen a példákat hosszan lehetne sorolni, de itt most mindegyik típusnál csak egyet mutatok be részletesebben.

Mindmáig eredeti formájában őrződött meg a pátyi Pincehegy. A 20. század első felében lezajló funkcióváltásról már részletesebben szoltam. Itt most

⁵²⁹ Gazda Anikó már 1959-ben hangsúlyozta, hogy a hegyi pincék „természeti környezetükkel együtt igénylik a műemléki védelmet, mivel az épületek csak eredeti környezetükben és az eredeti gazdasági használatban értékesek, csak így fejezik ki az épületeket létrehozó gazdasági és történeti helyzetet”. (Gazda 1959: 1.)

92. kép: Töki pincesor 1909-ben
(Fotó: Schmidt Tibold, 1909. NM EA F 11393.)

93. kép: Töki pincesor 2011-ben
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

94. kép: 1805-ben épült prэшház felújított homlokzata Pátyon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

csak utalnék arra, hogy az épületek egy része a filoxéra pusztítása után általános tárolóhelyiséggé vált. Ez, valamint boltozott prэшházas jellegük hozzájárult ahhoz, hogy jelentős részük a mai napig őrzi régi formáját, egyedül a Torbágyi út mellett, egy kisebb területen épültek a pincék elé lakóházak. Maga a Pincehegy azonban a mai napig őrzi hagyományos képét. Ennek megóvása érdekében helyi védetség alá helyezték a területet, *„az építési övezetben a jelenlegi telekállapot, területhasználat és beépítés megtartandó, a foghíjas pincehelyek beépíthetők, a kialakult beépítéshez illeszkedő módon”*.⁵³⁰ Bár a prэшházak egy része elhagyatottan áll, ezáltal állaguk is fokozatosan romlik, és a mai napig látható még az 1950-es években elpusztult pincék egy része, a Pincehegy mégis szépen mutatja, hogyan történhet meg a régi épületek eredeti formát megőrző felújítása, valamint az egykori romok helyén tájba illő új prэшházak kialakítása. A felújítások során egyrészt a külső homlokzatot állítják helyre: kimossák a meszet és a habarcsot, helyette fugáznak. (94. kép) Emellett többen nyílászárókat is cserélnek, de az ajtók és ablakok méretét igyekeznek megtartani. A belső felújítások során az épület beosztása általában nem módosul, elsősorban a prэшházak földpadlóját burkolják le. A felújított prэшházakkal azonos formában alakítják ki az új épületeket is. Ezekről a

⁵³⁰ Páty helyi építészeti szabályzata: <http://paty.hu/hesz/> (Letöltve: 2019. augusztus 23.)

külső szemlélő sokszor nem is tudja megmondani, hogy teljesen újonnan épített vagy csak felújított.

A már szinte teljesen elpusztult és eredeti formában újjáépített prэшázak és pincék legnagyobb számban talán Zsámbékon figyelhetők meg. Itt a németek kitelepítése után az épületek gyors pusztulásnak indultak. Egy részüket átalakították, más részüket elhordták, a pincék egy jelentős része idővel beszakadt. Az elmúlt években viszont több kezdeményezés is született annak érdekében, hogy ezeket a hagyományos formákat figyelembe véve állítsák helyre. Ez alapvetően három pinceterületet érint. A Mélyúti pincesoron és a Szuszogóban lyukpincék voltak támfallal megerősítve. Az 1940-es évek végétől ezeket elhagyták, de ma egyre nagyobb számban újítták fel az épületeket. (95. kép) A Rácváros utca az építészeti rendeletek által érintett másik egykori pincesor. Itt 15 löszfalba vájt pince volt látható, ezeket egységes arculattal tervezték át. A vélemények azonban megoszlanak arról, hogy ez az átalakítás mennyire tekinthető sikeresnek. A harmadik pinceterület az országos műemléki védelem alatt álló Józsefvárosi gödör. A kitelepítések után a terület nagy részét elhagyták.⁵³¹ A lyukpincék homlokzatát elhordták, a gödröt szeméttel töltötték fel, az új lakók számára ugyanis értéktelenné váltak az egykor a megélhetésben fontos szerepet játszó épületek.⁵³² Idővel megkezdődött a terület lakóházakkal történő beépítése is, amikor már nem csak a feldolgozó épületeket hordták el, hanem több pincét is betömtek. 2000-ben azonban egy helyi lakos, Kárpáti Tímea úgy gondolta, hogy a terület többre érdemes.⁵³³ Néhány lelkes segítőjével hosszú éveken keresztül szállították el a több-

⁵³¹ „Az 1946-os kitelepítést követően a pinceterület községi tulajdonba került. Az ország különböző régióiból [...] érkező új leteleplülők közül néhányan használatba vették a pincéket, mások lebontották és a kövek értékesítése révén próbálták megélhetésüket biztosítani. 1946–47-ben szinte naponta érkeztek kocsik, melyek a lebontott pincék faragott köveit szállították el építkezésekre vagy eladásra.” (<https://lamgrub.wordpress.com/pinceteruletről/tortenete/> /Letöltve: 2019. október 27.) Az elpusztult pinceterület képeit lásd: <https://lamgrub.wordpress.com/pinceteruletről/latkepek/ahonnet-kezdtuk/> (Letöltve: 2019. október 24.)

⁵³² „Hogy 2000-ben mi volt itt, azt nagyon nehéz elmondani. Távolról egy csodálatos zöld oázisnak tűnt a sűrűn lakott térségben. Ahogy egyre közelebb mentünk, láttuk, hogy minden, ami zöld, az a természet pionír növényzete, melyet az emberek gaznak neveznek. Egy súlyosan megbolygatott, magára hagyott, de rendszeresen zavart területet kezdett visszabódítani a természet. Az égiség erő gyomtengerbe hatolva törmeléken bukdácsolunk, mindenhol sít, szemét vagy váratkozó építőanyag hevert. Gázcsövek tekeregtek a bokrok, fák között, napokon át tartott, hogy megszabadítsuk tőlük a területet. A bozót rejtekében néhány ősi borospincét, illetve romokat találtunk. Augusztusi naplemente volt, mikor először megláttuk ezt a helyet. A fényben számos tarkalepke és szitakötő röppent. Elveztek ezt a vad bujaságot. Biológusként ebben a pillanatban tudtam, hogy ezért a csodálatos helyszínért, amiben mind történelmi, mind néprajzi, mind természeti potenciál van, tenni fogok. Arra nem számítottam, mekkora embert próbáló feladattá válik ez a szándékom.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. március 10.)

⁵³³ A terület megmentésére 2008-ban egyesületet is létrehozta Zsámbéki „Lamgrub” Tájvédelmi Egyesület néven. „Egyesületünk fő törekvése arra irányult, hogy e különleges fekvésű, gazdag élővilágú terület Zsámbék jelen és jövő lakossága számára pihenőparkként, kultúrtörténeti emlékhelyként úgy fennmaradjon, hogy a területen már jelenlévő tájképi, botanikai, zoológiai, vízügyi értékek ne sérüljenek.” (<https://lamgrub.wordpress.com/egyesuletről/> /Letöltve: 2019. október 27.)

95. kép: Felújított lyukpincék a zsámbéki Mélyúti pincesoron
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

96. kép: A helyreállított Józsefvárosi gödör Zsámbékon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

97. kép: Német Nemzetiségi Emlékmű a zsámbéki Józsefvárosi gödörben
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

tonnányi szemetet, próbálták kiszabadítani a növényekkel körbenőtt pincéket. (96. kép) Emellett férjével két romos pincét is újjáépítettek.⁵³⁴ A terület így ma, a 2010-ben állított Német Nemzetiségi Emlékművel méltó emléke a kitelepített német lakosságnak és hirdeti az egykor virágzó szőlőkultúrát. (97. kép)

A települések harmadik csoportjába azok tartoznak, ahol mára az épületek jelentős része átalakult, a népi építészet csak nyomokban őrződött meg. Ezeken a helyeken a legfontosabb a még eredeti állapotában meglévő épületek megőrzése. Biatorbágyon felismerték ennek szükségességét, így egy évtizede igyekeznek megóvni a még hagyományos formát mutató prэшázakat. A település értékeinek megóvása céljából készült el a 2004-es értékvédelmi vizsgálat, amelynek a prэшázak és a pincék is a részét alkotják, ugyanis „a prэшázak, a pincék, az előttük álló diófákkal együtt fontos településképi (és tájképi) értéket képviselnek, melyek megőrzendők”.⁵³⁵ A felmérés során 23 épületet írtak le, emellett egy-egy épületről négy-

⁵³⁴ „Két beomlott falú pincejáratot örökre fogadtunk és férjemmel négy éven át a két kezünkkel hoztuk rendbe és építettünk eléjük prэшázat azzal a céllal, hogy valamit visszamentsünk a régi világból, hogy ennek a területnek a pincetáji hangulata megmaradhasson.” (Saját gyűjtés – Zsámbék, 2013. március 10.)

⁵³⁵ Biatorbágy értékvédelmi... 2004: 50.

98. kép: Présalj szabadtéri asztalként történő használata Tökön
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

öt fotót, valamint helyszínrajzot is közöltek. A prэшázakról sajnos csak külső leírást adtak, ennek ellenére – a fényképeknek és a közölt adatoknak köszönhetően – értékes dokumentációról van szó.⁵³⁶

A 20. század második felében az épületeket eltérő számban és módon alakították át az egyes településeken, amiben szerepe volt elhelyezkedésüknek, a meglévő típusoknak, a gazdálkodási ág jelentőségének, a gazdasági, társadalmi és politikai döntéseknek, folyamatoknak. A települések alapvetően három csoportba sorolhatók. Az első csoport településein (Bia, Budakeszi és Budaörs) a település szélén történő elhelyezkedés vagy a felmenő falú épületek kínálták a lehetőséget az átalakításra, így jelentősen megbomlott a hagyományos kép. A második csoport településein a prэшázak egy részét átalakították vagy lebontották, más része meg-

⁵³⁶ Biatorbágyon kívül az értékek ilyen módon történő megőrzésére Pátyon is láthatunk példát, itt azonban a népi építészeti emlékeket hordozó Pincehegy elsősorban az építészek, építészhallgatók körében kedvelt. Máté Géza építész 1988-ban készített fényképes dokumentációt és felmérési rajzot hatvan épületről. 1997-ben a Kolozsvári Műszaki Egyetem Építészeti Tanszékének hallgatói vettek részt Pátyon felmérő táborban. Ők 39 homlokzatot rajzoltak le. Tarbay Anna Mária 2003-ban foglalkozott a Pincehegyvel. A homlokzati rajzok mellett az épületeket röviden le is írta. (Tarbay 2003.)

99. kép: Középsősajtóba épített szekrény Pátyon
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

maradt eredeti formájában, illetve az elhagyott épületeket ma eredeti formában próbálják helyreállítani. A harmadik csoportba (Páty, Perbál, Tök) pedig azok sorolhatók, ahol nagyrészt eredeti állapotban őrződtek meg a szőlőfeldolgozás és bortárolás építményei (a kizárólagos boltozott prэшázás forma is kevésbé adott lehetőséget az átalakításokra). A 20. század második felétől nagymértékű átépítések e településeken is megkezdődtek, de az elmúlt egy-két évtizedben a megőrzés is egyre fontosabbá válik (helyi védettség, építészeti rendeletek).

Ez a megőrzés azonban nemcsak az épületek külső képében mutatkozik meg. Egyre nagyobb a becsülete a régi eszközöknek is, amelyek vagy másodlagos funkcióban, vagy dísz tárgyként élnek tovább. A kisebb edényekbe, a félbevágott rossz hordókba több helyen virágot ültetnek, nem egyszer pedig a présaljakat szabad-

100. kép: Középsősajtó az egyik biatorbágyi prészánál
(Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

téri asztalként használják. (98. kép) Ezek mellett viszont sajátos megoldásokkal is találkozhatunk, Pátyon például az egyik présbe szekrényt építettek. (99. kép) A másik utat a dísz tárgyként való továbbélés jelenti, egyre kedveltebb például a régi prések településen belüli elhelyezése, prészák elé állítása (100. kép), de díszítőelemként is helyet kaphatnak a prészákban a kisebb edényekkel együtt.

A társadalmi élet újjáéléledése

A 20. század második felében az épületek elhagyásával, pusztulásával a hagyományos társas események jelentős része is elcsökevényesedett, elhalt. Az elmúlt évek-

ben azonban nemcsak az épületeket próbálják egyre nagyobb számban helyreállítani, hanem ezzel összefüggésben a pincekultúrát is megpróbálják újjáéleszteni. Ez viszont számos elemében már eltér a korábbi évtizedekben megfigyeltektől.

A korábbi évszázadokban a férfiak életének természetes része volt a szőlő és a pince, az ahhoz kötődő társadalmi események szokásjelleggel ismétlődtek. A pince szervesen együtt élt az azokat használókkal, szorosan kapcsolódott a településhez, sőt egyes szükségfunkciók által az egész közösséghez. A fiúk számára természetes volt, hogy egyszer majd ők veszik át a szőlőt, ezzel együtt a pincét is. Láthattuk, hogy a túlnyomórészt németek lakta településeken a 20. század második felében az épületek elvesztették közösségi tér szerepüket, elhagyásra, pusztulásra ítéltettek, jobb esetben egyéb funkcióval lettek felruházva. A fiatalok emiatt már nem nevelődtek bele ebbe a kultúrába, számukra csak terhet jelentettek az épületek. Egy-két évtizede viszont ellentétes folyamat tanúi lehetünk. Egyre több helyen újítják fel a pincéket, és új gazdák is megjelennek a pince- és préházsorokon.⁵³⁷ Ezek az épületek viszont már nem eredeti funkciójukat kapják vissza, hanem az újabb igényeknek megfelelően, több esetben kizárólagos szórakozóhellyé válnak. Egyre több pincében már a máshol vásárolt szőlőből készült borokat őrzik, a feldolgozó edények eltűnnek, esetleg a nagy faprések állnak még eredeti helyükön, de ezek is már díszítőfunkcióval rendelkeznek. Természetesen emellett, igaz egyre kisebb számban, ott vannak azok a gazdák, akik fiatal korukban még látták nagyapáik, apáik ragaszkodását ehhez a kultúrához, és természetes számukra a folytatás. A két világ közt éles ellentétek nincsenek, de a pincekultúra képében mindez jelentős változásokat okozott.

---

⁵³⁷ A társadalmi élet átalakulását személetesen mutatja be Fritz Schellack Hajós példáján, ahol a rendszerváltást követő időszakot vizsgálta. 1989-ben jelentős változások zajlottak le, amelyek mind a falu, mind pedig a pincefalu társadalmi kapcsolatait érintették. A folyamatos átalakulást viszont jól mutatja, hogy néhány évvel később végzett kutatásai során már újabb változásokat tapasztalt. Elsősorban idősek járnak ki, a fiatalabb generációk jelenléte a pincefaluban kevésbé látható. Ők elsősorban hétfvégén használják a pincéket privát ünnepekre. Míg régebben a kulcs birtoklásának különösen is nagy szerepe volt, azt a férfivá válás jeleként kapták meg a fiatalok, ma a gépkocsi birtoklása, az azzal járó mobilitás egyre inkább megváltoztatja ennek jelentőségét. A változások azonban nem új keletűek, ezeket már Waltraut Werner is jelezte az 1960-as évek elején. A földeket és a szőlőket az állami szövetkezet művelte meg, ezáltal a préházak és a pincék elvesztették funkciójukat. Pedig korábban a földeken és a szőlőkben történő egész napos munka után a férfiak első útja a pincékbe vezetett. Ezek a változások az elmúlt években csak még jobban felerősödtek (idegenek érkezése, vendégek jelenléte, hétfvégi házak), és befolyással voltak a pincefalu rendszerére is: a szomszédság, a tulajdonosok közötti kapcsolatok megváltoztak. Az időse generáció lassan kihál, így felmerül a kérdés, hogy az utánuk jövők be akarnak-e még illeszkedni ebbe a fennálló pincekultúrába. A pincék eladásával az eddigi szomszédsági és baráti rendszerek fellazulnak, esetleg megváltoznak. Ehhez jönnek a próbálkozások, amelyek a pincéket turisztikailag szeretnék használni (1982 óta Orbán-nap). Kérdés, hogy az erősen változó ökonomiai körülmények közt a hajósi emberek melyik perspektívát választják: a visszavonulást vagy a ragaszkodást a hagyományos értékrendhez. (Schellack 1996. További irodalomként lásd: Werner 1962.)

Buda-vidékkel kapcsolatban a 20. század első feléből nem ismertek a teljes közösséget megmozgató, szőlőhegyhez, pincesorokhoz kötődő ünnepek. Kivételként egyedül Pátyot lehet említeni, ahol az egykori járványkórház előtti szabad területen tartották a majálisokat, de ez is már a háborút követő években vált jellemzővé. Az elmúlt években viszont változott a tendencia, a pinceterületek egyre kedveltebb fesztiválhelyszínekké válnak. A legfontosabb kérdés ezekkel kapcsolatban, hogy bizonyos elemeiben megfelelnek-e a hagyományos pincekultúrának, vagy egészen más szempontokat figyelembe vevő eseményekről van szó. Eddigi gyűjtéseim alapján ez utóbbi jelenség látszik igazolódni, az eseményeket sokszor már nem a szentek ünnepéhez kötik, a szakrális elemek teljesen hiányoznak, az elsődleges cél a turizmus, a borértékesítés, a település hírének, borkultúrájának a terjesztése.⁵³⁸ A rendezvények tehát csak részben szólnak a pincegazdákrol, sok esetben a pincék nem is a baráti, családi összejövetelek helyszínei, hanem csak a borok kínálását szolgálják. Elsősorban tehát nem a pincékhez szorosan kötődő gazdák, valamint az eseményeknek helyszínt adó épületek állnak a középpontban, sokkal inkább a tömegeket megmozgató programoké a főszerep, amelyhez a szőlőhegyek, a pincesorok a háttérrel biztosítják. A pincék és présházak maguk is sok esetben elvesztik hagyományos funkciójukat, bizonyos esetekben kiszolgáló helyiségekké válnak. Az egyik legfontosabb különbség a korábban bemutatott társadalmi eseményekhez képest, hogy ez már nemcsak a pincékhez kötődő gazdákhoz kapcsolódik, hanem egy jóval szélesebb közönséget érint, ezáltal a hagyományos értékek elvesznek. A turizmus, a közönség szórakoztatása az elsődleges, amit elsősorban az mutat, hogy egyéb rendezvények, műsorok is tartoznak a fesztiválhoz, mulatsághoz. A másik lényeges eltérés, hogy bár vannak pincék, ahol összejön a baráti társaság vagy a család, nagyon sok épület viszont a rendezvény céljait szolgálja. Egyre elterjedtebbek a borkóstoló jellegű események, ahol ezekben már pénzért történő kínálás folyik, nagyon gyakran máshonnan érkező borászatoknak bérbe adva az épületeket. Erre jó példa Budajenő, ahol a szüreti felvonulások emlékére ősszel rendezik meg a Budajenői Szüret és Borünnepet. Ilyenkor az országút mellett található pincékben nagyrészt már idegen borászatok árulják a boraikat. A kínálásra nem használt pincék zárva vannak, családi, baráti összejövetelek helyszínéül már nem szolgálnak. A közönség szórakoztatására különböző programokat szerveznek, amelyekben a pincék, a szőlő-borkultúra már csak másodlagos szerepet játszik. Az elsődleges cél a szórakozás, a mulatság, ami-

---

⁵³⁸ A szélesebb körű fesztiválok Etyeken jelentek meg először, az Etyeki Pincefesztivált és az Etyeki Kezesházost az ezredfordulótól rendezték meg májusban, a Szent Orbán napját követő hétfőn. Az esemény programja viszont a kezdetektől egyértelműen mutatta fesztivál jellegét, annak ellenére, hogy Etyeken a háborút megelőzően még elevenen élt Szent Orbán kultusza, szobrai pedig a mai napig láthatók. Ezt erősíti meg az is, hogy az utódrendezvényként létrejött Etyeki Pikniket 2019-ben már a majálishoz kötötték.

hez a pincesor adja a háttérét. A helyi gazdák rendezvényhez való viszonyát jól mutatja, hogy nem tartják személyesnek a rendezvényt, nem meghitt, nem kovácsolja össze a falu mikroközösségét, többen elsődleges céljának a reprezentálást tekintik. Ugyanúgy a széles közönséghez szólnak az etyeki rendezvények, ahol bár többnyire helyiek is kínálják a bort, mégis a közönség megnyerését szolgáló programok játsszák a főszerepet.

Összességében elmondható, hogy bár a 20. század végétől egyre nagyobb számban jelennek meg a szélesebb közönséget megmozgató rendezvények, amelyek bizonyos mértékben a pincékhez is kapcsolódnak, sokszor azonban már másodlagos szerepet töltenek be az egyéb jellegű programok mellett, és a hagyományos baráti, családi összejövetelek helyett gyakran a turizmust, a marketinget szolgáló kóstoltatás, árusítás helyszínei lesznek. Ezáltal a hagyományokhoz ragaszkodó gazdák és a közösség érdekei ütközhetnek. Megoldást jelenthet a hagyományos elemek nagyobb számban történő beemelése, valamint a rendezvények méretének bizonyos szintű visszaszorítása, amellyel családiasabbá, zártabbá válhatnak az események. A másik utat az jelentheti, ha a prэшázak újra a kisebb baráti társaságok fontos közösségi tereivé válnak, így a nagyobb rendezvények keretében ismét megnyílhatnak a bezárt ajtók, a helyi közösség aktívabban képviseltethetné magát. Ennek a folyamatnak a csírái látszódnak, egyre több alkalomhoz kötött összejövetelt tartanak a prэшázakban. Szemben azonban a két háború közötti idővel, most már elsősorban a fiatal- és középgenerációkhoz tartozók veszik birtokba az épületeket, ahol előszeretettel tartanak születés- és névnapokat, valamint legénybúcsúkat.

ÖSSZEGZÉS

Munkámban egy eddig kevésbé kutatott terület szőlőfeldolgozó és bortároló építményeinek a bemutatását tűztem ki célul. A téma újdonságát egyrészt a vizsgálatra kiválasztott terület, másrészt a téma megközelítésmódja adta. A présházakkal és pincékkel elsősorban népi építészeti szempontból foglalkoztak, az építésmódra, a formára, a szerkezetre tértek ki. Természetesen az épületek ilyen irányú bemutatása elengedhetetlen, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezek szőlőfeldolgozó és bortároló szerepük mellett sok más funkciót is betöltöttek. Egyrészt, ha a szükség úgy hozta, más termények, eszközök tárolásának is helyet adtak, másrészt pedig jelentős helyet foglaltak el a közösség, elsősorban a férfiközösség életében, lévén a legfontosabb szórakozóhelyek voltak. Mind az építészeti, mind a társadalomnéprajzi irányzatnak voltak képviselői, de az igazán komplex személetemód a téma kapcsán nem nyilvánult meg. Fő célom az volt, hogy Buda-vidék présházainak és pincéinek bemutatása során mind a két irányvonalat érvényesítsem, az épületeket építészeti és társadalomnéprajzi szempontból is elemezzem. Ezek valós történetét és funkcióját, településhez való viszonyát, a közösség életében játszott szerepét ugyanis csak így ismerhetjük meg.

A terepen gyűjtött anyag, valamint a levéltári források alapján részletes képet kaphattam az épületek kialakulásáról és elsődleges funkciójukról, azaz szőlőfeldolgozó és bortároló szerepükről. Ha számszerűen nem is mutatható ki, de sikerült megalkotni a présházak és pincék építésének képzeletbeli idővonalát, amely azt mutatja, hogy ezek tömegével a 19. század közepétől jelentek meg. A szőlőművelés ekkor vált igazán jelentőssé, és ez volt az az időszak, amikor a fehérborok egyre inkább teret hódítottak, szemben a vörösborokkal. Bár napjainkra a pincesorok egy része elpusztult, illetve sok átalakított épületet is láthatunk, a présházaknak és pincéknek még viszonylag részletes leírását adhattam. Ezen kérdések kapcsán nem egyszer felmerült az etnikus jegyek kérdése. Az egyes típusokkal, formákkal, eszközökkel kapcsolatban nem jelenthető ki, hogy azok akár a németekhez, akár a magyarokhoz lennének köthetők, az viszont körvonalazódni látszik, hogy kedveltség szintjében lehettek különbségek. Buda-vidék érdekes terepnek bizonyult a változatos formák miatt is: jó példája annak, hogy még egy ilyen kis területen is az épületek elhelyezkedésükben és típusaikban sokszínű képet mutathatnak.

A présházak és pincék építészeti leírása mellett célom volt sokoldalú funkciójuk megismertetése is. Ennek során több, eddig talán kevésbé kutatott témát is érintettem, mint például a háborúban betöltött szerepüket. A gyűjtések jól mutatják, hogy ez a sokszínű szerepkör a német kitelepítések által pillanatok alatt elpusztult, míg a magyar településeken néhány évtizedes csúszással zajlott le

hasonló folyamat. Az is látható azonban, hogy az elmúlt években számos kísérlet, próbálkozás van a pincekultúra felélesztésére.

A komplex személetmód mellett a másik fő irányvonalat a gazdasági és politikai jellegű döntések és történések figyelembe vétele jelentette, célom az volt, hogy az egyes folyamatokat ezek tükrében láttassam. Ezáltal szemléletesen kirajzolódtak azok az eltérő utak, amelyek egyértelműen mutatják, hogy még egy kisebb régió települései, közösségei sem egyformán reagáltak a különböző katasztrófákra. Buda-vidéken négy eltérő utat sikerült kimutatni.⁵³⁹

Az első típusba azok a települések tartoznak, ahol a filoxérát követően csak kisebb területen történt meg a helyreállítás, így az épületek történetében is változás következett be. A vizsgált területről ide Páty és az egykori Bia sorolható. A 19. századra Budaörs mellett Pátyon vált a legjelentősebbé a szőlőművelés. A filoxéra pusztítását követően viszont a pátyiak csak a szőlők 30%-át állították helyre, a termelés az önellátás szintjére szorult vissza.⁵⁴⁰ Ennek ellenére az épületek megmaradtak, bár új funkcióban, de változatlan formában éltek tovább. A pátyi Pincehegy életében a másik törést a kollektivizálás okozta, ekkor az eszközök nagy részét eladták. Szintén erre az időszakra tehető az épületek pusztulása is, mivel építőanyag hiányában többet elhordtak. Ez viszont szerencsére csak töredékét érintette a több mint kétszáz prэшáznak, így a Pincehegy ma is őrzi eredeti képét. Hasonló utat járt be Bia is, a 20. század első felében az épületek egy jelentős része itt is elvesztette funkcióját. Szemben azonban Páttal, ezek többségét elhagyták, új funkciót nem kaptak.

A második típusba azok az egykor németek által lakott települések tartoznak, ahol a filoxérát követően viszonylag nagy területen hajtottak végre rekonstrukciót, ezáltal továbbra is jelentős maradt a szőlőművelés, az épületek eredeti funkciójuknak megfelelően éltek tovább. Ezen települések történetében a drasztikusabb változásokat a német kitelepítések jelentették. Ide tartozik Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Perbál, Zsámbék és az egykori Torbágy. Ezt az utat a legszemléletesebben Budaörs példáján lehet bemutatni, amely a filoxéra pusztításág Buda-vidék

⁵³⁹ Ezek az eltérő utak másutt is jellemzőek voltak. Márkus István Gelej, Igrici és Mezőcsát kapcsán végzett vizsgálatokat. (Márkus 1986.) Ennek során arra a megállapításra jutott, hogy az 1869-ben még közel azonos létszámú, azonos gazdasági helyzetben lévő Gelej és Igrici története a 20. században egyre inkább eltávolodott egymástól. Igrici valamivel jobb termelési és szállítási-közlekedési adottságokkal rendelkezett, emellett valamivel rugalmasabb társadalmának köszönhetően jobban alkalmazkodott a megváltozott gazdasági feltételekhez. „Olyan különbség ez, amelynek konzekvenciái a két világháború közötti időben, még inkább 1945-től napjainkig egyre távolabb vitték és viszik a két szomszéd falu világát egymástól.” (Márkus 1986: 31.)

⁵⁴⁰ A filoxéra utáni minimális rekonstrukció az ország más területein is megfigyelhető volt. Ennek egyik példája a Balaton északi partja, ahol a domb- és hegyoldalak jelentős része maradt parlagon. (Részletesebben lásd: Laposa 1988: 31, 65–85, 1999: 230.) A másik terület, ahol szinte teljes mértékben felhagytak a szőlővel, a Duna jobb partjának települései, elsősorban Dunabogdánytól Szentendrőig.

legjelentősebb szőlőtermesztő települése volt.⁵⁴¹ A présházak és a pincék ezeken a településeken 1946-ig használatban voltak, ezt követően viszont, a kitelepítések következtében gyorsan pusztultak, és bár az arányok különbözőek, összességében elmondható, hogy valamennyi, ebbe a típusba tartozó településen jelentősek voltak a károk, épületek százai váltak az enyészet martalékává. Éppen ezért a szőlő-borkultúra felélesztésének, a műemléki védelemnek ezekben a közösségekben különösen is nagy szerepe van.

A harmadik típusba egy település tartozik, Etyek. A szőlőművelés itt az 1860-as évekre lendült fel, ekkor jelentősen megnövekedett a szőlőterület nagysága. Ez a folyamat egészen az 1880-as évekig tartott. Ezt a virágzást a filoxéra megakasztotta, a többi településsel szemben azonban itt ezt követően újra beköszöntött a virágkor. Pezsgőgyártáshoz alkalmas borának köszönhetően mind a filoxéra után, mind az 1950-es évektől jelentősen megnövekedett a szőlőterületek nagysága. Sajátos útját jól mutatja, hogy míg más településeken a 20. század első felében már csak kisebb számban épültek új épületek, addig itt ekkor alakult ki a pincesorok egy része. A második világháborút követően itt is jelentősebb rombolások, pusztulások mentek végbe az épületekben, és eleinte ugyanúgy problémát jelentett, hogy az új lakók nem nagyon értettek a szőlő műveléséhez. A pezsgőgyártáshoz megfelelő borokból származó haszonra viszont a termelőszövetkezet is felfigyelt, így itt a kollektivizálás a művelési ágnek nem újabb hanyatlását, hanem fellenülését eredményezte.⁵⁴² Ennek eredményeként Etyek mind a mai napig a borvidék talán legjelentősebb és legismertebb települése, amely pincesorokhoz kötődő fesztiváljai tekintetében is kiemelkedik a környék települései közül.

A negyedik típusú utat Tök példázza. Ennek fő jellemzője a folytonos pincekultúra. Erre azokon a területeken volt lehetőség, ahol a filoxéra után megtörtént az újratelepítés, nem érintették a második világháborút követő kitelepítések, a kollektivizálás alatt nem vették el a földeket, a viszonylag zárt elhelyezkedés pedig többnyire megkímélte a szőlőhegyeket az átalakulástól. Ezt a sajátos utat, a folytonos szőlőkultúrát gyűjtéseim is egyértelműen bizonyították. A többi településhez képest itt viszonylag nagy számban őrződtek meg a régi eszközök, és a pincebéli eseményekről, azoknak a közösség életében betöltött szerepéről még gazdag anyagot lehetett gyűjteni. Ez a jelenben is érezteti hatását, napjainkban is aktívabb a pincebéli élet. Míg a többi településen elsősorban fesztiválokkal

⁵⁴¹ Ezt jól mutatják a statisztikai adatok is, a szőlőterület aránya jelentősen meghaladta a többi települését. 1789-ben Budaörsön a határ 32,7%-át tették ki a szőlők, míg máshol ez az arány 6% alatt volt. (Őri 2003: 347.) Ez a későbbiek során sem változott. 1935-ben a szőlők még mindig a határ több mint 32%-át foglalták el, míg például Etyeken nem egész 8%-át, a szántóföldi művelésben élen járó Pátyon, Tökön és Zsámbékon pedig csupán 2–4%-át. (Földterület Községsoros.. 1988: 200, 298, 308, 315, 319.)

⁵⁴² A szövetkezet – akár termelő-, akár szakszövetkezet – bizonyos szinten pozitív hatása nemcsak Etyeken volt megfigyelhető. Ebben az időszakban következett be fellenülés például Soltvadkerten is. Lásd: Schwarz 2002.

próbálják a pincesorokat a közösség életének részévé tenni, addig itt még most is megfigyelhető a rendszeres kijárási, igaz, korántsem olyan formában, mint három-négy évtizeddel ezelőtt.⁵⁴³

Bár kutatási területemet csak tíz település alkotta, ez is jól mutatja, hogy a gazdasági, politikai, társadalmi változások az egyes közösségeket eltérő módon érintették. Két szomszédos település útja is egészen másként alakulhatott. A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy ezen eltérő utak kialakulásában nagy szerepe volt a gazdálkodás szerkezetének, a település elhelyezkedésének, a természeti adottságoknak, a politikai döntéseknek, valamint a társadalom szerkezetének. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a változások nemcsak a szőlőművelés gazdálkodási rendszerben betöltött szerepére hatnak, hanem magukra az épületekre, az eszközökre, a préházak és pincék közösségi életben betöltött szerepére is.

Reményeim szerint Buda-vidék préház- és pincekultúrájáról több szempontból is újszerű, komplex szemléletmóddal elemzett monografikus szintű összefoglalás született. Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy a kutatásokat lezártaknak tekintem. Mind a terület- és időhatárokat, mind a tematikát tekintve van lehetőség a folytatásra. Kutatásomban a fő hangsúlyt a 19. századra, a 20. század első felére, valamint a második világháborút követő változásokra helyeztem. Foglalkoztam a közelmúltban lezajló átalakulásokkal is, mindezeknek azonban olyan gazdagsága figyelhető meg, hogy ezzel kapcsolatban érdemes lenne külön kutatást végezni. A folytatás másik lehetséges útja a térbeli tágítás. Egyrészt érdemes lenne a teljes Buda-vidékre, esetleg az egykori budai borvidékre kiterjeszteni a vizsgálatokat, de ugyanúgy további érdekes kérdéseket vehetne fel, ha más magyarországi, egykor németek lakta vidékeken történnének hasonló gyűjtések. Több kérdésnél felmerült, hogy esetleg inkább a németekre jellemző jegyről van szó, de a kevés összehasonlító anyag miatt pontosabb megállapításokat nem tehettem. Tematika terén a szükség- és menedéklakás témakör felé lehetne szélesíteni a kutatásokat. Az épületek háborúban betöltött szerepe eddig szinte teljesen feltáratlan terület, pedig egyre kevesebben vannak azok, akik mindezt személyesen átélték; ezért mielőbb szükséges a téma szélesebb körű kutatása.

---

⁵⁴³ A Kárpát-medencébe kitekintve a Tökön megfigyelteket láthatjuk például Nyugat-Dunántúl számos szőlőhegyén. Illés Péter Vas megyei kutatásai alapján jutott hasonló eredményre. A gazdák közösségei a paraszti polgárosulás, majd az azt követő szocialista modernizáció időszakában a feudalizmus korából megörökölt tradicionális szokásvilágot és mentalitást tovább hordozták. Ráadásul az 1950-es, 1960-as években ez még tovább erősödött, amikor a falusi társadalmaknak a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek erőszakos beszűkítését kellett elviselnie. Mindez annak volt köszönhető, hogy a szőlőhegyek jelentős része kimaradt az államosításból vagy bérleményként meghagyták az eredeti használatban. A 20. század második felében így az üdülőfunkcióval csak kevésbé bíró, periférikus térségekben megbújó vidékeken a szőlőhegyek sokáig tovább konzerválták a családok munkaerejére támaszkodó (utó)paraszti szőlő- és borkészítési hagyományait, társadalmi és közösségi tradícióikat. (Illés 2013.)

IRODALOM

A BORÁSZATI KORMÁNYBIZTOS...

- 1882 A borászati kormánybiztos jelentése. *Borászati Lapok* IX/21. (1882. július 30.) 167–168.

A BUDAI BOR...

- 1873 A budai bor hanyatlik. *Borászati Lapok* V/XI. (1873. november.) 695.

A FEHÉRMEGYEI GAZD. EGYESÜLET...

- 1870 A fehérmegyei Gazd. Egyesület működése a szőlészet és borászat terén. *Borászati Lapok* II/VIII. (1870. augusztus.) 478–492.

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK...

- 1904 *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest: Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 2.)

AMBRÓZY Ágoston

- 1933 *Szőlőhegyek védőszentjei. Különös tekintettel a Tokaj-hegyaljai nagy magyar borvidékre és a szentévre.* Budapest: a szerző kiadása.

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1954a A pátyi Pincehegy. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 113–126.
 1957 A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 49–69.
 1961 Pekmez. Adatok törökkori szőlőkultúránk ismeretéhez. *MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Kisebb tanulmányok.* 87–95.
 1965 Népi építkezés a sárközi szőlőhegyekben. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1964. 147–168.
 2011 Egy fejezet a Buda-vidéki németiség néprajzából. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* 357–366. Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica XIV.)
 2013 A budai szőlőművelés. Néprajzi vázlat. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról.* 14–24. Budapest: Agroinform Kiadó–Magyar Bortörténeti Társaság.

ASSION, Peter – BREDNICH, Rolf Wilh.

- 1984 *Bauen und Wohnen im deutschen Südwesten. Dörfliche Kultur vom 15. bis zum 19. Jahrhundert.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: Verlag W. Kohlhammer.

AZ 1930. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS...

- 1932 *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demografiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83.)
- 1934 *1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86.)

BAKÁCS István

- 1982 *Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437.* Budapest: Pest Megyei Levéltár. (Pest Megye Múltjából 5.)

BAKÓ Ferenc

- 1961 *Egri borospincék.* Eger: Heves Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala.
- 1972 Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. *Az Egri Múzeum Évkönyve* VIII–IX. 325–431.
- 1977 *Bükki barlanglakások.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (Borsodi Kismonográfiák 3.)
- 1989–1990 Andornak. Adatok az Egri-völgy betelepülésének történetéhez. *Agria* XXV–XXVI. 459–498.
- 1992 Tállya mezőváros uradalmi pincéi. *Ház és Ember* 8. 205–224.
- 1993 Tállya mezőváros pincéi. In Bencsik János – Bényey Gáborné (szerk.): *Tállyai tanácskozás előadásai.* 139–146. Tállya: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Bizottság–Sátoraljaújhelyi Múzeum Baráti Köre–Tokaji Múzeum Baráti Köre. (Tokaj és Hegyalja VIII.)
- 1996 A bortermelés korai emlékei Eger völgyében. *Ethnographia* 107/1–2. 17–40.
- 1997 Pinceformák – történeti összefüggésben. *Néprajzi Látóhatár* VI. 172–184.

BALÁSHÁZY János

- 1856 *A pincegazdászatról, borkereskedésről...* Budapest: Emich Gusztáv Bizománya.

BALASSA Iván

- 1973 A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XII. 285–320.
- 1984 A tokaj-hegyaljai német telepek építkezésének néhány sajátossága. In Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* 267–280. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV.)

- 1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány.* Tokaj: Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát.
- BALASSA M. Iván
1989 A magyarországi németek népi építkezéséről. *Ház és Ember* 5. 31–49.
- BÁLINT Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium* I. Budapest: Szent István Társulat.
- BARABÁS Jenő
1961 A néprajzi kutatás és az írott források. *Ethnographia* LXX/1. 135–146.
1989 *Magyar Néprajzi Atlasz* IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
2004 *Magyar népi építészet.* Budapest: Mezőgazda Kiadó. (Hagyomány és Vidék)
- BÁRTFAI SZABÓ László
1938 *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Budapest: Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.
- BARTHA Elek
1990 A szakrális célú határbeli építmények funkcionális kérdései. Keresztek, szobrok, kápolnák. *Ház és Ember* 6. 219–226.
- BÁRTH János
1992 Prostitúció a hajósi pincefaluban. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére.* 619–628. Miskolc: k. n.
- BAUMHAUER, Joachim Friedrich
1988 Hausforschung. In Brednich, Rolf W. (Hrsg.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie.* 95–115. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- BECHTOLD, Jakob
1961 Preßhaus. *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn* 1961. 131–133.
- BEDAL, Konrad
1978 *Historische Hausforschung. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe und Literatur.* Münster: F. Coppenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland Heft 8.)
- BEDNÁRIK János
2009 A budakeszi milimárik. In Hubai Gabriella (szerk.): *Jászberényi huszár. Hallgatói tanulmányok Kocsis Gyula 60. születésnapjára.* 131–151. Budapest: ELTE-BTK Néprajzi Intézet.

- 2017 *Adventtől nagyböjtig. Jeles napok Budakeszin a 19–20. században.* Budakeszi: Budakeszi Helytörténeti Egyesület. (Budakeszi Helytörténeti Tanulmányok 2.)
- BELÉNYESY Márta
- 1958 Adatok a régi hegyközségek történetéhez. *Néprajzi Közlemények* III/1–2. 280–296.
- BÉL Mátyás
- 1977 *Bél Mátyás Pest megyéről.* Szentendre: Múzeumok Pest Megyei Igazgatósága. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)
- BENCsik János
- 1990 Tokaji pinceházak. *Ház és Ember* 6. 191–198.
- BENDA Gyula
- 1997 A Keszthely környéki szőlőskertek építkezése a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építésze.* 293–310. Szentendre–Veszprém: Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2005 *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai III. Szőlőhegyek, falvak.* Budapest: Néprajzi Múzeum. (Fontes Musei Ethnographiae 7. A Néprajzi Múzeum Forráskiadványai 7.)
- BETfia László
- 1940 *Tők község földrajza.* Debrecen: Beke Zoltán Könyv- és Lapkiadóvállalat. (Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 2.)
- BIATORBÁGY ÉRTÉKVÉDELMI...
- 2004 *Biatorbágy értékvédelmi vizsgálat.* Budapest: k. n.
- BOGDÁN István
- 1987 *Régi magyar mértékek.* Budapest: Gondolat. (Gondolat Zsebkönyvek)
- BONOMI Jenő
- 1933 *Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában (tekintettel Budaörs környékére).* Budapest: Pfeifer F. (Német Philologiai Dolgozatok)
- 1937 Deutsches Burschenleben im Ofner Bergland. *Südostdeutschen Forschungen* II. 1–56.
- 1965a Mein Briefwechsel mit heimatvertriebenen Deutschen aus dem Ofner Bergland/Ungarn. *Württembergisches Jahrbuch für Volkskunde* 1961/64. 157–187.
- 1965b Mein Weg als Volkskunder. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* VIII. 273–290.
- 1976 Essen und Trinken in Budaörs und Solymár bei Budapest. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 19. 306–340.

- 1978 Die katholische Bevölkerung des Ofner Berglandes in Ungarn im Spiegel der kirchlichen Visitationsberichte des 18. Jahrhunderts. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 21. 279–293.
- BOROSS Nóra – VÁRHEGYI István
2010 *Budaörs keresztjei. Kreuze in Budaörs*. Budaörs: A szerzők kiadása.
- BOROSY András
1987 *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711*. V. Budapest: Pest Megyei Levéltár. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 14.)
1997 *Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I*. Budapest: Pest Megyei Levéltár. (Pest Megye Múltjából 8/1.)
- BRUCKNER, Franz
1984 *Turwaller (Torbágy) Heimatbuch. Geschichte einer schwäbischen Gemeinde im Ofener Bergland*. Ulm: a szerző kiadása.
- BUCZKÓ József
1992 *A hajdúnánási szőlőskertek népi építkezése*. Hajdúnánás: Hajdúnánás Város Önkormányzata. (Nánási Füzetek 11.)
- CZIBULKA Zoltán – HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós (összeállította)
2004 *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest: Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár.
- CSERI Miklós – SÁRI Zsolt (szerk.)
2009 *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- CSOMA Zsigmond
1982 Somlói borpincék a XVIII–XX. században. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. 343–356.
1989 Emmausfest am Weinberg von Bóly. *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 23. 129–144.
1991a Etnikai és mentalitásbeli sajátosságok a dunántúli németek szőlő- és bortermelésében a XVII–XX. században. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. 277–287. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
1991b A hagyományos gazdálkodási kép és az etnikai azonosságtudat a Kárpát-medencében (18–19. sz.). In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség-identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai*. 97–107. Békéscsaba–Debrecen: Ethnica Kiadó. (Ethnica Kiadványok)

- 1994–1995 *Szőlészeti-borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.* Debrecen–Budapest: KLTE Néprajzi Tanszék–Centrál-Európa Alapítvány. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 3.)
- 1998a Német szőlőbirtokosok Magyarországon. *História* XX/5–6. 33–35.
- 1998b A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon. *Századok* 132/4. 859–908.
- 1999 *Szent Vincétől Szent János poharáig. Magyar történelmi borkalendárium örökidőkre.* Budapest: Centrál-Európa Alapítvány. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 8.)
- 2003 Vajkai Aurél szőlészeti-borászati vizsgálatai. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet a száz esztendeje született Vajkai Aurél tiszteletére.* 71–79. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- 2004 *Magyar történelmi borkalendárium.* Budapest: Mezőgazda Kiadó–Planétás Kiadó. (Hagyomány és Vidék)
- CSONKA-TAKÁCS Eszter
- 2006 *UNESCO Egyezmény a szellemi kulturális örökség megőrzéséről.* Budapest: Európai Folklór Intézet. (EFI Communicationes 18.)
- DÁM László
- 1979 A hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése. In Szöllősi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar népi építésze.* 267–282. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága.
- 1992 *Építkezés.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem. (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 13.)
- 1995a *Magyar népi állattartás és pásztorkodás.* Debrecen: KLTE. (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 19.)
- 1995b A magyar paraszti állattartás építményei. *Ház és Ember* 10. 39–68.
- 2010 Az Alföld népi építészetének táji tagoltsága, a gazdálkodás építményeinek tükrében. In Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történelmi földrajza.* 431–439. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete–Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke.
- DANKÓ Imre
- 1992 Az ember és a ház érzelmi kapcsolatairól. *Ház és Ember* 8. 139–142.
- DIE BURSCHENSCHAFT...
- 1988 Die Burschenschaft in Etyek. *Unser Hauskalender 1988. Das Jahrbuch der Deutschen aus Ungarn.* 125.

DÓKA Klára

- 2008 Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához* II. 265–359. Budapest: Pest Megyei Monográfia Közalapítvány. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 5.)

DÖMÖTÖR Sándor

- 1958 Sághegyi borospince 1567-ből. *Ethnographia* LXIX/3. 448–454.

DÖMÖTÖR Tekla

- 1958 Farsangi asszony-mulatság a XV. században. *Néprajzi Közlemények* III/4. 44–50.

DRUCKER Jenő

- 1905 *Magyarország szőlőgazdasága: az 1905. augusztus 19–23-ig Tátralomniczon rendezett borkiállítás alkalmából.* [Budapest]: Pátria. (A Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének Kiadványa 5.)

DVIHALLY Anna Mária

- 1932 *A budai szőlőművelés története.* Budapest: Kovács Nyomda. (Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 4.)

ÉBNER Sándor

- 1931 Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépítkezésre. *Néprajzi Értesítő* XXIII/3. 89–110.

ÉGETŐ Melinda

- 1985 *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból.* Budapest: MTA Könyvtára.

ELEK László

- 1957 A Budai járás gyümölcstermelése. *Statisztikai Szemle* XXXV/1–2. (1957. január–február.) 89–99.

ELLER Erzsébet

- 2013 Nagymamám története (2. rész). Az orosz kapitány az Eller kötődét szemelte ki parancsnoksnak. *Budaörsi Napló* XXII/1. (2013. január.) 11.

EMMERT, Josef

- 1997 Das deutsche Bauernhaus in Wemend/Véménd. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 14. 47–74.

ENTZ Ferencz

- 1876 Észrevételek. *Borászati Lapok* III/24. (1876. december 25.) 277–279.

EVLIA CSELEBI...

- 1904 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Fordította és jegyzetek: Karácson Imre. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

FAJCSÁK Attila

- 1992 Szent Donát kultusza Egerben. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és Tradíció I. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. 249–257. Miskolc: k. n.

FEJŐS Zoltán

- 2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. 9–24. Budapest: Néprajzi Múzeum. (MaDok-füzetek 1.)

FÉNYES Elek

- 1842 *Magyarország statistikája* I. Pest: Trattner-Károlyi.
1851 *Magyarország geographiai szótára*. Pest: Kozma Vazul Nyomdája.

FEYÉR Piroska

- 1970 *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FILIPSZKY István

- 2004–2005 Budaörs uradalmi épületei a XVIII. század második felében. In Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából* II. 93–144. Budaörs: A szerző kiadása.

FÖLDES László

- 1980 Székelyek és németek Buda környékén. *Múzeumi Kurír* 33. IV/3. 12–14.

FÖLDTERÜLET KÖZSÉGSOROS...

- 1988 *Földterület Községsoros adatok 1895–1984*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. (Történeti Statisztikai Kötetek)

FRISNYÁK Sándor

- 1989 A tokaj-hegyaljai borpincék földrajzi vázlata. *Tokaj és Hegyalja* I. 45–65.

FÜZES Endre

- 1982 A népi építészet kutatásának főbb kérdései. (Eredmények és feladatok a gazdasági épületeink kutatásában). *Múzeumi Kurír* 38. IV/8. 79–86.
1987 Tendenciák a magyar falu építészeté és lakáskultúrája alakulásában a második világháború után. *Agria* XXIII. 139–144.

GALGÓCZY Károly

- 1861 Magyarország borászata. *Statistikai Közlemények* II. 222–246.
1877 *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája*. Harmadik rész. Budapest: Weizsmann Nyomda.
1879 Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. In Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza (szerk.): *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmívelődési leírása* I. 464–528. Budapest: Egyetemi Nyomda.

GAZDA Anikó

- 1959 *Petőmihályfa. Adatok a szőlőhegyi pincék építészetéhez és a bortermeléssel kapcsolatos életmódhoz, helyszíni felmérések alapján.* Budapest: É. M. Lakóépülettervező Vállalat.

GENG Antal

- 2005 *Etyek története.* Etyek: Kornétás Kiadó.

GÖNCZI Ferencz

- 1910 Szőlőhegyi mulatozások Zalában. *Uránia* XI/4. 161–166.
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár: Szabó Nyomda.

GUNDA Béla

- 1954 A népi építkezés kutatásának módszere. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* IV/3–4. 73–93.

GYÜRKY Antal

- 1860 *A szőlőmivelés és borkezelés újabb elvei.* Pest: Emich Gusztávnál.

HAEUFLER, Josef Vinzenz

- 1854 *Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen* II. egység. Pest: Verlag v. Gustav Emich.

HÄHNEL, Joachim

- 1969 Zur Methodik der hauskundlichen Gefügeforschung. *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* XVI. 51–69.

HAJDÚ, Erzsébet

- 1979 Der Weinbau in Schambeck (Zsámbék) in Wort und Bild. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 2. 99–144.

HAMBUCH, Wendel

- 1981 *Der Weinbau von Pusztavám. Der Wortschatz des Weinbaus in der deutschen Mundart von Pusztavám.* Budapest: Lehrbuchverlag. (Ungarndeutsche Studien 1.)

HAUSER József

- 1985 *Budaörsi krónika.* Budaörs: Zrínyi Katonai Könyvkiadó.
1989 Beiträge zur geschichtlichen und wirtschaftlichen Entwicklung von Wudersch/Budaörs. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 8. 7–84.

HERMAN Ottó

- 1899 A magyar ösfoglalkozások köréből. *Természettudományi Közöny* XXXI/357. 225–27.

HORVÁTH Imre – PALOVICS Lajos

- 2007 *Szent Vendel-túra.* Biatorbágy: Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány.

Husz Ildikó

- 2002 *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó. (Doktori Mestermunkák)

H. CSUKÁS Györgyi

- 1987 Pula, Márkó és Vöröstó német falvak építkezése. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. 647–657.
2010 Pinceajtók a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken. *Ház és Ember* 22. 89–103.

ILLÉS Péter

- 2002 Megjegyzések a paraszti kultúra mint örökség helyzetéről az oszkói szőlőhegy jelenlegi állapota kapcsán. *Vasi Szemle* LVI/2. 235–252.
2013 Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. *Ethnographia* 124/2. 223–247.
2017 *Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek. Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájáról*. Szombathely: Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum.

JANKÓ János

- 2010 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest: Históriaantik Könyvesház Kiadó.

JÁVOR Katalin

- 1969 Asszonyfarsang Mátraalmáson. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 265–294.

JELLI, P. Martin Anton

- 1988 *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/ Ungarn* II. Stuttgart: A szerző kiadása.
1996 *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/ Ungarn* I. Stuttgart: A szerző kiadása.

JUHÁSZ Antal

- 1971 Építkezés, házberendezés. In Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*. 443–501. Tápé: Tápé Község Tanácsa.

KÁLDY-NAGY Gyula

- 1985 *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest: Pest Megyei Levéltár. (Pest Megye Múltjából 6.)

KARIKÓ János

- 1885 *Verses leírása Tök község határának*. Tök: k. n.
1887 Bia leírása. In Karikó János: *Vadon virágai*. Első füzet. 120–125. Budapest: Bartalits Nyomda.

- 1904 Bia leírása 1904-ben. In Karikó János: *Karikó János földmives népköltő válogatott versei*. 237–238. Budapest: Krammer és Erhardt Könyvnyomda.

KECSKEMÉTI Károly

- 2009 *Tök község parasztsága az urbáriumtól az úrbéri per végéig 1770–1879*. Tök: Petőfi Emlékkönyvtár és Művelődési Ház. (Töki Helytörténeti Füzetek 1.)

KECSKÉS Péter

- 1980a Lyukpince. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 476. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980b A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos előkészítése és telepítési terve. *Ház és Ember* 1. 35–49.
- 1981a Pinceszerezés, pincézés. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 243. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1981b Présházás lyukpince. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 270. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1981c Présházapince. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 270–271. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982 Szőlőhegyi épületek. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. 91–93. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1989 A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. In Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi építészeti a Kárpát-medence északkeleti térségében*. 231–267. Miskolc–Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Herman Ottó Múzeum.
- 1992 Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon. *Ház és Ember* 8. 167–204.
- 1997 Szőlőfeldolgozó és bortároló építmények. In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. 205–213. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Magyar Néprajz Nyolc Kötetben)

KELETI Károly

- 1875 *Szőlőszet. Első rész. Magyarország szőlőszeti statistikája 1860–1873*. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.

KEMÉNY Attila

- 2015 *A társas élet szokásai a töki szőlőhegyen*. Tök: Kortárs Képzőművészetért 2004 Alapítvány. (Töki Helytörténeti Füzetek 2.)

KIMUTATÁSA AMA KÖZSÉGEKNEK...

- 1893 Kimutatása ama községeknek, a melyek határában az 1892. év végig a filloxera jelenléte hivatalosan megállapított. *Borászati Lapok* XXV/17. (1893. április 23.) 180–181.

KLEB Béla

- 1978 *Eger múltja a jelenben*. Eger: Eger Városi Tanács V. B. Műszaki Osztálya.

Kocsis Gyula

- 2008 Pest vármegye parasztsága és gazdálkodása az 1770. (-1771.) évi megyei urbáriumok tükrében. In Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához* II. 361–569. Budapest: Pest Megyei Monográfia Közalapítvány. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 5.)
- 2010 Fogatok, kerekcsapok Pest megye régióiban a 19. század közepén. In Bali János – Bártfai Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. 129–141. Budapest: ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék–MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2013 Pest-Pilis vármegye néhány jelesebb 19. század közepi szőlő- és bortermelő térségének összehasonlító vizsgálata. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. 104–116. Budapest: Agroinform Kiadó–Magyar Bortörténeti Társaság.

KODOLÁNYI János, ifj.

- 1983 Vincze István (1922–1982). *Ethnographia* XCIV/3. 448–451.

KÓSA László

- 2003 Gazdálkodásról alkotott előítéletek és nemzeti sztereotípiák. Magyarok, németek, románok egy alföldi mezővárosban. In Kósa László: *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. 54–65. Budapest: Osiris Kiadó. (Osiris Könyvtár)

KOVÁCS László, Dr. (szerk.)

- 2005 *Rögös utakon. Aufsteinigén Wegen*. Budaörs: Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat. (Regélő Múlt 5.)

KÖRMENDI Géza

- 1990 Nyugat-európai házépítés hagyományai a Komárom-Esztergom megyei németeknél. *Komárom-Esztergom Megyei Néprajzi Füzetek* 4. 59–66.

KRAMER, Karl-S.

- 1964 Das Haus als geistiges Kraftfeld im Gefüge der alten Volkskultur. *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* XI. 30–43.

LANTOSNÉ IMRE Mária

- 1986 Hagomány és kölcsönhatások a magyarországi németek népi építészetében. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai* 2. 507–516. Budapest–Békéscsaba: Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya.

LAPOSA József

- 1988 *Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken*. Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat.

- 1999 Szőlőhegyek változása. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok*. 229–236. Budapest: Hermész Kör.
- LÉTAY Miklós
- 1990 Óbuda parasztpolgársága 1848–1945. In Kaba Melinda – Kecskés Miklós (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből* III. 103–153. Budapest: Budapest Főváros III. kerületének Önkormányzata.
- LICHTNECKERT András
- 1997 Szőlőhegyek – hegyközségek a 16–19. században. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építészete*. 277–292. Szentendre–Veszprém: Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Laczkó Dezső Múzeum.
- LISZKA József
- 1992 A szőlőhegyek népi építkezése. In Liszka József: *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. 67–77. Budapest: OKTK Magyarországtudat Program. (A Magyarországtudat Könyvtára XII.)
- LUKÁCS László
- 1976 A népi építkezés emlékei a zámolyi szőlőhegyen. *Alba Regia* XV. 237–248.
- 1978 Népi építkezés a Velencei-hegység szőlőiben. *Alba Regia* XVI. 299–343.
- 1988 Szent Orbán kultuszának emlékei a Székesfehérvári egyházmegyében. In Sulyok János Ignác (szerk.): *A Székesfehérvári Egyházmegye ünnepi névtára. 1038+1688+1988*. 99–113. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság.
- 2013 Dunántúl Tokaja. A móri borvidék néprajzáról. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. 25–33. Budapest: Agroinform Kiadó–Magyar Bortörténeti Társaság.
- LUKÁCS László – AMBRUS Lajos – L. SIMON László
- 2005 *Édes szőlő, tüzes bor. A Velencei-tó környékének szőlő- és borkultúrája. Süsse Weintraube, feuriger Wein. Die Trauben- und Weinkultur der Gegend um den Velencer See*. Velence–Pázmánd: Ráci Kiadó–Velencei-tó Környékéért Alapítvány.
- L. GÁL Éva
- 1988 *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- L. IMRE Mária – LANTOS Miklós
- 1989 Nyugat-európai házépítési technika hagyománya a dél-dunántúli németeknél. (A Fachwerk építkezés utóélete). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33. 187–210.

MAGDA Pál

- 1819 *Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása*. Pest: Trattner János.

MAJOR Miklós

- 1992 Népi bortárolás a Berettyó-Felvidéken. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* I. 47–59.

MARINKA Melinda

- 2009 Konzerválódott és felújított, valamint újszerű szokások a szatmári sváboknál. In Nagy István – Kutnyánszkyne Bacskai Eszter (szerk.): *Németek a Kárpát-medencében Konferencia anyaga*. 161–172. Bonyhád: Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium és Kollégium. (Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2.)

MÁRKUS, Éva

- 1997 Sprache und Gesellschaft in Edeck/Etyek. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 14. 75–152.

MÁRKUS István

- 1986 Az „alföldi út” és elakadása. Igrici, Gelej, Mezőcsát. *Valóság* XXIX/4. 30–58.

MENDELE Ferenc

- 1964 A pécselyi Öreghegy szőlőpincéi. *Magyar Műemlékvédelem* II. 1959–1960. 167–182.

MERINGER, Rudolf

- 1896 Das oberdeutsche Bauernhaus und sein Geräthe. *Zeitschrift für Österreichische Volkskunde* II. 257–267.

MÓD László

- 1999 Szőlőhegyi ünnepek, szokások, hiedelmek. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok*. 261–269. Budapest: Hermész Kör.
- 2014 Mindennapok a csongrádi szőlőhegyen. A XX. századi hegyközségek iratanyagának felhasználási lehetőségei. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárbh János tiszteletére írott tanulmányok*. 352–360. Baja: Türr István Múzeum. (Bajai Dolgozatok 18.)

MÓD László – SIMON András

- 2002 *A hajtástól az újborig. A szőlő és a bor ünnepei Lendva-vidéken*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- 2004 Vince-napi vesszővágás Ópusztaszeren. In Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. 364–380. Budapest: L'Harmattan–Marcali Városi Helytörténeti Múzeum. (Studia Ethnologica Hungarica VI.)

- 2014 A Kárpát-medence borvidékei. In Mód László – Simon András (szerk.): *Hajdanvolt szüretetek, zsendülő gerezdek*. 23–160. h. n.: Szülőföld Könyvkiadó.
- MOHÁCSY Mátyás, id. – MALIGA Pál – MOHÁCSY Mátyás, ifj.
1959 *Az őszibarack*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
- MOHRMANN, Ruth-E.
1988 Wohnen und Wirtschaften. In Brednich, Rolf W. (Hrsg.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. 117–135. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- MÓZESSY Gergely
2004 *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből II.)
- MUSKOVICS Andrea Anna
2011 *Présházak és pincék Esztergomban. A szőlőfeldolgozás és bortárolás építészeti emlékei az egykori Esztergom Királyi Városban a XVIII–XX. században*. Esztergom: [Spori PRINT VINCZE Nyomda].
2016 „es gab Kellerreihen, wie nirgendwo sonst im Lande”. Die Auswirkung der Vertreibung der Deutschen auf die Presshaus- und Weinkellerkultur der Budaer Gegend. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 57. 159–170.
2019 *Gazdasági stratégiák a Duna természeti viszonyai között. Pócsmegyer gazdálkodása a XIX. századtól napjainkig*. Pócsmegyer: Zöldszigeti Kör Polgári Kulturális Egyesület.
- NEIGER Sándor
1886 A phylloxera mult évi terjeszkedése. *Borászati Lapok* XIII/1. (1886. január 1.) 4–5.
- NÉMETH, Valeria
1986 Formen der Unterhaltung in Deutschgroßdorf/Vaskeresztes. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 6. 185–200.
- NOVÁK László Ferenc
2006 *Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században*. Nagykovács: Arany János Múzeum–Nemzeti Emlékhely Alapítvány. (Archivum de János Arany Nominati III.)
- NYÁRY Ferencz
1876 *Szőllő és pince. Az okszerű szőlőművelés és borkezelés kézikönyve*. Selmeczbánya: Joerges Ágoston.

OLÁH János

1834 Balaton mellyéki tudósítások barátságos Levelekben. *Tudományos Gyűjtemény* III. 51–96.

OLAJOS Csaba

1993 Az avasi pincék, borházak és barlanglakások. In Dobrossy István (szerk.): *A miskolci Avas*. 237–260. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

ÖRI Péter

2003 *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népe sség tudományi Kutatóintézet. (Kutatási Jelentések 75.)

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1998a Bakó Ferenc ravatalánál. *Néprajzi Hírek* 27/1–4. 113–115.

1998b Bakó Ferenc (1917–1998). *Ház és Ember* 12. 269–270.

PATI NAGY Elemér

1991 *Zsámbék*. Zsámbék: k. n.

PESTY Frigyes

1984 *Pesty Frigyes kézirat os Helynévtárából: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések*. Szentendre: Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár. (Pest Megyei Téka 6.)

PETTENKOFFER Sándor

1911 Szőlőmívelés és borászat. In Borovszky Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye* II. 93–108. Budapest: Országos Monografia Társaság. (Magyarország Vármegyéi és Városai)

PÓCS Éva (szerk.)

2004 *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. Budapest: L'Harmattan–Marcali Városi Helytörténeti Múzeum. (Studia Ethnologica Hungarica VI.)

PROSSEL-SCHELL, Michael

2009 *Vom „dies sancti Urbani” zum „Orbán-napi Borünnep” in Hajós. Geschichte und Transformationen des Urbanfestes aus volkskundlicher Perspektive*. Freiburg: Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde. (Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Instituts 10.)

PUSZTAI Bertalan

2003 Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In Pusztai Bertalan (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset*. 9–21. Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék.

RACK, Áron

2004 Der Fachwortschatz in der Mundart von Kleinturwall/Torbágy. Der Weinbau. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 21. 134–180.

REISZ László

1988 A nagyrédei pincesor. *Honismeret* XVI/4. 54–57.

RETTERATH, Hans-Werner – SCHÄTZLE, Teresia

- 2007 Eugen von Bonomi und sein wissenschaftlicher Nachlass im Johannes-Künzig-Institut, Freiburg im Breisgau. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 49. 194–207.

RIEDL, Franz

- 1965 *Budaörs Perle des Ofner Berglandes*. Freilassing: Pannonia-Verlag.
2008 *Budaörser Heimatbuch. Szülőföldünk Budaörs*. Budaörs: Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat.

RITTER, Michael

- 1996 *Ein Jahr in Budaörs. Egy naptári év szokásai Budaörsön*. Budaörs: Stark János Vállalkozó.

ROKOLYA Péter

- 2009 *Páty. Régi képeslapok és emlékek gyűjteménye*. Páty: Kiscsillag Kft.

SCHAMS, Franz

- 1833 *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung semtlichen berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht* 2. Pest: Heckenast.
1836 Pincze-gazdaság. In Schams, Franz: *Magyarország bortermesztését 's készítését tárgyazó folyóírás*. Első füzet. 96–113. Buda: A Magyar Kir. Egyetem betűivel.

SHELLACK, Fritz

- 1996 Hajos-Pincefalu-das Kellendorf. In Schellack, Fritz (Hrsg.): *Hajós – ein ungarndeutsches Dorf im Umbruch. Beiträge zum Alltagsleben nach der politischen Wende von 1989*. 169–182. Mainz: Gesellschaft für Volkskunde in Rheinland-Pfalz. (Studien zur Volkskultur in Rheinland-Pfalz 20.)

SHELL, Csilla

- 2007 „Invention of Tradition” im post-sozialistischen Ungarn. Neue Feste und Bräuche – Beispiele aus einer Dokumentation. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 49. 57–76.
2009 Új és revitalizált magyarországi német ünnepek, szokások, tradíciók. In Nagy István – Kutnyánszkyiné Bacskai Eszter (szerk.): *Németek a Kárpát-medencében Konferencia anyaga*. 141–160. Bonyhád: Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium. (Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2.)

SCHILDMAYER Ferenc

- 1997 Balaton-felvidéki falusi és szőlőhegyi épületek hasznosításának változása. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építésze*. 311–320. Szentendre–Veszprém: Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Laczkó Dezső Múzeum.

SCHWARZ Elemér

- 1929 A szentjánosnapi borszentelés Nyugat-Magyarországon. *Ethnographia* XL/2. 69–73.

SCHWARZ Gyöngyi

- 2002 A soltvadkerti szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. 35–64. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok)

SEEMAYER Vilmos

- 1933 Régi tüzelőberendezések Dél-Zalában és Belső-Somogyban. *Néprajzi Értesítő* XXV/3–4. 49–63.

SIMON András

- 2010 Az életmód változása, megalkotott hagyományok, ünnepek és turizmus a Délnyugat-Dunántúl szőlőhegyein. In Garaczi Imre – Szilágyi István (szerk.): *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében*. 237–245. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományért Alapítvány. (Magyarságtudományi Kutatások I.)
- 2012 *Hagyomány, újítás, minőség. A szőlőfeldolgozás-mustnyerés technológiája. A dél-zalai példa*. Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. (Táj és Népi Kultúra 8.)

SIMON István – SZILÁGYI Károly

- 1998 *Budajenő kis község Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun megyében 1198–1998*. Budajenő: Budajenő Község Önkormányzata.

SOMLAI Péter Ferenc

- 2017 *Budakeszi társadalma a 20. század első felében I*. Budakeszi: Budakeszi Helytörténeti Egyesület. (Budakeszi Helytörténeti Tanulmányok 3.)

STEINHAUSER Klára

- 2009 A régi pince titka. Tömegeknek nyújtott menedéket a második világháborúban. *Budaörsi Napló* XVIII/11. (2009. november.) 31.

S. LACKOVITS Emőke

- 2003 Vajkai Aurél a néprajztudós-muzeológus (1903. május 14.–1987. november 27.). In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet a száz esztendeje született Vajkai Aurél tiszteletére*. 5–15. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

SZABÓ Andrásné Peregovics Vilma

- 1986 *Páty. Fejezetek a község történetéből*. Páty: Községi Tanács.
- 2009 *Páty. Fejezetek a község történetéből 2*. Páty: Páty Faluközösségért Alapítvány.

SZABÓ Erika

- 2008 *Otthonom: Etyek*. Etyek: k. n.

SZENDREY Ákos

1938 A népi élet társasösszejövetelei. *Ethnographia* XLIX/1–2. 124–138.

SZILÁRD Gyula

1909 *Szőlő és pince*. Budapest: Pátria Irodalmi Vállalat és Részvénytársaság.

SZOLNOKY Lajos

1956 Az udvar és építményei Vajdácskán. *Ethnographia* LXVII/4. 593–632.

SZÖLÖMŰVELÉS BUDAÖRSÖN

2001 Szőlőművelés Budaörsön. In Vass Jenő Sándor (szerk.): *Népszokások és hagyományörzés Budaörsön*. 103–135. Budaörs: Riedl Ferenc Helytörténeti Gyűjtemény – Heimatmuseum. (Regélő Múlt 1.)

SZÖLŐTERMELÉS KÖZSÉGSOROS...

1986 *Szőlőtermelés községoros adatok 1873–1965*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Sz. TÓTH Judit

2005 Megújuló szokások a Pilis-hegység német közösségeiben. Farsangtemetés. In Márkusné Vörös Hajnalka – Mészáros Veronika (szerk.): *Háztörténetek. A dunántúli németek kulturális jellemzői*. 163–183. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

TAFFERNER, Anton

1980 Dr. Eugen von Bonomi (1908–1979) zum Gedächtnis. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* XXIII. 280–302.

TAKÁTS Sándor

1917 A magyar pince. In Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* III. 289–304. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új folyam 1917–1919. Cycclus)

TÁLASI István

1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* I. 1944–1945. 1–39.

TERSÁNCZKY József

1869 *A jobb szőlőművelés, borkészítés és pinczegazdálkodás korszerű könyve*. Nagykanizsa: Fischel Fülöp Nyomdájában.

TEUTEBERG, Hans J.

1985 Betrachtungen zu einer Geschichte des Wohnens. In Teuteberg, Hans Jürgen (Hrsg.): *Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit*. 1–27. Münster: F. Coppenrath Verlag. (Studien zur Geschichte des Alltags 4.)

THIRRING Gusztáv

1893 A budai hegyvidék. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* IX. Magyarország III. 535–551. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.

TóTH Györgyné Bencze Mária – Kovács József László, Dr. (szerk.)

2014 *Hausbuch*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény.

TóTH János

1940 Kőszegvidéki szőlőhegyi-pincék. *Technika* XXI/8. 221–228.

TüSKÉS Gábor

1984 A barokk-kori szentisztelet rétegei. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. 138–151. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. (Antropológiai Írások 8–10.)

UJVÁRY Zoltán

1980 A népszokások változásáról. In Ujváry Zoltán: *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*. 61–85. Debrecen: [Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága]. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 35.)

1999 Bakó Ferenc. In Ujváry Zoltán: *Miscellanea* III. 139–152. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke. (Folklór és Etnográfia 101.)

VAJKAI Aurél

1948a Élet a cserszegtomaji házban. *Ethnographia* LIX/1–4. 54–72.

1948b *A magyar népi építkezés és lakás kutatása*. Budapest: Kelet-Európai Tudományos Intézet.

1956 Prэшázak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. *Ethnographia* LXVIII/1–2. 57–90.

1958a *Balaton melléki prэшázak*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.

1958b A hegyközségek kialakulásának kérdése. *Néprajzi Közlemények* III/4. 59–70.

1963 Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1. 171–183.

1966 A Balaton északi partjának prэшázai. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5. 181–246.

1977 Szőlőprések és díszítésük a Balaton északi mellékén. *Ethnographia* LXXXVIII/2–3. 448–462.

VAJKAI-WAGENHUBER Aurél

1938 A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. *Néprajzi Értesítő* XXX/1. 15–48.; XXX/2–4. 172–204.

VÁLYI András

1796–1799 *Magyar országnak leírása*. Buda: A' Királyi Universitas Betüivel.

VARGA Gyula

1975 Az érmelléki szőlőkultúra. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1974. 431–534.

VARGA Sándor

1993 *A Lendva-hegyi bortermelés*. Lendva–Győr: Hazánk.

VARGHA László

1940 *A tilalmasi tanyák építkezése*. Budapest: Egyetemi Nyomda.

1955 Magyar népi műemlékek. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* VII/1. 47–64.

VASS Jenő Sándor

2002 *Egyházlátogatások Budaörsön 1397–1933*. Budaörs: Budaörs Város Önkormányzata.

VENDE Aladár

1905 Zemplén vármegye községei. In Borovszky Samu (szerk.): *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*. 14–141. Budapest: Apollo Irodalmi Társaság. (Magyarország Vármegyéi és Városai)

VIGA Gyula

2002 Az erdőbényei pincékről és a hegyaljai kóser borról. In Viga Gyula (szerk.): *Miscellanea Museologica*. 96–101. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (Officina Musei 12.)

VINCZE István

1957 Magyar szőlőmetszőkések és metszés módok. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 71–101.

1958a Magyar borpincék. *Néprajzi Értesítő* XL. 83–104.

1958b Magyar borsajtók. *Ethnographia* LXIX/1. 1–28.

1960 A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyköze. *Ethnographia* LXXI/1. 1–27.

1961 A szőlőhegy birtoklása és rendje. *Néprajzi Közlemények* VI/1. 94–106.

1971 Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI. 310–314.

1975 Taposók és prések. *Ethnographia* LXXXVI/1. 104–152.

1984 A bortárolók történeti formái: verem – dolium – hordó. *Ethnographia* XCV/1. 1–9.

WEINHOLD, Rudolf

1966 Rebmesser und Kelter. Die mitteleuropäischen Beziehungen zweier Geräte der Weinkultur, dargestellt an Museumsmaterial aus der DDR. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 12/1. 37–48.

WEISS, Richard

1946 *Volkskunde der Schweiz: Grundriss*. Erlenbach–Zürich: Eugen Rentsch Verlag.

WERNER, Waltraut

1962 Altschwäbisches aus dem ungarndeutsches Dorf Hajós. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 12. 249–270.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY Csaba

2000 Az oszkói szőlőhegy pincéi. Oszkó: Hegypásztor Kör–Vasvári Helytörténeti Múzeum–Panniculus Régiségtani Egyesület. (Hegyháti Tanulmányok 2.)

FORRÁSOK

- Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény (BJHGy)
Fényképgyűjtemény
HAUSER József
é. n.: *Szőlő-barack*. D-2008.013.10.
- Budakeszi Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház (BHGYT)
ELTE BTK Néprajzi Intézet Könyvtára
ILLÉS Péter
2010 *Tájfenntartó közösségek. Paraszti közösségek változásvizsgálata a Vasi-hegység vidékén*. (Doktori disszertáció)
- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM)
XXXI/50. Második katonai felmérés
XXXII/51. Második katonai felmérés
- Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa (IVDE) Freiburg
Nachlass Bonomi
Korrespondenz an Bonomi
Sammlungen
- Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (MNL FML)
IV.407. Fejér Vármegye Árvaszékének Iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
S11. Kataszteri térképek
T. Tervtár
- Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)
IV.165a. Pest-Pilis Vármegye Cs. Kir. Urbéri Törvényszék egyesített iratai.
Pest-Pilis megyei úrbéri perek
IV.260b. Pest-Pilis-Solt Vármegye Központi Árvatörvényszékének iratai.
Iratok
IV.415b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai
Általános iratok
IX.303. Pestvármegyei–Budapestkörnyéki Hegyközségi Tanács iratai 1924–1949
PMU. Urbéri térképek
- Magángyűjtemények
Kemény Attila (Tök)
Szabó Zoltán (Tök)
- Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Fényképgyűjtemény (NM EA F)

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Kéziratgyűjtemény

ANDRÁSFALVY Bertalan

1953a *Svábok szőlőművelése és a székely telepesek élete*. EA-5841.

1953b *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szőlészet-borászat, állattartás stb.* EA-5945.

1954b *Szőlőtermelés*. EA-5840.

FÖLDES László

1953 *Páty és környékére vonatkozó okleveles anyag*. EA-4000.

1970a *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11017.

1970b *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11018.

1970c *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11118.

FÖLDESNE Györgyi Erzsébet

1970a *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11067.

1970b *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11068.

GELENCSÉR József

1968 *Beszédes mozaikok, értékes források a budai járás életéből*. EA-15891.

HOFER Tamás

1952a *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás*. EA-3519.

1952b *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás (szőlőművelés)*. EA-3517.

HONISMERETI SZAKKÖR

1999 *Szőlőművelés Budaörsön*. EA-29795.

MOLNÁR Balázs

1970a *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11112.

1970b *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11113.

MOLNÁR István

1970 *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11011.

NAGY Lászlóné

1970 *Népi építészeti gyűjtés*. EA-11065.

Páty Faluközösségért Alapítvány

TARBAY Anna Mária

2003 *Páty, Pincehegy préházak pincéi*.

Szabadtéri Néprajzi Múzeum

ERDÉLYI Zoltán

1976 *Páty /:Pincék:/. SZNM-MNÉA-A-827 1–58.*

FÖLDESNE Györgyi Erzsébet

1981 *Pincék, préházak*. SZNM-MNÉA-A-1732.

KECSKÉS Péter

1983 *Körpincék felmérése*. SZNM-MNÉA-A-1865.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

- <https://lamgrub.wordpress.com/egyesuletrol/> (Letöltve: 2019. október 27.)
- <https://lamgrub.wordpress.com/pinceteruletrol/latkepek/ahonnet-kezdtek/> (Letöltve: 2019. október 24.)
- <http://lamgrub.wordpress.com/pinceteruletrol/mellekletek/> (Letöltve: 2019. augusztus 27.)
- <https://lamgrub.wordpress.com/pinceteruletrol/tortenete/> (Letöltve: 2019. október 27.)
- <https://mapire.eu/hu/browse/country/secondsurvey/> (Letöltve: 2019. október 10.)
- https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php (Letöltve: 2019. szeptember 19.)
- <http://paty.hu/hesz/> (Letöltve: 2019. augusztus 23.)
- <http://rathauskeller.hu/bemutakozas> (Letöltve: 2019. augusztus 6.)
- <http://romtemplom.hu/> (Letöltve: 2019. augusztus 5.)

FÜGGELÉK

Képek jegyzéke

1. kép: A mai Városháza helyén álló egykori uradalmi épület alaprajza. 11-es számmal a pincelejáratot, 12-essel a prэшázat jelölték. (MNL OL T62. 1403.)
2. kép: Az egykori uradalmi pince Pátyon. Mellette régen burgonya tárolására szolgáló pincék álltak, de ezeket az 1950-es években megszüntették és betömtek. (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
3. kép: Csőszkunyhó az etyei Vérti-dűlőben (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
4. kép: Az öreghegyi Szent Orbán-szobor Etyeken (Fotó: Czabán Dávid, 2019.)
5. kép: A budaörsi Starentanz-kápolna (Fotó: Czabán Dávid, 2019.)
6. kép: A zsámbéki Szuszogó pincesor szorosan egymás mellé épített szőlőfeldolgozó és bortárolói (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
7. kép: Prэшáz egy tőki szőlő végében (Szabó Zoltán tulajdona)
8. kép: Az etyei Körpince szorosan egymás mellé épült prэшázai és pincéi (Fotó: Czabán Dávid, 2019.)
9. kép: Különálló, domboldal elé épített prэшázas lyukpince Budajenőn (Fotó: Földes László, 1970. NM EA F 243775.)
10. kép: Lakóház alatti prэшázak és pincék Budakeszin, a Virágvölgy utcában (BHGYT)
11. kép: Budaörsi prэшázak. Jelentős részük az útra merőlegesen, rövid oldali bejáratral állt, kisebb számban viszont a hosszú oldali bejáratral rendelkezők is megfigyelhetők voltak. (BJHGY 2017.1.334.)
12. kép: Prэшázsor Törökbálinton (Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 114054.)
13. kép: A pátyi Pincehegy (Fotó: Hofer Tamás, 1954. NM EA F 112413.)
14. kép: Boltozott prэшázas lyukpincék Purbach-ban (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
15. kép: Budakeszi elpusztult faluvégi pincesor (BHGYT)
16. kép: Utcáról nyíló pincelejáratral rendelkező prэшázas lyukpince Etyeken (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
17. kép: Boltozott prэшázas lyukpincék Perbálon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
18. kép: Lyukpincék Zsámbékon, a Szomori úton (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
19. kép: Lyukpincék Tökön, a Burgundiában (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

20. kép: Felirat egy töki pince végében – KELEMEN JÓZSEF. 1887. ben. (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
21. kép: Lyukpince gádorának felirata Tökön. Az építés ideje: 1841. április 24. (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
22. kép: Lépcsős gádor Zsámbékon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
23. kép: Lejtős gádor Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
24. kép: Présházban kialakított gádor Budaörsön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
25. kép: Maradékkőből készült lábazat és szabályos kővel, illetve téglával boltozott pince Perbálon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
26. kép: Szabályos kővel boltozott pince Etyeken (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
27. kép: Téglával boltozott pince Pátyon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
28. kép: Boltozatlan, 1841-ben épült lyukpince Tökön, a Burgundiában (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
29. kép: Vakablak kisajtóval egy töki pince végében (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
30. kép: Felül íves vakablak egy boltozatlan töki lyukpincében (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
31. kép: Boltozott présházás lyukpince készítésének munkamenete: a: a part levágása, elhordása; b: a *pincesíp* vagy *alsópince* befúrása; c: a présház boltozása; d: a présház boltjára földet hordanak (Andrásfalvy 1954a: 114.)
32. kép: Egykor vakolt pátyi présházak felül körívesen záruló homlokzatai (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
33. kép: Zárt homlokzatok Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2012.)
34. kép: Maradékkőből épült présház romja Tökön, a Somosban (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
35. kép: Vályogfalú présház Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
36. kép: Budaörsi présházak, a padlásfeljárók az épületek hátsó homlokzatán láthatók (BJHGy 2019.1.170.)
37. kép: Az egykori padlás gerendáit tartó gyámkövek Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
38. kép: Töki kisszoba egyszerű berendezésével (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
39. kép: Jancsi kályha egy töki présház kisszobájában (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
40. kép: Padlás nélküli présház Pátyon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
- 41–42. kép: Boltozott présházás lyukpincék szellőzőablakai Perbálon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
43. kép: Süllyesztett boltíves ajtó Etyeken (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

44. kép: Díszített vasborítású ajtó Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
45. kép: Díszített faajtó Perbálon. Ez a díszítés Pátyon is ismert. (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
46. kép: Díszített prэшázajtó Budaörsön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
47. kép: Pinceajtó Zsámbékon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
48. kép: Fa ajtókeret Biatorbágyon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
- 49–50. kép: Zárókövek Etyeken (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
51. kép: Vízvezető két perbáli prэшáz között (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
52. kép: Töki prэшáz tűzhelyének füstnyílása (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
53. kép: Hátrészénél magasított puttony a töki Helytörténeti Gyűjteményből (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
54. kép: Végig egyforma magas dongákból álló puttony Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
55. kép: A szőlő kádban történő szállítása Budaörsön (BJHGy 2019.1.171.)
56. kép: A szőlő lajtban történő szállítása Budaörsön (BJHGy 2017.1.194.)
57. kép: Darálás a szabadban, Budaörsön (BJHGy 2019.1.172.)
58. kép: Fickó az egyik etyeki pincéből (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
59. kép: Fertály az egyik etyeki pincéből (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
60. kép: Fellógatott mustszűrő kosár egy töki prэшázban (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
61. kép: Hordóra állított töltike egy etyeki pincében (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
62. kép: Kő súlyos bálványprés Budajenőn. A kő súlyt a földbe süllyesztették. (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2012.)
63. kép: Alulhajtós, középorsós sajtó Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
64. kép: Kármentő egy etyeki pincében (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
65. kép: Pátyi középorsós, alulhajtós sajtó kötőgerendája – KÉSZÜLT 1841 TÓRMAFEREntz Által (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
66. kép: Díszített melence Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
67. kép: Kő súlyos prés egykori díszítése Zsámbékon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
68. kép: Középorsós, alulhajtós sajtó díszített kötőgerendája Tökön – DUDÁS ISTVÁN CSINÁTOTA 1852 (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
69. kép: Vasprés, műanyag láda és szűrő Etyeken (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
70. kép: Műanyag kármentő és töltike Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)

71. kép: Fiatalabb férfiakból álló baráti társaság egy budaörsi présház előtt (BJHGY 2017.1.227.)
72. kép: Töki gazda pincéje előtt (Szabó Zoltán tulajdona)
73. kép: Budaörsi gazdák borozgatása a pincében (BJHGY 2019.1.173.)
74. kép: Pinceszomszédok a présházak előtt Tökön (Fotó: Györffy István, 1912. NM EA F 22040.)
75. kép: Töki gazdák az egyik pince mellett (Kemény Attila gyűjteménye)
76. kép: Férfiak csoportja az egyik budaörsi présház előtt (BJHGY 2017.1.838.)
77. kép: A töki előljáráóság pincemulatsága (Kemény Attila gyűjteménye)
78. kép: Katonák 1943-ban egy budaörsi présház előtt (BJHGY 2019.1.173.)
79. kép: Fiatalok összejövele 1936 húsvét hétfőn Budaörsön (BJHGY 2017.1.903.)
80. kép: Boltozott présházás lyukpincékből kialakított pincelakás Pátyon (Fotó: Fél Edit. NM EA F 96240 A.)
81. kép: Az egykori járványpince épületének romja Pátyon (Fotó: Hofer Tamás, 1952. NM EA F 104779.)
82. kép: Boltozott présházás lyukpincék a pátyi járványpince helyén (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
83. kép: Elpusztult présházak Budakeszin (Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 112429.)
84. kép: 1859-es középorsós borsajtó egy elpusztult budakeszi présházban (Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 112425.)
85. kép: Présházrom Etyeken (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
86. kép: Présházás lyukpince romja Perbálon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
87. kép: Elhagyott pince és bálványprés Etyeken (Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1953. NM EA F 112355.)
88. kép: Pincelakások Budakeszin. Az elpusztult présház helyén kertet alakítottak ki. (Fotó: Andrásfalvy Bertalan, 1954. NM EA F 112427.)
89. kép: Budaörsi lakóház, alsó szintjén a régi présházzal (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
90. kép: Lakóházzá alakított présház Budaörsön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
91. kép: Zsámbéki présház lakóházzá alakítása (Fotó: Földesné Györgyi Erzsébet, 1970. NM EA F 244113.)
92. kép: Töki pincesor 1909-ben (Fotó: Schmidt Tibold, 1909. NM EA F 11393.)
93. kép: Töki pincesor 2011-ben (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)
94. kép: 1805-ben épült présház felújított homlokzata Pátyon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)

95. kép: Felújított lyukpincék a zsámbéki Mélyúti pincesoron (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
96. kép: A helyreállított Józsefvárosi gödör Zsámbékon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
97. kép: Német Nemzetiségi Emlékmű a zsámbéki Józsefvárosi gödörben (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
98. kép: Présalj szabadtéri asztalként történő használata Tökön (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2013.)
99. kép: Középsős sajtóba épített szekrény Pátyon (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2014.)
100. kép: Középsős sajtó az egyik biatorbágyi prэшáznál (Fotó: Muskovics Andrea Anna, 2011.)

Rajzok jegyzéke

1. rajz: Budajenői lakóház rajza a hozzá épített gazdasági épületekkel. A prэшázat a hátsó szoba mellett alakították ki. (Földes 1970c: 13–14.)
2. rajz: Budajenői telek rajza. A gazdasági épületeket és a lakóházat fészker kötötte össze. (Földes 1970c: 25.)
3. rajz: Épületrajz Biatorbágy torbágyi részéről. A lakóházzal egybeépített gazdasági épületekből az utolsót használták prэшázként. (Molnár B. 1970a: 18–21.)
4. rajz: Telekraajz Biatorbágy torbágyi részéről. A prэшáz a lakóházzal és az azzal egybeépített gazdasági épületekkel szemben állt. (Molnár B. 1970a: 22–25.)
5. rajz: Pátyi telek rajza, ahol a prэшázas lyukpince a hátsó udvarban kapott helyet (Földesné 1970b: 13–21.)
6. rajz: Perbáli lakóház rajza a hozzá épített gazdasági épületekkel. A helyiségek sorát a prэшáz és a pincék zárták. (Földes 1970a: 4–6.)
7. rajz: Egyágú pince Pátyon (Erdélyi 1976: 23.)
8. rajz: Boltozott prэшázas lyukpince Pátyon, amelynek prэшázából két pincejárat is indult (Erdélyi 1976: 27.)
9. rajz: Mellékpincével rendelkező prэшázas lyukpince Tökön (Muskovics Andrea Anna gyűjtései alapján, 2012–2014.)
10. rajz: Töki felmenő falú prэшázas lyukpince. A kisszobát a prэшáz teljes hosszában választották le. Az épület érdekessége, hogy idővel a szoba kicsinek bizonyult, így hozzáépítettek még egyet. (Muskovics Andrea Anna gyűjtései alapján, 2013.)
11. rajz: Etyeki felmenő falú prэшázas lyukpince. A prэшáz feldolgozó tere L alakú. (Muskovics Andrea Anna gyűjtései alapján, 2013.)

Térképek jegyzéke

1. térkép: A vizsgált terület és környéke (Készítette: Czabán Dávid, 2019.)
2. térkép: Perbál 1881-ben. A település szélén az öt pincesor látható. (MNL PML PMU 309.)
3. térkép: Budajenő 1860-ban. A Telkire vezető országút két oldalán látható a pincék és a csűrök sora. A Fő utca bal oldalán több portán megfigyelhetők a patakon túli prэшázak. (MNL PML PMU 128.)
4. térkép: A pátyi Pincehegy 1820-ban (MNL PML PMU 235.)
5. térkép: Kneidinger András 1778-as térképe Budaörsről (MNL OL S11. 0830:078.)
6. térkép: A Kő-hegy a körülötte lévő prэшázak lyukpincékkel Budaörsön, az 1850-es évek második felében, a második katonai felmérés idején (HM HIM XXXII.51.)
7. térkép: Zsámbék a második katonai felmérésen, az 1850-es évek második felében (HM HIM XXXI.50.)
8. térkép: A zsámbéki közlegelőben fekvő pincék térképe 1879-ből (MNL PML IV.165a. Zsámbék úrbéri pere. A zsámbéki Közlegelőben fekvő pincék térképe, 1879. december 22.)

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1880-ban (https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php /Letöltve: 2019. szeptember 19./)
2. táblázat: Vallási megoszlás 1880-ban (https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php /Letöltve: 2019. szeptember 19./)
3. táblázat: A szőlőterület nagysága 1873–1965 között, hektárban számítva (Szőlőtermelés községsoros... 1986: 49, 63, 65–66.)
4. táblázat: A beültetett és a parlag vagy kiirtott szőlőterület nagysága 1895-ben és 1935-ben, hektárban számítva (Szőlőtermelés községsoros... 1986: 176, 184–185, 221, 234, 236–237.)
5. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1900-ban (A Magyar Korona országainak... 1904: 194–195, 386–387.)
6. táblázat: A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban (Az 1930. évi népszámlálás... 1934: 10, 53.)
7. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1930-ban (Az 1930. évi népszámlálás... 1932: 87, 173, 177.)
8. táblázat: Nemzetiségi megoszlás 1949-ben (https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php /Letöltve: 2019. szeptember 19./)
9. táblázat: A kitelepített és a kitelepült németek száma (Czibulka–Heinz–Lakatos 2004: 313, 317, 344.)

